K A R A H A N L I L A R

Ord.Prof.Dr.A.Zeki Velidi Togan

1966-1967

Ders Notları

İ ç i n d e k i l e r

Giriş		1-3
Karahanlıların menşeine dair		3-6
Karahan, İlik, Kunga, Tabgaç tâbirleri		6-10
Karahanlıların siyâsî tarihi:		
İlk devirler		10-23
Reseb meselesi		23-25
Doğudan düşman hücumu		25-27
Toğan Han Ahmed		27-29
Sağır Arslan Han		29-33
Yusuf Kadır Han, oğulları zamanı,		33-42
Süleyman Arslan Han		42-43
X. asır ortalarındaki büyük Türk göçü ve neticeleri		43-48
Doğudan gelen kâfirlerle savaşlar		48-52
Tamgaç Han		52-56
Şema ül-Mülk		56-61
Hasan Buğra Han		62-68
Kutadgubilik	62-65	
Salurlar	65-67	
Ahmed Arslan Han		69-70
Maverâünnehr Karahanlıları, Ahmed Han,		70-73
Karışık devirler, sonraları		73-74
Muhammed Arslan Han, oğulları		74-84
Tamgaç Han İbrahim, Mahmud Han, ..		84-89
Karlukların rolleri		90-92
Karahanlıların son devirleri:		94-104
Köksağun	94-96	
Mes'ud Han	96-99	
Osman Han	101-104	
Karahanlıların sonları		104-114

K a r a h a n l ı l a r

Karahanlılar devri, Orta Asya Türk tarihinin Göktürkler, Selçuklular, İlhanlılar ve Temürlüler gibi en parlak devirlerinden birini teşkil eder. Bu devletin sahası, Hazar ve Aral denizlerinden başlayarak Çin sınırlarına kadar uzanır ve her iki Türkistan'ı da içine alırdı. 840 tarihlerinde Uygurların inkırazı üzerine Fergana taraflarında beliren Karahanlılar, daha sonra Şarkî Türkistan'ı, 990 senelerinde de Samanîlerin elinden Batı Türkistan'ı almışlardır. Bundan sonra Gaznelilerle komşu olmuşlar, onlarla ilgilenmişlerdir.

Karahanlıların batıdaki komşuları Oğuzlar, Hazarlar ve Bulgarlardır. Doğudan komşuları Kitan sülâlesinin hâkim bulunduğu Çin'dir. Güneyde Gazneliler, Gurlular, Harezmşahlar ve Selçuklularla komşudurlar. Böylece birçok yüzyıllar Orta Asya sahasına hâkim bulunan Karahanlılar 1170 senelerinde Karahitayların Orta Asya'ya gelmeleri üzerine onların tâbiliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Karahanlıların tarihdeki asıl ehemmiyetleri, Türkler arasında İslâmiyeti kabul edip, bu dini yine Türkler arasında yaymağa çalışmalarıdır. Dörtyüzyıl kadar süren saltanatları zamanındaki hükümdarların hiçbirisinin şarap içmemiş oldukları, kaynaklarımızda zikredilir. Keza yine aynı kaynaklara göre bunların hükümdarları adil olup, örnek olarak gösterilmeğe lâyıkdırlar. İdrisî, Coğrafyasında bu durumu açıklayarak: "Türk hükümdarları çok adil, terbiyeli ancak halkı kaba insanlardır" demektedir.

Karahanlılar hakkında yazılmış derli toplu bir eser henüz yok gibidir. Ançak bazı makaleleri bundan istisna tutmak icab eder. Bu arada ilk olarak 1870'de neşredilen, Rus âlimi Grigoref'in Karahanlılar adlı eserini zikretmek gerekir. Daha sonraları sikkeleri dolayısıyla bazı İngiliz ve Fransız âlimlerinin, bu devletin tarihiyle ilgilendiklerini görürüz. Karahanlılardan devrimize binhaylı meskûkât kalmıştır. Bir tarihçi için herbiri birçok bakımlardan çuemli olan bu sikkeler üzerinde, Karahanlı devletini idâre eden hükümdarların aldıkları ünvanlar bilhassa zikre değerdir. Ancak öylesine çok ünvanları olan Karahanlı hükümdarları, bunları ancak birçok sikkelerde temsil edebiliyorlardı. Böyle olunca, yâni bir hükümdar sikkelerinde sahip olduğu ünvanlardan birkaçını zikredince, şimdi incelediğimizde birçok güçlüklerle karşılaşıyoruz. Öyle ki, Yirmibeş senelik müddet içinde, aynı ünvanlı bir o kadar hükümdar göze çarpıyor ve Karahanlılar tarihinin bir manasız taht kavgası şeklinde olduğu söyleniyordu. Gerçekte durum böyle değildir ve onların hakikî isim-

leri Satuk,Toğan,Çuğ vs'dir.Ötekiler halifenin verdiği bir yığın yâkaplardır.

Vaktiyle Dorn'un tesbit ettiği üzere,Karahanlı hükümdarlarının hakîkî ve devamlı lâkpları "Hakan"olup,bunlara "Hakaniye"de denilmektedir.Ayrıca bazı İslâm kaynakları,Kahahanlı sülâlesinin ceddinin Afrasiyab olduğunu söyleyerek,bunlara "Al-i Afrasiyab"da diyorlardı.İlk defa olarak Grigoref,devletin adı olarak Kahahanlılar tâbirini kullanmıştır.Bilindiği gibi "kara",Türkçede kuvvetliğiği ifâde eder.

Karahanlılar devrinin bir özelliği de,Türkçe için önemleri nihâyetsiz olan iki eserin bize kadar gelmiş olmasıdır.Bunlar Kutadgu Bilik ve Divan u Lugat it-Türk'dür.Birincisi Yusuf Has Hacib'in,sonuncusu ise Kâşgârlı Mahmud'undur.Kâşgârlı'nın eseri bize,Türklerin hangi dil ve lehçeyi konuştuklarını,adet ve an'anelerini de söylemektedir. Kutadgu Bilik ise,ilerde daha tafsilatlı görüleceği gibi,bir nevi İran Şehnâmesinin taklidi gibi görünür.Alberts adındaki bir Alman,bu eserin İbn Sina vasıtasıyla Aristotales'i takliden yazıldığını,bunun Tarih ve yaşayışla bir alâkası bulunmadığını ve bir çeşit felsefe kitabı olduğunu söyler.Barthold da aynı kanaattedir ve ona göre Kutadgu Bilik,tarihî esaslara dayanan bir eser olmayıp,Türklerin örf,adet ve yaşayışı hakkında malûmat vermez.Ancak Türk dili hakkında bir nümûnedir.Aslında Kutadgu Bilik,Karahanlılar devrinin idare sistemini,hükümdarların aldığı ünvanları,velhasıl herbiri tarihî birer kıymet olan olaylardan bahsetmektedir.Bu bakımdan orijinal bir eser olan Kutadgu Bilik'in değeri gün geçtikçe artmaktadır.Meselâ Tunga Alp Er,Radloff'un zannettiği gibi "kahraman bir adam"mânasında umumî bir kelime olmayıp,bir tarihî şahsiyetin,büyük ata kabul edilen Afrasiyab'ın Türkçe adıdır.Reşit Rahmeti de,Kutadgu Bilik'deki Tunga Alp kelimesinin heryerde tarihî şahsiyet olduğunu anlayamamıştır.Eserin tarihî değeri büyüktür ve gün geçtikçe de tarihî ehemmiyeti artmaktadır.

Karahanlılardan,yukarda da bahsettiğimiz gibi günümüze pek çok sikke kalmıştır.Bu paralar bütün Asya'ya yayıldığı gibi,İskandinavya yarımadasına da gitmiştir.Önemli olan husus,paralar üzerindeki yazı,işâret,desen ve hükümdarların adları,ünvanlarıdır.Karahanlılardan kalan sikkeler,bu bakımlardan hayli değerlidir.Çünkü üzerlerine ayrıca Uygurca yazılar vurulmuş,çeşitli desenler nakşedilmiştir.Paralar hayli çeşitlidir ve bu çeşitlilik,vaktiyle ilim âlemini de şaşırtmıştır.

Karahanlılardan devrimize kadar kalan mimârî eserler,bize bunların yapı san'âtı hakkında malûmat verir.Bugün hâlâ ayakta duran ve ilk olarak Batrhold tarafından Batı Türkistan'da tesbit edilen kesme taşlardan yapılmış binalar vardır.Önceki devir yapılarının ahşap olusları yanında,Karahanlıların taş bina yapmaları,onların medeniyetteki

inkişaflarını göstermektedir.Türkiye'de Emel Esin Hanım,Karahanlılar san'atı üzerinde çalışmaktadır.Son devirlerde Isık Göl civarında Çu ve Teles nehirleri kenarındaki kazılarla ortaya konan san'at eserlerinin de Karahanlılardan kaldığı anlaşılıyor.Buradaki kazılarda 7-8 kültür tabakasına tesâdüf olunmakta,en altta budist mabedi şeklinde yapılan Karahanlı eserlerine tesâdüf edilmiştir.

Karahanlılar devleti tarihiyle ilgilenen tarihçiler az olduğundan,bunlar hakkında fazla mâlumat yoktur.Hocamız,Karahanlılar üzeri nde ilk makalesini neşrettiği 1911'den beri meşgul olmaktadır.Bu ilk yazısı Kazanlı Alim Şehâbeddin Mercani'nin Gurfat ül Havakin fi marifet ül Kavakin"in tahlilidir.Şehabeddin Mercani'nin bu eseri,hadis,tefsir fıkıh ve tarih kitaplarındaki bilgilerden istifâde edilmiştir.Grigoref de 1871'de neşrettiği eserinde daha çok,sikkelere,İbn Esîr'e ve Müneccimbaşı'nın Türkçe eksik tercümesine dayanmıştır.Müneccimbaşı'nın asıl arapça Cami üd-Düvel'inde verdiği malûmatı H.Tehmi Turgal tercüme edip neşredildi.Devrimizde Karahanlılar hakkında söz sahibi olan âlimlerin içinde Ömeljan Pritsak başta gelmektedir.Karahanlılar hakkındaki en önemli tetkiki Türkçe İslâm Ansiklopedisine yazdığı "Karahanlılar"maddesidir.Bunun almancasını da Der İslâm'da neşretti.Daha önce ZDMG mecmuasında "Karluklardan Karahanlılara"adındaki bir makalesi ile,Oriens 1950,3'de neşrettiği makale de önemlidir.Barthold,Turkestan... adlı eserinde bu sülâlenin mufassal tarihini yazmıştır.Hocamız da çeşitli eserlerinde Karahanlılar hakkında mâlumat vermiştir.İranlı Said Nefisi, Beyhaqî tarihinin III.cildine yazdığı notlarında,Karahanlılara dair bütün bilinenleri bir araya toplamıştır.Fakat tahlilî mahiyette değildir.

Karahanlıların menşe'lerine dair:

Türklerde hükümdarların neş'et edişlerine,doğuşlarına dair bir hayli tetkikat vardır.Radloff,Barthold ve diğerlerine göre Türk tarihi bir kabileler tarihinden ibârettir.Bir kabile savaşlarda ötekine üstünlük kazanıyor ve bu şekilde onlara rehberlik eden beyler,bir hanedan teşkil ediyorlardı.Zayıflar da ötekilerin hükümdarlığını tabiatıyla kabul etmek zorunda kalıyorlardı.Böyle olunca Karahanlıların hükümdarlarını anlamak için,devletin içindeki kabilelere bakmak icab edecektir. Karahanlıların ait oldukları kabileler hakkında âlim âlemde bir görüş birliği yoktur.Barthold,Yağma,Köprülü Karluk,Radloff ise,Tuhsurlardan addeder.Hocamız,Karahanlıları,hiçbir kabileden olmayan "Karahanlılar"sülâlesinden addeder.Beyhaqî,Gazneli lere ait yazılarında Gazneli ordusuna mensup Türklerin,Karahanlıları diğer Türklerden farklı olarak "Türk" tesmiye ettiklerini anlatmıştır.Zaten Kaşgârlı Mahmud'dan da bu anlaşılmaktadır.Bunların ecdadı,İslâmlar yeni geldiği vakit,Yağma ve Karluk Türklerinin Bağraş Göl civarında yaşayan kısımlarına riyâset etmiş,ba-

zıları Fergana'da hanlık etmişler'ir.Kendiler. "Türk Hakanlıları"tesmiye olundukları gibi,konuştukları dile "Hakaniye Türkçesi"denilmiştir. Bizzat istinad ettikleri Türk kabileleri ise Yağma,Çiğil ve Karluk Türkleri olmuştur.Gerçi Türklerde hükümdarların neş'et edişlerinde bazı kabilelerin rol oynadıkları inkâr edilemez.Selçuklu hükümdar ailesinin menşei Kınık,Osmanlılarınki ise Kayı boylarına bağlıdır.Hind Türkleri arasında da kabilelerden çıkan hükümdarlar vardır.Fakat Türkler arasında hiçbir boya mensup olmayan hükümdar aileleri de mevcud olmuştur.Böyle Hükümdar ailerinin başında Göktürkler,Karahanlılar ve Cengizliler gelmektedir ki,kendilerini Aşina/Bozkurt neslinden sayıyorlardı.

Karahanlılar sülâlesinin bir aile ismi olmuş,bunlar kendilerine Hakanlılar demişlerdir.Bu hakanlılar sülâlesi içinde hükümdarlık değişebilirdi.Bir kabileye dayanan şubenin yerini,aynı ailenin bir diğer kabileye dayanan kolu alabilir.Karahanlılar devrindeki bu oluşu izah etmek için Cengiz sülâlesinin durumuna göz atmak gereklidir:XIII. yüzyıldan XIX.asra kadar Asya'da hüküm süren bu hanedan,daima kendisini "Han"olarak adlandırmıştır.Öyle anlar oldu ki,Cengizli bir prens Naymanlara dayanarak tahta geçerdi.Aslında Cengizli olan Kirey hanları bu aşirete dayandıkları için bu ismi almışlardı.Keza Argun,Kıpçak vs lerde de aynı şekilde olmuşlardır.Hükümdarlar aynı aileden oldukları halde,hükmeden kabileler değişiyordu.Oğuzlarda da durum buna benzemektedir.Oğuz Han'ın şeceresi,Gerek Akkoyunlularda,gerekse Osmanlılarda pek farklı değildir.Ancak meselâ Bayındır kabilesinin beyi hakim olunc durum başka oluyor;Kayılara hakimiyeti geçince de onlar hükümdar oluyordu.Oğuzlarda daha çok kabilelerin duruma hakim olduğunu biliyoruz.Kendilerini Oğuzlardan ve Uzun Hasan'ın akrabasından sayan Osmanlılar,Kay boyundan neş'et etmişlerdi.İsimleri,daha doğrusu ünvanları da bu itib la farklı olacaktır.Mamafi,bunlarda kabile isimleriyle belirtilen "Oğuz"lar,tıpkı Cengiz evladında olduğu gibi,idâre ettikleri kabilelerden de olabilir.Çünkü Oğuz Han'ın kendisi "Uygur Hakanıyım"diyor halde bunlar bidâyette Uygurlara dayanan hakanlılardı.

Türklerde hükümdarların aldıkları ünvanlar,neş'et edişler ile ilgili olarak an'aneleşmiştir.Meselâ hakanlılar sülâlesinden gel ler umumiyetle Hakan veyâ Han ismini alırken,kabilelerden neş'et e hükümdarlar daha başka isimler alıyorlardı.Bu isimler de Türk zümrele ne göre hayli çeşitlidir:Oğuzların yerli hükümdarlarının adı Yabgu;Karluklarınki,biraz farklı okunuşla,Cabgu,veya Şiban,Tekin;Yağma aşiretininkiler İrkin veyâ İlik;Barsgan şaritininki ise Yinal'dır.Türk kabilelerinde beylerin aldıkları isimleri Müçmel üt-Tevarih vel Kısas,İbn Hurdadbih ve İbn Fakih'de görmekteyiz.Türkler gerçi bu millî ünvanlarından gayri,diğer dillerden de isimler almışlardır:Sultan,Emir Ül-Müminin vs

gibi.Lâkin bunların yanında Türk hükümdar isimleri an'anesi de yaşıyordu.Bu da umumiyetle şu sırayı takip etmektedir:Hakanlılar neslinden fiilen hükümdarlık edenler "Hakan" vilâyetleri idâre edenler Han veyâ İlig işbaşında olmayan prensler ise,Tekin veya oğlan tesmiye olunurlardı. Kabile reislerinin adları umumiyetle sadece Bek/bey'dir.Gerçi biz,sonradan bazı beylere Hakan demişsek de,onlar devirlerinde bey'dirler.Orhan Gazi,Yıldırım ve hatta Fatih kendilerini "bey"eddederler.Buradaki hakan,daha çok iktidar sahibi anlamına gelmektedir.Selçuklu ve Osmanlı hükümdarlarının asıl lakapları Bey,Yabgu veyâ Önel'dır.

Türk tarihinde hükümdarların ait oldukları sınıf gibi bazı sosyal sınıfların da mevcud olduğunu biliyoruz.Gerçi bunlar aslında,yüz yıllardır aynı işi yapmış olmanın verdiği bir alışkanlıktır,kuruplaşmadır.Halk da bunların sınıflarına hürmet göstermiştir.Bu sınıflardan birisi şaman törenlerini idare eden Kam'ların sınıfıdır.Ekseriya anne tarafından sülâle takip eden bu zümre,hastaların tedavisi,ibadetlerde âyinlerin idâresi gibi işleri görürlerdi.Bunlar kendilerini ekseriya halkdan ayrı bir zümre olarak görürler,hatta ayrı mezarlıkta gömülürlerdi.Hakanlılar da,kendilerini böyle ayrıcalıklı ve hususi bir aile olarak görmüşlerdir.Kendilerinin hükümdarlığı hukukî bir hak gibi idi ve Türk töresine bağlanmıştı.Bunların hükümdarlığı yanında,kabilelerden çıkanlarınki çok kere,kuvvet zoruyle olmaktadır.Hakanların işi,hükümetmekten ziyâde hâkemlik,kabileler arasında denge ve müvazene kurmaktan ibâretdir.Hakan olmak,adeta bir sembol,bir hakem olmaktan ibâretti.Buna karşılık fiilî hakimiyet beylerin elindedir.Hakanlık çoğu kere zorla da oluyordu.Meselâ Hazarlardan bir bey,Hakan olmak istemediği halde,zorla hakan yapılmıştı.O ise hür yaşamak,hükmetmek istiyordu.Hakanlar hakemlikle iktidar sahibi olmayı birleştirebilenlerse,hakikaten kudretli olurlardı.Ancak asıl Hakan sülâlesinden olmayan beyler dahi,memleket idâresinde hakanlıları taklid ederler,kabile ihtilaflarına dayanan hakem gibi görünmek isterlerdi.Aslında bir bey olan Timur,aynı zamanda hakem durumunda idi.Türklerde şu halde iki türlü hükümdar mevcud olmuştur:1-Doğrudan doğruya kabilelerden çıkanlar ki,bunları isimleri hayli değişiktir.2-Kabilelerden ayrı olarak bir "Hakan "sülâlesinden çıkan hükümdarlar ki,daha çok Hakan veyâ Han diye anılmaktadırlar.

Karahanlılar tarihinin Halk-hükümdar münâsebetlerini aydınlatan noktalardan birisi budur.Türklerin bu felsefesi,Kutadgu Bilik'de yazılmıştır.Hükümdarlar halkı,adâlet,doğruluk ve iyilikle idare ederlerdi.Hatta Hakanlıklar neslinden gelen ve Hakan olmak istedikleri şahsî bütün mallarını alırlardı.Ta ki kendisini tamamen devletin hizmetine versin, şahsî menfaat peşinde koşmasın.Karahanlılar kendilerini Bozkurt hanedanından gelen Hakan addetmişlerdir.Kendilerinin büyük cedâdi,Ergenekon

destanında da görülen bozkurtdur.Eftalit Yabguları ve Türkeş Hanları, budist idiler ve büyük cedleri olan Aşina'yı dahi budist telâkki ettikleri görülüyor.Yakın zamanda Tacikistan'da Kurgantepe şehri yanında Sovyetlerin Kirov devlet çiftliği arazisindeki bir hüyükte,bugüne kadar emsâli görülmeyen cesâmette bir Buda heykeli kesfolunmuştur.Boyu 11 m. olan bu heykelin kesfolunduğu tepenin adı Aşina tepesi imiş.Bu,Aşina'nın Buda ile aynı şahsiyet gibi telâkki edildiğini gösterir.Buhara yanında Ramiten yâni Afrasiyab'a mensup olan paytahtlarından birisinin budâst merkezlerinden sayıldığını Nerşehî'den öğreniyoruz.

" K a r a h a n" tabirine dair:

Karahanlılar hükümdarlarının taşıdıkları bir ünvan da,sonradan bu devletin ismi olarak kabul edilen "Karahan"dır.Bu ise,kara'dan neş'et ettirilmiştir.Umumî ve hepsinde olan tabirden başka bir de,"Buğra" tâbiri var.Kâşgarlı Mahmud,Divan u Lugat it-Türk'de,Türkçesi,I,420 Buğra için:"Deve aygırı,Buğra Han adı buradan gelmiştir"der.Kara kelimesinin karşılığında da,"Hakaniye hanlarına Kara denir.Buğra Kara Han gibi;Bunun bir kıssası vardır".Mahmud Kâşgarî'nin varlığını bildirdiği lâkin fazla tafsilat vermediği bu kıssa nedir.Bunu biz daha başka eserlerde bulabiliyoruz.Ezcümle Sultan Sencer devrinde yazılan Şeref-i Zaman Merveżî'nin eserinde,buna dair bir kıssa nakledilmiştir.Minorsky'nin neşr ve İngilizce'ye tercüme ettiği bu kitapdan daha önceleri,Farsça eserlerde yapılan iktibaslarla haberdar oluyorduk ki bu da Avfî'nin eseridir.XV.yüzyıl sonlarında Şükrullah yazdığı Behçet üt-Tevârih'de kaynak olarak Avfî'yi kullanmıştır.Hammer ve Marquart da Avfî'nin eserinden Şükrullah vasıtasıyla istifade etmişlerdi.Ancak yukarda zikredilen Avfî'nin arapça aslı bulunduktan sonra,Avfî'nin istifade ettiği nüshanın pek çok yanlışlarla dolu olduğu görülmüştür.Tabiî bunlar,eserin kullanılığı sırasında da kendilerini göstermiştir.İşte bu eser Karahanlılar hakkında enteresan bilgi vermektedir:Avfî,Karahanlılara ve Orta Asya'ya dair mâlumatını XI.yüzyılda yaşayan Mecdeddin Muhammed Adnan isimli bir âlimden almıştır.Mecdeddin Adnan'ın eseri vaktiyle İstanbul'da imiş.Kâtip Çelebi bunu gördüğü gibi,büyük Türk tarihçisi Müneccimbaşı,yazdığı Cami üd-Düvel'inde kaynak olarak bunu kullanmıştır.Bu eserin İstanbul'un sık olan yangınlarında yandığı akla gelmektedir.Mecdeddin M.Adnan'ın verdiği mâlumatı Şeref-i Z man Merveżî de nakletmiştir.Ancak burada vaktiyle birçok yazılış yanlışları olmaktadır.

Türk padişahlarından birisinin adı Bilic'dir.Devrinde İran'da da Hasnuye isimli bir hükümdar bulunmaktadır.Hasnuye'nin kızı ile Bilig evlenmiş,gelen kızın çeyizi arasında da bir siyah köle getirilmiştir.Bu zenci Türkistan'a geldikten sonra,rengi dolayısıyla halk arasında hayret

ve şaşkınlık uyandırdı.Halk kendisine sempati gösterdiğinden kısmenle bu sevgiden istifade etti ve halkın teveccühü ile vezir oldu.Daha sonraları bir fırsatını bularaka Padişahı öldürdü ve yerine geçti.Kendisine,rengi siyah olduğundan "Karahan"dediler.

Avfî'nin yanlışlıklarla dolu olan bu kaydındaki isimler hayli değişmiştir.Biliç,Bekeç'dir,zîra Şeref-i Zaman Mervezî,harekeli olarak böyle yazmıştır.Bu isimde birçok tarihî şahsiyete tesâdüf ediyoruz. Meselâ Kaşgârlı Mahmud,Bekeç Arslan diye birisinden bahseder."Hasnuye" kelimesi de Cebbuye yâni Cabgu'dan bozulmuştur.Böyle olunca olay şu şekle giriyor:Türkistan hükümdarı Bekeç,Karlukların Yabgusunun kızıyla evlenmiştir.Metnin aslında "ﺣﺴﻦ"kelimesi yokken,"Hasnuya"iran ismine benzetilerek bu ilâve edilmiştir.Karlukların Yabgusunun kızının çeyizi arasında bir de siyah köle vardır.Türkistan'a gittikten sonra,bu kara zenci halk tarafından sevilmiş ve makbul tutulmuştur.O da bundan istifâde ederek,idâreyi ele geçirmesini bilmiştir.Afganistan taraflarında oturan Karluklarla,Türkistan hanlarının münâsebeti,anlaşılıyor ki bu efsâneye mevzu olmuştur.Tarihî olarak Karlukların Kuzey Afganistan sahasına hâkim bulunduklarını,idareleri altında nisbeten esmer insanların da bulunduğunu biliyoruz.Bunlar bir düğünde belki esmer,belki de gerçekten habeşî bir köle göndermiş olmalıdırlar.Karahan bu efsâneye göre,güneyden gelen,asıl yerli halkayabancı ve onlardan ayrı bir insandır.Böyle asil Hakanlılar neslinden olmayıp,kahramanlığı ile temâyüz eden bir beyin,hükümdarı korkutarak kendisine "Hanlık"ismini zorla aldığına dair bir hikâye Avfî'de vardır.Fakat bu sonradan öldürülmüştür.İhtimal Şeref i zaman Mervezî'de zikri geçen "Karahan"ın da akıbeti böyle olmuştur. Fakat rivâyetler,"Karahan"isminin böyle dışardan gelen birisinden kalmış olduğunu anlatmak için vesile yapıyor.

"Karahan" ismine Firdevsî'nin Şehnâme'sinde de tesâdüf ediyoruz.Türk rivâyetlerini bazen çok iyi muhafaza eden Şehnâme,İran-Turan cenklerinden bahsederken,Türk Hükümdarı Afrasiyab'ın büyük bir ordu ile Hind'e yürüyüşünden bahseder.Türklerin millî kahramanı Alp Er'Tunga olan Afrasiyab ordusunu sağ,sol ve orta kol olmak üzere düzenlemişti.Afrasiyab'ın oğlu veyâ kardeşinin kumandasındaki Sağ kol emirleri arasında Karahan'in ismi de zikredilir.Tibet civarını ihtiva eden sol kolda Karluklar,Oğuzlar bulunmaktadır.Şi-be'nin kumândasında olan sağ kolda ayrıca Beşnek ismiyle Peçenek'ler de bulunuyordu.Nitekim ilerde Peçenekler,Harezm civarını işgal edeceklerdir.Karahan'ın ismi sonradan da geçer,fakat önemli olan Hind seferine sağ kolda bulunmasıdır.

"Karahan",Selçuklular devrinde yazılan Semek Ayyar adındaki bir hikâyeler külliyatında da vardır.Birazı Türkçeye çevrilen,bu kısmın ise aslı kaybolan bu hikâye anlaşılıyor ki,Eftalitler devrinde teşekkül

etmiştir.Bu hikâyelerde Halep'de yaşayan Hurşid Şah'ın,Afganistan dolaylarındaki Gur adlı kahramanın,nihâyet Çin hükümdarının savaşları anlatılır.Bunlar ise umumiyetle Türk şahsiyetleridir.Gurların Türk olduğunu Mes'udî'den başka,Çin kaynaklarından da istifade eden Enoki de göstermiştir.İsimler değişik ve türkçe görünmemekle berâber,yaşayış,adet ve an'aneler Türk'dür.İşte bu hikâyelerde Gur padişahının yanında "Karahan"isminde bir şahsiyetgörüyoruz.Bu Karahan'ın bir de Korkut adında bir kardeşi vardır.Bu Korkut,Dede Korkut'dan başkası değildir.İnsanlar arasındaki ihtilafları halleden hâkim,dostun da düşmanın da itimad ettiği bir şahsiyettir.Karahan,Hurşidşahla berâber,bazen Hindistan'a bazen de Çin'e gidiyor,bütün etrafı hâkimiyetleri altına alıyorlardı.Bu hikâyenin motiflerinde İslâmiyetle ilgili hiçbir şey görülmediğinden bunun daha çok Eftalitler devrini ihtiva ettiği sanılmaktadır.

Şeref-i Zaman Mervezî,1029 senesinde Gazne'ye K'itan padişahından gelen elçiden ve onun getirmiş olduğu mektupdan bahsetmektedir. Bu mektupda Gazneli Mahmud "Horasan Emîri Mahmud Karahan"tesmiye edilmiştir.Yâni herhalde "Karahan"tabibinin şimdiki Afganistan ve Hindistan taraflarındaki hükümdarların taşımış olduğu,bir lakap olarak K'ıta yâni Kitanların malumu olmuştur.Karahan" ismi,nihâyet Oğuznâme'de de geçmektedir.Reşideddin'in Cami üt-Taverih'inde Farsça kaydedilen bu rivâyetlere göre,Karahan,Hindistanla olan münâsebetlerle alâkalıdır.Bütün bunlardan çıkan netice şudur ki,Karahan isminin,şu veyâ bu şekilde Hindistan'la alâkası vardır.Bu,Karahanlıların ecdadının oradan geldiğini değil,daha çok bazı temasların hatırasını taşıyan bir yakıadır.Mânâsız olmaması gerekir,ki Hindistanla münâsebetlerinin kısı olduğunu gösterir. Karahanlıların güneyden geldiklerini ve onların Hind'den çeşitli unsurlar aldıklarını söyleyebiliriz.

Prof.Pritsak,meseleyi daha başka açıdan ele alarak izah etmiştir.Türklerde Kara,Kızıl,Ak ve Gök,dört cihetî temsil etmektedir.Kara kuzey tarafını gösterir ve ekser şehirlerde ayrı olarak bu yönlerin kapılarının isimleri vardır.Belh'in kuzey,yâni Kara'nın cihetî Türk kapısıdır.Güney kapısı Hind,Batı kapısı Yahudî,doğu kapısı ise Çin kapısıdır.Kara aynı zamanda kuvvetli,cebbar ve cesur demektir.Bu bakımdan bu ismi almış olmalıdırlar.Gazneli Mahmud'a Çinlilerin verdiği "Karahan" tabiri de aynı amanada olmalıdır."Kara",azamet,yükseklik ve üstünlük demektir.Meselâ Türk ülkelerinden en doğudan en batıya kadar raslanan Karasu'lar,hep gür,coşkun su ve nehirlere verilmiştir.

İ l i k :Karahanlılarda raslanan bir başka tâbir de "İlik"dir. Osman Turan,T.Mecmuası,VII.ciltte bunun hakkında bir makale yazmıştır. İlik,daha çok Yağma Türk kabilesinin reislerine itlak olunmuştur.Bu tabir hakkında kesin bilgiyi,Gazneli sarayında şairlik eden Ebül Ferec

Runî adlı zât, hükümdarı şöyle övüyordu: "Yağmaların kıblesi İlik, Tatarların kıblesi Han; sen ise hem İlik, hem Han'ın kıblesisin". Mücmel üt-Tevarih vel Kısas, "Yağmaların hanları Buğra Han'dır" der. Hudud ül-Alem, v 19a'da "Kâşgâr hükümdarları Yağmalardan veya Karluklardan olur" demektedir. Yâni Kâşgar'da hükümdarlık edenler, ya Yağmaların hükümdarıdır, yahud da Karluklardan gelir. Hudud ül Alem, Yağmaların 1700 kabile olup, bütün Orta Tienşan'ın da onlara ait olduğunu söyler. Kazak-Kırgız destanlarında bir "Oymaut" tâbiri vardır. Bunlar Isıkgöl ve Çu havzasında ve şimdi Kırgızların yaşadıkları dağlarda yaşamışlardır. Bu tâbir, şüphesiz Yağma kelimesinin çoğul şeklidir. Oyma/Yağma demek olup, "ut" da çoğul takısıdır. Osmanlı kaynaklarında da bu tabire raslarmaktadır. Yine aynı mıntıkalarda oturan Karluklar da, 120 kabileye mensupdurlar. Burada Çiğiller de bulunuyordu, ki daha sonraları IX. asırda Kırgızlar geldiler.

Karahanlılar başlıca Yağmu, Karluk ve Çiğil kabilelerine dayanıyorlardı. Aslında Göktürklerden bir prens olan Karahanlıların atası, daha sonraları Yağmaların kesif şekilde bulunduğu şehre gelmiş, burada Yağmalara hâkim olmuştu. Oğuzname'de de Sir Derya nın güneyine itlak olunan bir İlig tabiri vardır. Anlaşılıyor ki bu kelime Karahanlılarla ilgilidir. Karahanlıların ülkesi olduktan sonra bu ismi alabileceği gibi, vaktiyle burelarda sakin bulunan Yağmalardan hatıra bırakılmış da olabilir. Ayrıca Keşmir ve Çitral taraflarında da Yağmalar bulunmuştu. Çiğillere gelince, onlar hakkında Kâşgârlı Mahmud'un kaydı dikkate değerdir. Buna göre "Oğuzlarla Çiğiller arasında pek çok hadiseler geçmiştir. Daima birbirleriyle savaşırlar. Bu yüzden aralarında daimî bir düşmanlık vardır. Oğuzlar kendilerinin şarkında olan bütün Türklere bu yüzden Çiğil diyorlar". Anlaşılıyor ki bu üç kabilâ, yâni Karluk, Yağma ve Çiğiller de hayli kalabalıktır. Oğuzların tesiriyle olsa gerek, Bizans kaynakları Karahanlıların Batı taraflarına bu yüzden Çiğil/Asgil demişlerdir. Karahanlıların dayandıkları asıl kuvvet, işte bu üç kabiledir.

T u n g a : Karahanlı hükümdarlarına verilen Tunga ünvanı, efsânevî Türk hükümdarı Afrasiyab'ın Türkçe adındadır. Karahanlılar, kendilerini bu efsânevî Türk kahramanının neslinden sayıyorlardı. Karahanlılar bunu bazen Tünge, meskûkatta ise Tunga şeklinde yazıyorlar. Karahanlılarda anlaşılıyor ki, her iki şekil de kullanılmaktadır. Bu tabire, Karahanlılardan önce, Göktürklerde de raslıyoruz. Kitâbelerde Tunga Tekin'in yuğuna dair atıflar vardır. Senenin muayyen gününde, muhtemelen Afrasiyab'ın ölüm gününde, yuğ yapılırdı ki ona idare edene "Tungacı" denirdi.

T a m g a ç : Karahanlılarda Tamgaç, Tavgaç veya Tabgaç da denen bir tabir vardır. Bilindiği gibi Türkçede Tabgaç, Çin demektir. Ancak bu, Çin'den çok aslında Türk iken Çinlileşen Wei sülâlesine ve onların

hâkim oldukları Kuzey Çin sahasına veriliyordu.Bu tabir umumî olarak Tibetle Çin arasındaki mıntıkalara ıtlak olunuyordu.Türklerin hükümdarları,kendilerinden şarkta bulunan ülkelere de sahip oldukları vakit bunu belirtmek için kendilerine "Tamgaç Han"diyorlardı.Karahanlılardan Semerkant hükümdarı İbrahim Han,Koten taraflarını ele geçirdikten sonra kendisine Tamgaç Han adını verdi.Tabir olarak "Tamgaç Han",Sahib-i meşrik vel'Mağrib'in Türkçedeki karşılığı gibidir.Azak denizine bile tam hükmedemiyen Kırım Hanıbile,kendisine an'ane icabı olarak Tamgaç Han ünvanını almıştır.Rahmetli M.Halil Yinanç'a göre,Osmanlı Padişahları Kırım Hanına bu unvanı vermişlerdir.Tamgaç muhakkak ki,bir kabilenin ismi idi.Bu isimde bir şehir de mevcud olmuştur.Z.Kazvînî'nin naklettiği bir rivâyete göre,burada batı ile doğu arasındaki ticâreti idare x eden müslüman tacirlerin bir kolonisi bulunmuştur.Bu şehir,herhalde bugün Kuke-Nor'un Güneydoğusunda bulunan Hsi-Ning vilâyeti ve şehri idi.Bu uzun bir meseledir,fakat isbat edilebilir.

Karahanlılar,kendilerinin bu millî ünvanlarından başka,Bağdad Halifesinden de Emir üd-Devle,Şüca üd-Devle .... gibi lakaplar da almışlardır.Karahanlı hükümdarları,böylelikle bir yığın ünvan içinde neredeyse aslî adlarını kaybediyorlardı.Gerçekte bir tane Türkçe isim taşıyan Karahanlı Hakanları,gerek millî,gerekse dinî lâkapları da ilâve edince,ortaya kalabalık bir isim gurubu çıkıyordu.Bu çok defa tarihçileri şaşırtmıştı.Ancak Karahanlılar,kendi millî adetlerinden olmayanlara hiç ehemmiyet vermediler.Bağdad Halifesinden kendilerine gönderilen ve bir ünvan bahşedildiğini bildiren süslü fermanları,oynamak için çocuklarına vermişlerdi.Hatta Gazneli Sultan Mahmud,Bağdad'a bir mektup yazarak,Karahanlı hükümdarlarının Halife tarafından verilen ünvanları suistimal ettiğini bildirmiştir.Arada vereyan eden bir gelin heyeti vasıtasıyla Karahanlı küçük prenslerinden aldığı bir fermanı Bağdad'a yollayarak,bunu isbat etmek istemişti.Bundan da anlaşılıyor ki,Türk an'anesine gayet sadık olan Karahanlı Hakanları,Bağdad'dan gönderilen bu lâkapları gerçekte hiç kullanmadılar.Lâkin meskûketta zikrine de meni olmadılar.Karahanlı sikkelerinde ayrıca Oniki hayvanlı Türk takviminden alınan hayvan resimleri de bulunuyordu.

Karahanlıların Siyâsî Tarihi:

Karahanlılar devletinin siyâsî tarihi derli toplu olarak ancak son zamanlarda,O.Pritsak tarafından İslâm Ansiklopedisi Karahanlılar Maddesine yazılmıştır:58 cüz,251-273.Aynı müellifin ayrıca Z.V. Togan'a Armağan'da basılan bir makalesi de Karahanlılara aittir.Karahanlılar tarihinin güçlüğü,bilhassa hükümdarların neseb bakımından birbirlerine bağlanmasında kendisini göstermektedir.Zira lakaplar ve isim-

leri bir hayli çoktur ve bunlar ekseriya bizleri şaşırtmaktadır.Karahanlılara dair kaynaklar arasında Cemal Karşî'nin eseri bilhassa ehemmiyetlidir.Kâşgarlı olan bu âlimin eseri,Şurahs adlı bir lugat kitabının sonuna eklenmiştir.XIII.yüzyıl sonlarında yaşayan bu zat,Şürahs'ı farsçaya çevirmiş ve sonuna Türk Hakanları tarihini ilâve etmiştir.Gayet kıymetli olan verdiği bilgi,ne yazık ki kısadır.Zîra Türkler herşeyi kısa,sade ve öz yazarlar.Muahhar bir nüshasından faydalanan Barthold bunu önce,Turkestan... adlı eserinin rusçasında I.cildinde,128-152', neşretti.Daha eski bir nüshasını bulan hocamız,bunu Rus Arkeoloji Mec. da yayınlamıştır.

Karahanlılara dair bazı kayıtlar İbn Esir'de de bulunmaktadır. 408 tarihli olaylar sırasında,Kâşgâr hükümdarlarının kıssası da yazılmıştır.Yine bu arada Am'ak-ı Buharî adlı meşhur bir Buharalı şairi de burada zikretmeliyiz.İbrahim ve Nasr Hanlar devrinde yaşayan bu şair, Melikşah'ın muasırıdır.Methettiği Şems ül-Müluk'dan bahsederken,bize Karahanlı hükümdarlarının şeceresini de vermektedir:"Galip,muzaffer hükümdar Şems ül-Müluk Ebu'l Hasan,Nasr üd-Devle Nasıreddin Nasr ibn İbrahim Tabgaç,İbn Nasr Arslan,İbn Ali İlik,İbn Süleyman,İbn Musa,İbn Abdülkerim Satuk Buğra Han".Bu hususta malumat,Türk Yurdu,V,11 Kasım 966 da vardır.Karahanlı şairlerinden Suzenî'nin Kılıç Tamgaç Han adına söylediği şiirler de,günümüze kadar gelmiştir.

Karahanlılar tarihine dair bir diğer kaynak da,Hocamız tarafından Manisa Umumî Kitaplığında,No:1795,farsçabir tıp kitabıdır.Hibetullah İbn Muhammed et-Taberî olan müellifi,bu eserini Me'mun Toğan Tekin için yazmıştır.Diyor ki:"Büyük emîr Toğan Tekin me'mun,İbn Harun Kassağsır Kadır Hakan,ibn Süleyman Arslan Hakan,İbn Yusuf Kadır Hakan, İbn Harun Buğra Han ki,ilimlerin merkezi ve şerefin kâbesidir;Ben ona büyük bir hizmet gösteremedim.Buna rağmen onun tertip ettiği meclislere katılmak şerefine nail oldum.Bu meclislerde herkes,hükümdara hoş görünmek ister,ona hediyeler getirirler.Ben de,kendi iktidarımda olan bir işi üzerime aldım"der.

Evvelce de bahsedildiği gibi Türk Tarihcisi Müneccimbaşı'nın Cami üd-Düvel adlı eseri de Karahanlılar için önemlidir.Bilindiği gibi Müneccimbaşı eserinde kaynak olarak bugün kaybolmuş bulunan Mecdeddün M.Adnan'ın Tarih-i Türkistan'ının kullanmıştır.Hasan F.Turgal,Cami üd-Düvel veya kısaltılmış Türkçesindeki ismi ile Sahaif ül-Ahbar'daki malumatı arapça aslından tercüme edip neşretmiştir.Karahanlılar hakkında sikkeler de onların şecerelerini tâyin etmek için faydalıdır.Ancak ilk derslerde de belirtildiği gibi,bu paralardan istifade etmek hayli güçtür.Üzerlerinde olan ünvanlar,isimler hükümdarları birbirine karıştırmaya vesile olmaktadır.Ancak dikkatli bir şekilde,kullanılırsa,en sağlam kaynaklardandır.

Yukarda da zikredildiği gibi biz, Karahanlı hakanlarını eski Aşina yâni Bozkurt hânedanına bağlamıştık. Nitekim bir Göktürk tegininin Karahanlıların ilk neş'et ettikleri yerdeki hareketinden haberdarız. E.Chavannes, maruf Documents sur les... adlı eserinin 86'sf'sinde Teməng-le isminde bir prensin adını verir: "Batı Göktürk devleti yıkılıp memleketin idâresi Karlukların eline geçince, Batı Göktürklerinin bir çok kabileleri Karlukların idâresine girdiler. Nu-şe-bi adlı hanın idâresinde bulunan kabileler toplanıp Tiyenşan'ın şark kısmına yerleştiler. Yalnız Te-meng-le müstakil kaldı ve Yen-ki, yâni Karaşar'a yerleşti. Yanına birçok kabileleri toplayarak kendisini müstakil Yabgu ilân etti".

766-779 senelerine ait bulunan bu kayıt, tek olarak birşey ifâde etmiyorsa da, 850 senelerine doğru, durum aydınlanmaktadır. İşte aynı sahalarda bir zaman sonra Bilge Munçur Han adında bir hükümdardan haberdarız. Bu senelerde İslâm kaynakları, Karaşehir taraflarında yaşayan bir Buğra Hakan'dan bahsederler. Buğra Hakan ise, Bilge Munçur Han'la muhtemelen aynı şahsiyet olup, Bezir Arslan ve Oğulcak Kadır Han adında iki oğlu vardı.

Karahanlılar hakkında en ehemmiyetli kaynaklardan birisi olan Cemal Qarşî, Bilge Munçur Han hakkında kısacık bilgi verir: "Bilge Munçur Han, Samanî hükümdarlarından Nuh bn Esed ile İsficab'da harbetti". Gayet kısa olan bu kayıttan tarihî neticeler çıkarmak için, metinde geçen tabirleri bilmek gerekir. Burada geçen isimleri anlamak için en iyi el kitabı, W.Barthold'un eseridir: Turkestan down the Mongol İnvasion, 1928 London. Cemal Qarşî'nin verdiği kısacık bilgiyi, diğer kaynaklarda da kontrol edebiliyoruz. Nitekim Samanî Esed Oğlu Nuh'un İsficab'ı ele geçirmesi Sem'anî'nin Kitab ül-Ensab'ında da vardır.

Oğulcak Kadır Hakan'a gelince, Satuk Buğra Han'ın büyük amcası olan bu zat hakkında Cemal Qarşî epey bilgi veriyor. Fakat diğer kaynaklarda adı, sadece "Türk hükümdarı" olarak geçiyor. 892-907 arasında hüküm süren Samanî hükümdarı I.Ahmed'le harbettiğini biliyoruz. Ayrıca Samanî Nasr ibn Mansur'la da savaşları vardır. Bu sonuncu zat, Hocamızın fikrince, Nasr ibn Ahmed olup, diğer kardeşleriyle yaptığı taht kavgalarında mağlub olmuş, Kâşgâr'a, Karahanlılara sığınmıştır. İşte Karahanlılar tarihindeki en mühim hadiselerden birisi, Nasr ibn Ahmed'in Karahanlılara iltica etmesiyle başlayacaktır.

Cemal Qarşî, bu hususta der ki: "Nasr Kâşgâr'a geldiği zaman, Oğulcak Kadır Han, onu hareketle karşıladı. Artuç ismindeki bir kasabayı timar olarak ona verdi. Bu sırada Hakan'ın yeğeni Satuk Buğra, 12 yaşlarında, yakışıklı bir delikanlı idi. Kendisini Oğulcak'ın hanımı himâye ediyordu. Bu Satuk Buğra, sık sık Artuç'a gelir, bu Nasr Ahmed'le görüşürdü. Dinlediği ve anladığı müslümanlık kendisinin hoşuna gidiyordu. Nasr

ona gizlice telkinatta bulunuyordu.Onnn bu hareketi,Nasr ile Oğulcak Kadır Han'ın bir mülâkatına sebep olmuştu.

Nasr,Karahanlı ülkesinde iken Oğulcak Kadır Hakan'dan bir öküz derisi kadarcık yer arzu etmiş.Şüphesiz bunun içyüzünü bilen Oğulcak da buna müsâde eder.Nasr bu deriyi gayet ince ip halinde kestirip, bunun çevrelediği yer kadar hak iddia etmiştir.Bu,bir seyyar motifdir. Bizans tarihlerinde Didon kıssası da vardır.Rus muharriri Lev Tolstoy, da "İlyas"isimli hikâyesinde bunu Başkırtlardan rivâyet etmiştir.Bu hırsı ifâde eden bir motifdir.Sahip olduğu araziye cami,medrese vs inşasına başladı.Küçücük bir müslüman kolonisinin bulunduğu Karahanlı ülkesinde,uzun seneler geçer.25 yaşlarına giren Satuk Buğra Han,müslüman olmayı düşünemek,amcasını ortadan kaldırmayı istedi.Ona ava gitmeyi teklif etti.Tiyenşan dağlarının yüksek kısımlarında onu öldürmek ve yerine geçmek ister.Gerçekten de,bir fırsatını bulup,amcasını öldürür.Bu öldürme motifi de,ekserî din değiştirmelerinde vardır.Bu da,tarihî bir hadisenin aksi olabileceği gibi,seyyar bir motif de olabilir.Herhalde bu olay,Yığaşbalık şehrinde olmuştur.

Artık Karahanlı hanı olan Satuk Buğra,önce bu şehri işgal etti.Bunun akabinde Atbaşı'na geldi.Bu şehir, Selçukî Melikşah'ın şark seferinde gittiği son noktadır.Satuk Buğra Han burada iken,kendisinin yanına Maverâünnehir taraflarından birhayli gönüllü müslüman misyoneri daha geldi.Kâşgâr yakınlarında Nasr'ın yanında da birhayli müslüma bulunuyordu.Böylece Karahanlı ülkesinde nisbeten kalabalık bir müslüman topluluğu meydana çıktı.Bundan sonra Kâşgâr üzerine yürüdüler.Şehrin Satuk Buğra Han eline geçmesi,halkın da islâmiyeti kabulü demekti.Böylelikle Karahanlı tarihinde olduğu kadar,Türk tarihinde de büyük bir hadise vukua gelmiş oldu.Budist Karahanlı devleti,müslüman bir devlet haline geçti.

Daha çok Tezkire-i Satuk Buğra Han'dan takip ettiğimiz bu olayın tarihinin tesbiti,hayli güçtür.Bu tezkirenin arapça bir nüshasını Şehabeddin Mercanî görmüştür.Ona göre eserin müellifi Ahmed İbn Sa'd ül Erganî'dir.Farsça ve Türkçesinin çeşitli nüshaları vardır.Ancak araları na,ilerde daha tafsilatlı olarak görüleceği gibi,hayli efsâneler karışmıştır.Arapçasında,bazı tarihler verilmişken Türkçesinde bunlar yoktur. F.Grenard'ın tetkikatını,J.A,1900,15 cilt,Osman Turan Ülkü mecmuaamnda Türkçeye çevirip neşretmiştir974,79,80,82,83 sayılar.Tezkire-i Satuk Buğra Han'dan anlaşılıyor ki,96 yaşında vefat etmiş olan Satuk Buğra, Oğulcak'ı da 26 yaşında öldürmüştü.Böylece 954 olan ölüm tarihinin yanında,müslüman olup devleti ele geçirmesi 884 lerde olmalıdır.Bu zamanlarda Karahanlıların hakanın çeşitli faaliyetlerini başka kaynaklardan takip edebiliyoruz.Ezcümle Mes'udi,893'de Samanilerden İsmail bn Ahmed'

den Tarac şehrini aldığını söyler.Mes'udî Türk hükümdarının ismi olarak Tafgas demektedir.Bunun Tabgaç veyâ Tamgaç'dan bözulmuş olduğu âşikârdır.Mes'udî,"bu Karluk hükümdarı olsa gerek"diyor.Fakat,eğer Tezkire-i Satuk Buğra Han'ın verdiği tarihler doğru ise,burada kâsdelinde Satuk Buğra Han'dır.Daha bu zamanda kendisinin,veyâ amcası Oğulcak Kadır Han'ın Tamgaç Han ünvanını almış olması zikre değerdir.Nasreddin'in birâderi Hasan Ahmed de,Şavgar adlı şehri Türk hükümdarından almıştı. Elbette bu da Karahanlıların ve muhtemelen Satuk Buğra Han'ın kendisi idi.

Satuk Buğra Han'ın islâmiyeti kabulü,Türk tarihindeki en büyük hadiselerden birisidir.Gerçi daha önceleri,Oğuz ve Kalaç Türkleri arasında arasında islâm olan zümreler olmuş,hâttâ Emevî ordusunda Türk asker ve kumandanları da bulunmuştur.Devlet olarak İslâmiyeti ilk defa kabul edenler,zikrettiğimiz Karahanlılar ile,Volga sahasındaki Bulgar Türk hükümdarı olmuştur.Fakat bunların müslüman oluşlarının tarihî veçhesini bilemiyoruz.Bildiklerimizin çoğu,destanî hikâyelerdir.Ancak bazı izler de vardır.Yukarda da zikredildiği gibi Satuk Buğra Han,Samanî Nasrın propagandası ile islâm olmuştur.Satuk Buğra'nın müslüman oluşu,zannedildiği gibi erken olmamış,kendisi Samanîlerle birçok defalar çarpışmıştır.Mes'udî'de Tafgas olarak geçen hükümdarın devri,bu zaman olmalıdır.Karahanlıların islâm oluşlarına dair,bize kadar gelmeyen kitaplarda bazı bilgiler verilmişti.Müneccimbaşı vasıtasıyla haberdar olduğumuz Mecdeddin Muhammed Adnan'ın eseri gibi,kaybolan bir diğer eserden de, Haydar İbn Ali Hüseyin-i Razî,Mecmua üt-Tevarih'inde istifade etmiştir. Burada Karahanlılara dair orijinal bilgi vardır:Ezcümle Senguce Kâfir adında bir hükümdardan bahsedilir.Sonradan islâm olacak,buna rağmen İslâk kaynaklarında adını değiştirmeyecek olan bu zat,hayli sert ve mutaassıb bir kâfir imiş.Zaten isminde de sıfatı saklanmıştır.Muhtemelen Satuk Buğra Han olan bu zatın müslüman olmasını Haydar Razî,başka türlü bir hikâye ile anlatır:

"Senguce'ye,rüyasında bin insan görünür ve ona,mânasını bilmediği şu sözleri söyler:Eslim,teslim fid dünya vel'ahire".Bunun mânasını bilmeyen,ancak sabahleyin unutmamasını da dikkate alan Senguce,mânasını öğrenince müslüman olur.Zira orada :"Sen müslüman ol,dünya da ve ahirette sağ olursun"demektedir.Senguce,bunu ilâhî bir emir olarak telâkki etmiş olmalıdır.Şüphesiz bu Satuk Buğra Han'dır ve ona ait bir hikâyedir. Bu münâsebetle kendisinin Senguce diye bir ismi olduğunu da öğreniyoruz.

Satuk Buğra Han'dan bir asır kadar sonra yaşayan,şimdilerde kaybolan Tarih-i Kâşgâr adlı bir eserin müellifi olan Abdülgafir ibn Hüseyn'e göre,Satuk Buğra Han hakkında bir hadis vardır.Kâşgarlı Mahmud'un da görüp istifâde ettiği,hatta Türkler hakkındaki meşhur hadisi rivâ-

yet ettiği bu kaynağı gören Cemal Qarşî'nin nakline göre,Türklerden en evvel müslüman olacak olan Şaş ehlidir.Güya bu Peygamber tarafından söylenmiştir.Anca böyle şahıs ismi veyâ tarih zikredilen hadislerin uydurma olacağı âşikârdır.Bundan gaye,böylece zikredilen sülâleye halk arasında bir şeref kazandırmakdır.

Satuk Buğra Han hakkında,498 yıllarında Bağdad'a gelen Muhammed ibn Abdülcelil Kâşgârî' de malumat verir.Doğru,içki ve kötülük nedir bilmeyen samimî müsläman Karahanlıları Bağdadlılara anlatmıştır.O verdiği bilgileri Satuk Buğra'dan dinleyen Ahmed Arslan'dan denledim"demektedir.Onun söyledikleri arasında Burmekid diye bir isim vardır ve Satuk Buğra Hanğmüslüman olduktan sonra bu şehri almıştır.Bu şehri biz,daha sonra Cüveynî'nin Tarih-i Cihangüşa adlı eserinde de görüyoruz.Burası Beşbalık ile Karakurum arasında idi.Bu şehrin Satuk Buğra tarafından zaptedilmiş olması,kendisinin doğuda ve batıda tam mânasıyla bir cihangir hüviyetinde olduğunu gösteriyor.Zîra batıda Samanîlerden bazı şehirler aldığını görmüştük.Şimdi de,doğuda fütuhatta bulunduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.Doğudaki fütuhatı için,herhalde Uygurların ülkesini aşmış olmalıdır.Devrindebir fatih olarak görülen Satuk Buğra Han,komşu ülkelerin iç işlerine de karışıyordu.Samanîlerin iç işlerine karıştığını da biliyoruz.

Samanîlere karşı yardımda bulunan Satuk Buğra Han hakkında, Cemal Qarşî'den başka,İbn Haldun'da bulunan bir kayda pek dikkat edilmemiştir.İbn Haldun,Unvan ül-İber'de,IV.339-340' diyor ki,Leyla ibn Numan Samanîler devrinde isyan etti.Bunun üzerine Satuk Buğra Han,Samanîlere yardıma geldi,Leyla' ibn Numan'ı yakalayıp öldürdü".Bu hadise ile ilgili bir kayıt da Hocamızın neşrettiği İbn Fadlan seyâhatnamesinde vardır.Abbasî Halifesi Muktedir'in Bulgar Türklerine gönderdiği dinî-siyâsî heyetin kâtibi olan İbn Fadlan,920'de Bağdad'dan çıkarak,Rey'e uğradıktan sonra Nişabur'a doğru hareket etmiştir.İbn Fadlan,Leyla'nın isyanı dolayısıyla gizli seyahat ettiklerini,Nişabur'a 2 Nisan 921'de vardıklarını ve o gün Leyla'nın yakalanıp öldürüldüğü olduğunu söyler.Demek ki bu tarihte Satuk Buğra Han Nişabur'dadır ve samanîlere bir müttefik olarak yardım etmiştir.Gerçi Samanîler,şiî ve İran'ın millî hareketinin mümessili olan Leyla'ya karşı diğer birçok Türklere de yardıma çağırmıştı.Hatta Karatekin,Leyla tarafından mağlup edilmişti.Bu Karatekin'in Kümic Türklerinden olduğu anlaşılıyor.Herhalde Semerkandda ve Kümicler üzerinde hâkim bulunuyordu.Burada Satuk Buğra han,Leyla'ya karşı İslâmiyetin ve sünniliğin müdafii olarak görünmüş,onları büyük bir gaileden korumuştur.Müslümanlağın tek mezhep olarak [illegible],ona sapık düşüncelerin sızmamasında,Satuk Buğra Han'ın,burada da görüldüğü gibi büyük emeği vardır.

Görülüyor ki, önceleri müslüman olmadan da hâkim bulunan ve hatta birçok defalar Samanîlerle harbeden Satuk Buğra Han'ı, tarihte ilk olarak kesin şekilde 921 senesinde görmekteyiz. Satuk Buğra Han, samanîlerin işgalinde olan, Yağma, Çiğil ve Oğuz kabileleri ile meskûn Batı Türkistan şehirlerini bir bir Samanîlerin elinden almıştır. Kendisine İslâmiyeti yaymak hususunda yardımcı olan İslâm sofilerinden birisi, Horasanlı bir âlim olan Ebul Hasan Muhammed bn Süfyan Kalamâtî'dir. Hakkında Sem'anî'de de bilgi verilen bu zat, 950 senesinde Buhara'da bulunan "Hanlar Hanını" ziyâret etmiştir. Kalamatî, 961'de vefat ettiğinden, 955 de vefat eden Satuk Buğra'nın oğulları Musa Han ve onun oğlu Baytaş Arslan Han devirlerini de idrak etmiştir. Sam'anî'nin kaydettiği "Han-ı Hanan" tâbirinden, burada mevzubahis olan hanların Karahanlılar olduğunu anlıyoruz. Satuk Buğra Han'dan sonra da oğulları devrinde islâmiyeti yaymak için âlimler geldiler. Bilhassa Ali Arslan Tunga devrinde, Kaşgâr etrafında islâmiyeti yaymak için hayli âlimler geldiler.

Satuk Buğra Han'dan sonra, yerine oğlu Musa Tunga geçti. Ancak bu, uzun zaman hükümdarlık etmediğinden, tarihlerde pek görünmemiştir. Lâkin Haydar Razî, Musa Han'ı, Satuk Buğra'dan sonraki Türk hükümdarı olarak zikreder. Bu aynı zamanda, Am'ak Buharî tarafından, verdiği nesebname ile, teyid edilmektedir. Bundan sonradır ki, oğlu Baytaş Süleyman Arslan Han hükümdar olmuştur. Baytaş, bu zatın Türkçe adı olup, Süleyman da islâmî adıdır. Pritsak'ın, Baytaşla Musa'nın aynı şahsiyet olduğunu söylemesi doğru değildir. Çünkü, yukarda da söylediğimiz gibi, Am'ak Buharî ve Haydar Razî, Musa'yı kesin şekilde tefrik edip yazmışlardır. O, Bilge Mungur, Oğulcak, Satuk Buğra'dan sonra Baytaş'ı IV. han olarak kabul ediyordu. Gerçekte ise, V. olacaktır.

Baytaş'ın iki oğlunu biliyoruz: Ali ve Harun. Kendisinin ölümünden sonra yerine Ali geçti. Bunun adı kaynaklarda Arslan Ali Tünge olarak da geçer. "Harik" sıfatı da vardır, ancak bunu, belki yanarak şehid oluşuyla almıştır. Harun da, Buğra Han lakabını taşıyordu. Bunlar ardarda hüdarlık ettiler. Harun Buğra Han, önce Fergana'yı, daha sonra Buhara'yı Samanîlerin elinden almıştır. Fakat Buhara'ya geldikten sonra sıtmaya yakalanmış, Isık göl yanındaki Kuşkarbaşı'na çekilmiştir. Karahanlılara dair Efsânelerde onun 994'deki ölümü, şuna bağlanır: Güya bir seyyidler ve evliyâlar şehri olan Buhara'ya karşı terbiyesizce hareket etmiştir. Bunun için hastalanmış, hatta ölmüştür. Hatta bunun Mavera-ünnehr'i istilâ etmesini Elbirunî de menfi karşılamıştır. Asar ül-Bakiye'sinde Harun Buğra'yı şöyle anlatır: "387'de Samaniler ülkesine hücum etti. Kendisine Şihab üd-Devlet lakabını vermişti. Haddini bilmiyor, ayrıca Emrüd-Devle, Seyyid ül-Müminûn da diyordu. Allah onlara bu dünyada cezalarını verdi. Kendisinin aciziliğini, Allah bizzat gösterdi" diyerek memnuniyetini izhar eder. Anla-

şılıyor ki,Elbirunî ve İbn Sina gibi âlimler,daha çok İran ve Yunan te-sirinde,yerleşik medeniyete hayran kimselerdi.Sahra ve bozkır kavimle-nin şehirleri alıp yıkmelarını istemiyorlardı.Ama olaylar bunların is-tediği gibi cereyan etmedi.

Harun Buğra Han'ın,Mavaünnehr'i aldığı vakitler hakkında haş bilgiye sahibiz.Bu sırada Samanîlerin başında beceriksiz bir şahsiyet olan II.Nuh bulunuyordu.Horasan tanaflarını idâre eden vali-i umumîsi Ebu Ali Simcur,Aslen Kalaç türklerinden olsa gerektir.Simcur oğulları orada devamlı hükûmet süren bir sülâle olarak görülmektedir.Halbuki Horasan'ın asıl kuvveti,Halaçlardan ibârettir.Samanîlerin sona ermesiy le ilgili olaylar,işte bu Ebu Ali Simcur ile Harun Buğra Han arasında-ki anlaşma ile başladı.Heratta oturan Simcur ile Harun arasında,Samanî leri ortadan kaldırmak için bir anlaşma yapıldı.Buna göre hudut Amu D. ya olacak,berisi Simcur'a,ötesi de Harun Buğra'ya ait olacaktı.Utbî tarihinde,I,163'de de bu mesele zikredilmiştir.Bu mücâdeleler sırasın da Harun Buğra Han'ın babası İlik lâkabını taşıyordu.Anlaşılıyor ki,b hükümdar daha çok Yağmalara dayanmaktadır.Şehabeddin Mercanî,bunun " Bu padişah Şihabüddin,Zahir üd-dâve,yâni islâmın yayılmasının davacı olduğunu ve Melik-i bilâd-ı Türk"olduğuna dair bir kayıt nakleder.Mer canî,Karahanlılara dair birçok küçük kayıtları,tarihî olmayan eserler den almıştır.Harun Buğra Han için verdiği kaydı da,böyle bir eserden naklettiği anlaşılıyor.Keza Harun Buğra'nın babasının Süleyman olduğu nu da söylüyor.Baytaş Arslan Han'ın islâmî isminin Süleyman olduğu bi liyorduk.

Harun Buğra ile berâber,Mavaünnehr'in fethine iştirek e Ali Tunga,Kâşgâr taraflarına kâfirlerin tasallutu üzerine,hemen oraş döndü.Kendisinin ölümü de orada olacak,şehid düşecektir.Yanık İlik Ar slan Han da dediğimiz bu Karahanlı Han'ının,daha çok Kâşgâr'ın şimâl ta raflarında yaşayan Yağmaların başında bulunduğunu anlıyoruz.İlik Han kendisi de Buhara'ya karşı harekâta katılmış,lâkin oraların fethir tamamlamadan,doğudan sınırlarına giren kalabalık Kâfir ordusunu ka lamağa gitmiştir.

Arslan Ali Tunga'nın doğudaki savaşlarına dair tafsilata hib değiliz.Doğuda öldüğünü biliyoruz,ki lâkabı da zaten "Harik üş hid'dir.Herhalde bir savaşta yanarak şehid düşmüştür.Süryâni kaynaklarına da akseden,ilerde başka seferler dolayısıyla bilgi verilecek olan bu mücâdelere sırasında Ali Arslan Han İlik'in kızı da,savaş meydanında şehid olmuştur.Gömüldüğü yer,kâfirlerin içinde olduğundan,orada rahatsız olduğunu hissettirmiş ve sonra babasının yanına gömülmüştür.Arslan Ali İlik'in şehâdeti,998 yılı başlarında olmuştur.Kendisinin işleri de ölümünden sonra,oğlu İlik Han Nasır'a kaldı.Kendisiyle berâber şehid düşen Meryem'le ilgili rivâyetleri şöyle özetleyebiliriz:Hacca gidan

bir Karahanlı Hanı,dönüşünde Meryem'i rüyasında görür.Meryem,kâfirlerin içinde rahatsız olduğunu,İslâm içine götürülmesini söyler ve sonra babasının yanına nakledilir.Bu Karahanlı prensine ait kayıt,Harun Buğra Han'a ait olabileceği gibi,oğlu Yusuf Kadır Han'a da itlak olabilir.Herhalde Kadır Han o zamanlar daha hükümdar değil,prensti.Ancak,hangisi olursa olsun,doğudan akan kâfirleri bırakıp hacca gitmenin,pek dikkate değer olduğu muhakkakdır.

Harun Buğra Han'dan sonra Karahanlıların başına geçen İlik Han Nasır,cesur ve cengâver bir şahsiyetti.Evvelâ devletinin batı sınırlarında bulunan Samanî'lerle mücâdele etmiştir.Hatta II.Nuh'dan sonra Samanîlerin başına geçen II.Abdülmelik'i esir alıp,Özgend'e götürmüştür.Bundan sonradır ki Maveraünhenr'in idâresi İlig Han'ın eline geçti. 994'de Harun Buğra Han sıtmadan hastalanıp Kuşkarbaşı'nda öldükten sonra İlik Han Nasr,onun savaşlarını devam ettirdi.İlik Han Nasr,pek büyük bir şahsiyettir ve kudsal bir insanolarak zikredilir.Zîra İlik Han,islâmiyetin yayılmayan yerlere yayılması hususunda gayret etmiştir.Özgent ile Isıkgöl arasındaki sahalar gibi,islâm olmak hususunda tereddütlü olan yerlerin kesin olarak müslüman olmalarını temin etti.İlik Han,Zerefşan havzası ve Fergana taraflarında yeni bir idâre sistemi ve nizam yerleştirmiştir.Bu bakımdan onun oğullarına ithaf edilen fıkıh kitaplarından birisine "Han kadısının Fetvaları"ismi verilmiştir.Gerçekten bu fetvâ kitaplarında yerli âdetler aksettirilmiştir.İhtimal bu sebepdendir kiburaları Reşideddin Oğuznâme'sinde "İlig memleketi"olarak geçmektedir.

Sonuncu Samanî hükümdarı olan Abdülmelik,İlik Han Nasr ile olan savaşlarında Oğuzları kendisine yardıma çağırmıştır.Oğuzlar da kalabalık olarak Buhara'nın kuzey ve güneyindeki sahalara yerleşmişlerdi.Oğuzların dahil bulunduğu Samanî ordusu,Karahanlılarla savaşırken, muharebenin en kızgın anında Oğuzlar,Samanîleri terkedip Karahanlılar tarafına geçtiler.Utbî vs gibi kaynaklarda bu hadise Oğuzların ihâneti olarak zikredilir.Ancak mesele basit bir ihânet olarak ele alınmamalıdır.Oğuzlar artık memleketi Samanîlerin idâre edemiyeceğini görmüşlerdi.Zîra onlar tamamen acemleşmişler,hatta mezheplerini de değiştirmişlerdi.Bunları gördükten sonradır ki Karahanlılar tarafına meylettiler. Böylece Havas'de cereyan edensavaş sırasında 10.000 kişilik kuvvetiyle Oğuzların şefi,beri tarafa geçivermişti.Böylelikle Karahanlılar Maveraünnehr'e sahip oldular.Abdülmelik'in halefi Muntasır,tekrar yardım alıp dirilmek istediyse de,1004 Mayısında cereyan eden muharebede kesin olarak yenildiğinden bir daha kendilerini doğrultamadılar.Bu,Samanî devletinin sonu olmuş bulunuyordu.Muntasır'a bu faaliyetinde yardımcı olacak Türk'den ilerde bahsedeceğiz.

Oğuzların Samanîleri terkedip Karahanlılar tarafına geçmelerini izah etmek için,Türk destanlarında enteresan bilgi buluyoruz.Hocamıza göre,Oğuzlar'ın ve Maveraünnehr'in tarihindeki bu inkılabı yapan zat,Salur Kazan'dır.Erzurum taraflarında da görülen Salur Kazan'ın,buradaki faaliyetini,Hocamız yakında O.Şaik Gökyay'ın neşredeceği Dede Korkut kitabının "Kahramanlar" faslına yazdığı bir makalede göstermiştir.Kazan adındaki bu zata,sadece Oğuz rivâyetlerinde değil,Kazak-Kırgız destanlarında da raslıyoruz.

Kublandı ismindeki bu Kazak destanın kahramanı,Karakıpçak aşiretindendir.Yanında ise,Karaman ûs gibi beyler bulunmaktadır.Bunlar Kazan'ın reisi olduğu Salurlara muhalftirler.Halbuki kendileri de Salurlardandırlar.İslâmiyeti kabul edip,Karahanlılar tarafına geçenler Kazan'ın başında bulunduğu Salurlardır.Kaynaklarda bunlar 5-10.000 çadır lık bir kuvvete mâlik olarak zikredilirler.Karahanlılara geçen Salur beyinin ismi,Utbî'nin bazı nüshalarında ve İngilizce tercemesinde Muhsin'dir.Ekseri nüshalarında ise يحسن , يالحسن olup,son şekilden Muhsin okunuşu iştikak etmiştir.Konya'da İzzeddin Koyunoğlu'nun hususî kütüphanesindeki H.VI.yüzyıla ait Utbî'nin en eski nüshalarından birisinde,bu isim Toğdemir ül-maruf Hasan bn Tak olarak kaydedilir.Bu zikri geçen beyin isminin kesin şeklidir.Toğdemir,bu zatın islâmiyetten önceki ismi olmalıdır.Hasan,onun müslümanlık adıdır ve Türkler arasında daha ziyâde Kazan telâffuz edilmiş olacaktır.Fakat burada "El maruf",yânişekilde şöhret kesbettiğinin belirtilmesi mühimdir.Yâni bu zat o zamanlar Orta Asya'da "Hasan/Kazan" ismiyle meşhur olmuştur.İşte bu Hasan/Kazan'ın,Kublandı destanında zikredilen Kazan Alp'la aynı şahsiyet olduğu muhakkakdır.

Utbî'de tesbit ettiğimiz Hasan'ı tarihte bir defa daha görüyoruz.Şöyle ki:Zahireddin İlik Han Nasr,gayet dindar ve doğru bir adam olmakla berâber hayli sertti ve Gazneli Mahmud'la arası da bu yüzden açılmıştı.Gazneli ülkesine taarruz etmiş,savaşlar Belh etrafında olmuştur.Bunlarda zafer,filleri sâyesinde Sultan Mahmud'a gülmüştür.Gazneli Sultan Mahmud'un 1007'lerde Mültan Seferinde,yâni memleketin şimâlinden uzakta bulunması,İlik Han'ın yeniden Gazneli ülkesine saldırmasına sebep oldu.Kendisi Afganistan'ın kuzey kısımlarını almak istiyordu.Gazneli Mahmud'a şöyle diyordu:"Senin babanın ülkesi daha güneydedir.Samanîlerin olan kuzey kısmı,onların varisi olan bana aittir". Gazneli Sultan Mahmud'un 500 kadar fille katıldığı bu savaşlar sırasında bir ara İlik Han Nasr'ın Buhara vâlisi olan Cafer Tekin Belh'i almıştı.Diğer bir akrabası olan Subaşı Tekin'i de Horasan'a yollamıştı. Gazneli Sultan Mahmud da Horasan'a,en güvendiği kumandanlarından Arslan Câzib'i bırakmıştı.Her ikisi Tican nehri kıyılarında karşılaştılar.

Birisi Sultan Mahmud'dan,öteki de Buhara'dan gelecek takviye kuvvetlerini bekliyerek nehir boyunca yürüdüler.İşte bu sırada Serahs'a gelindiğinde Subaşı Tekin,Hasan bn Tak'ı yakalayıp öldürdü.Vaktiyle Karahanlılara iltihak etmiş olan birisinin böyle öldürülmesi,önemlidir.Zîra Hasan,4 yıl kadar önce son Samanî prensi Muntasır'a yardım için geldiği halde,Karahanlılara iltihak etmişti.Lâkin anlaşıldığına göre,siyâsî sempatisi Horasan ve Serahs'da oturduğu sırada tekrar Samanîler tarafına kaymıştır.Herhalde Karahanlılar,kendi taraflarına geçtikten sonra onun tekrar dönmesini büyük bir suç saydıklarından,Subaşı Tekin onu yakalayıp öldürmüştür.Utbî,II.79'dan öğrendiğimize göre bu hadiseler 1007 yılı sonlarında veyâ 1008 başlarında olmuştur.

Oğuzların Samanî veya Karahanlılarla münâsebetlerini Hasan bn Tak hakkında verilen bu yeni mâlumattan dolayı yeniden gözden geçirmeliyiz.Barthold da burada bahsedilen Hasan'dan bahsetmiş,lâkin onu Selçuklularla karıştırmıştır.Fritsak da aynı şekilde,Oğuz Yabguluğunun inkırazı ismiyle Fuad Köprele armağanı'nda çıkan yazısında Selçuklulara bağlar.Toğdemir Hasan bn Tak,Orta Asya'da Karasu taraflarında bir aralık hristiyanlığı kabul etmiş Salurların,isimlerinin diğer telâffuzu ile Sarıgur'ların oradan ayrılıp Batı Türkistan'a gelmiş olan Oğuzların reisi olmuş olsa gerektir.Yâni Hasan ismini alan Toğdemir,batıya geldikten sonra müslüman olan Salurların,Karaman da hristiyan kalan Salurların beyleri olarak gözüküyor.Fakat bu Kazan Alp'le birlikte son Samanîler devrinde Horasan'a geçmiş olan Salurların ancak bir kısmı müslüman olmuştur.Diğer kısmı yine hristiyan kalmış görünüyor.Salurlara ilerde yine yer yer temas edilecektir.1007 sonlarında Salur-Karahanlı mücâdelesi sırasında Selçuklular orada yoklardı.Hasan yâni Kazan Alp'ın mensup olduğu Oğuzlar,Selçukluların çıktığı Oğuzlardan ayrıdır. Onlar Gazneli tarihlerinde "Balkan Türkmenleri" ismiyle zikredilir ki, bunlar Salurlardır.Hristiyanlık tesirinde kalan Oğuzlar,Çin ile Tibet arasındaki yerlerden Issıkgöl,Yedisu havzası yoluyla gelmişlerdir.Öteki Oğuzlar ise daha önçleri Aral gölü etrafında,bir kısmı da Aral ile Hazar arasındaki sahada idiler.

922'lerde İbn Fadlan,işte bu sonuncu sahadaki Oğuzları görmüştü.Reisleri olan Yabgu'yu,halifenin sefâret heyeti göremedi.Tarhan Hazarların tarafını tutuyor,bunların yakalanıp Hazarlara teslim edilmesini söylüyordu.Ancak muhtemelen Selçuk'un dedesi olan Subaşı daha iyi davrandı.Zaten kendisine halifenin bir mektubu vardı.Halifeye sempatisinden ve cevabı dönüşlerinde vereceğinden bahsetti.Yâni halifeye hizmete hazır olduğunu hissettirdi.İşte bundan sonra Subaşı İslâmlar tarafına geçmiştir.İslâmlığa yanaşmak Oğuzlar arasında bir ihtilaf yarattı.Yabgu,hazarların taraftarı ve belki de musevî idi.Buna karşı olan

cereyanın liderliğini de Subaşı yapıyordu.Aralarındaki ihtilaf gittikçe derinleşmiş,nihâyet Selçuk,Oğuzlardan ayrılarak Sir Derya mıntıkasında Tenikent'e gelmiştir.Yabgu'nun idâresinde bulunan Oğuzlar ise buna düşmandılar.Nihâyet Selçuk,Cend ahalisinin gayrimüslim Oğuzlara vergi vermesinin önüne geçerek Yabgu'ya karşı açıkça cephe aldı.Cend'e yerleşti ve orada öldü.Selçuk'un Yabgu'dan ayrılıp Cend'e gelmesi epey eski ve Hamdullah Kazvini'nin Tarih-i Güzîde'sine göre 970 tarihlerindedir.Selçuk'un oğulları ise,bir taraftan Samanîlerlex,diğer taraftan da Karahanlılarla iyi münâsebetler kurdular.Onların müsâdesiyle Buhara'nın kuzeyinde Nur vilâyetinde yerleştiler.

Samanîlerin son prensi ve Karahanlılara mağlup olmuş olan Muntasır,şahsiyetsiz ve zayıftı.Ancak babaları zamanında Samanî ordularına kumanda eden Arslan Yavlu isminde bir kumandanla birleşmişti. Buhara etrafında olan Arslan Yavlu,daha sonra Harezm'e geçmiş ve orada kuvvetli bir ordu teşkil etmiştir.1001,1002 yıllarında da Buhara ve Semerkant'ı aldı.İşte bu Arslan Yavlu,Muntasır'ı Karahanlılara karşı koyacak bir kuvvet olarak destekledi.Ancak halk,kuvveti sadece Arslan Yavlu'dan ibâret olan Muntasır'a pek itibar etmiyordu.Anlaşılıyor ki,Karahanlıların Türkistan'da Samanîleri mağlup etmelerinin sırrı,halkın kendilerine yardımcı olmalarıdır.Arslan Yavlu Bey,Karahanlılara karşı mücâdelede Hasan bn Tak'ı da kendisine yardımcı bulmuştu.Arslan Yavlu bey de Oğuzlardan olsa gerektir."Yavlu" oklu demektir.Bu isimdeki "lu" eki,bu şahsiyetin şark türklerinden olmadığı gösterir.Zîra onlardan olsaydı "Yavlı"denmesi icâbederdi.Salurların bundan sonraki bir çatışmada,muhtemelen Burmened'de,Karahanlılara iltihak etmesiyle,Muntasır son şansını da kaybetti.

Türklerin maruf şahsiyetlerinden ve Dedekorkut'da geçen Salur Kazan'ın,tarihlerde geçen Toğdemir Hasan bn Tak olduğundan yukarda bahsedilmişti.Çünkü Kazakların Kublandı destanında da bu hususta oldukça teferruatlı bilgi bulunuyor.Bu destanın kahramanı Karakıpçak aşiretine mensup Kublandı'nın ve mütâbefiki hristiyan tesirinde kalan Salurların beyi Karaman'ın hasımları,müslüman Salurların temsilcisi ve lideri olan Salur Kazan'dır.Destanın devrini içindeki kayıtlardan tesbit edebiliriz.Zîra bu destana göre Orta Tiyenşanlarda en kuvvetli birlik "Onsan Oymaut"lar.San,yüzbin demek olduğuna göre burada birmilyon Oyma"vardı.Sondaki "ut"un çoğul eki olduğunu ve Oyma'nın Yağma demek olduğunu biliyoruz.Bu havalide Yağma Türklerinin kalabalık kütleler halinde bulunduklarını ve Karahanlıların temelenin onlar olduğunu biliyoruz.Şu halde bu devirler X.yüzyıllar olup,Kazan Alp bu sırada Sir Derya boylarındadır.1957 Almanta tabının 62-64'sahifelerindeki bilgiye göre Kazan Alp,Sir Derya kuzeyinden uzaklaşıp İran hududuna gelmiş,

orada bazı şehirlere sahip olmuştur.Burada Karaman'a hitab eden Kazak kahramanı Kublandı,şöyle der:"Kazanalp,Kızılbaş sınırlarında şehirlere sahip olmuş,devlet kurmuş."İkesini talan edelim,şehirlerini yıkalım,kendisini öldürelim". Destanda da aynı mıntıkada zikredilen bu Kazan Alp'ın Utbî'de zikredilen Toğdemir Hasan olduğu şüphe götürmüyor.

İlik Han Nasr'ın sürüklediği Karahanlı-Gazneli savaşları sırasında Kaynaklarımız Karahanlılardan başlıca şu üç şahsiyetten bahsederler:İlik Han Nasr,birâderi Togan Han Ahmed ve nihâyet Yusuf Kadır Han.Savaşlar sırasında Yusuf Kadır Han,İlik Han Nasr'ın ordusunun sağ kolunun kumandanı idi.Sol cenahı Nasr'ın birâderi Cafer Tekin,orta kolu ise bizzat İlik Nasr kumanda ediyordu.Karahanlıların Hakanı olan Togan Han,İlik Han Nasr'ın Gaznelilere karşı siyâsetini tasvip etmiyordu.İlik Han Nasr'ın Gazneli Sultan Mahmud'la olan savaşlarına dair Cemal Karşî,Kemaleddin Muzaffer adlı birisinden bazı hikâyeler naklet-miştir.Savaş Amu Derya sahilinde oluyordu.Muharebeler sırasında nefer kıyafetine giren İlik Han Nasr,Gazneli ordusuna dalmış,hatta Sultan Mahmud'un ordugâhına kadar gelmiştir.Burada kendisinin elçi olup,görüşmek istediğini de bildirmiştir.Böyle bir elçiyle önce Mahmud,konuşmak istememişse de,sonradan ısrarına binaen kabul etmiştir.Fakat kabul edilince,kendisinin elçi olmayıp bizzat İlik Han olduğunu ifâde ederek "sulh yapalım"demiştir.Gazneli Mahmud buna inanmış,aralarında vasıtasız görüşmelere başlanılmıştır.Ancak İlik Han Nasr,şimdilik bu kadar,bundan sonrası için resmî elçiler gönderelim demiştir.Sultan Mahmud,daha sonra Ebu t-Tayyib Sehl İbn Mahmud üs-Sâluki adlı bir âlimi elçi olarak yollamış ve sulh imzalanmıştır.Geri dönerken İlik Han da Toğancık elçilik heyetine katmıştır.Bu heyet her iki taraftan evlenme işini temin edecek,İran'dan şerif hurrei Turan'dan da nadir durre,yâni inci getireceklerdi.

İlik Han Nasr'a ait,zamanımızda olduğu gibi,tarihin muhtelif devirlerinde de türlü anekdotlar söylenmiştir.Cemal Karşî'nin bizzat görüşmüş olduğu Cemâleddin İlâmîşî adlı zat,h 669'da İlâmiş isimli yerde ona şöyle bir hikâye anlatmış:Sonradan Semerkant olan İlik Han Nasr'ın paytahtı önceleri Özgent idi.Özgent'in etrafı dağlıktı ve'or ya sık sık ava çıkıyordu.Bu sırada sırtında odun taşıyan bir şeyh gördüler.İlik Han'ın askerlerinden birisi şeyhin odunlarını taşımak istedi.Şeyh "pekâlâ sen yorulursan kim taşıyacak"deyince de,İlik Han "ben taşırım"dedi.Nitekim bir müddet taşımış,lâkin yorulunca durakla mıştır. Şeyh ona dönmüş,elini eline dokundurunca bir elektrikli tesir olmuş.Şeyh şöyle demiş:"Sen bu odunu götürmek için zahmet çekiyor,taşıyorsun.Milletin bu kadar zahmetini nasıl yüklendin".İlik Han da bunun üzerine ağlamış ve şeyhin ellerine sarılmıştır.

İlik Han Nasr'ın kendisi aslında Hakan değil, hükümdarın naibi, yardımcısı idi. Daha çok Yağma Türklerine dayanıyordu. İlik Han, Türk hükümdarlarından Yavuz gibi, Timur gibi doğru-sert tiplerden birisidir. Milletle karşı ne kadar şiddetli davranmışsa davransın, doğruluk ve adaletten ayrılmadığı için, çok seviliyordu. Türklerden arapça yazan büyük tarihçi Zehebî diyor ki: "Maverâünnehrin sahibi olan İlik Han, burayı 390'dan sonra aldı. Kahraman, şiddetli ve zâlim bir padişahdı. Basdığı yere gidetle basardı. Onunla büyük birâderi Arslan Ali Han arasında birçok hadiseler olmuştur. İlik Han Nasr'ın yerine Togan Han varis oldu. O Sultan Mahmud'la uyuşma siyâseti güttü. Bu sırada Çin taraflarından 100.000 çadırlık büyük bir kuvvet, Togan ve İslâm ülkelerinin üzerine, İslâmiyeti ortadan kaldırmak üzere hücum etti. İslâm bugüne kadar böylesine kalabalık hasım ordu görmemişti. Togan da bunlara karşı asker toplad ve ayrıca birçok gönüllüler de geldiler. Allah ona nusret versin".

Karahanlıların bu devirlerinde iki mesele bizi meşgul etmektedir: Bunlardan birincisi nesab veya isimlerin karışıklığıdır. Bu karışıklık Karahanlılara dair yazılan bütün eserlere, hatta ilmî neşriyata da geçmiştir. Prof. Pritsak da İslâm Ansiklopedisinde verdiği Karahanlı şeceresinde kendisini bu karışıklıktan kurtaramamıştır. Bunun üzerinde durmak icab ediyor. İkinci mesele Uzakdoğu ve Orta Asya'dan gelen gayrimüslim Türk ve budistlerin mahiyeti, onların savaşlarıdır. Bu gelenlerin niçin savaştıkları, önemli bir problemdir.

N e s e b M e s e l e s i: Karahanlıların hükümdar ailesi hakkında daha çok Müneccimbaşı'nın istifâde ettiği Mecdeddin Muhammed Adnan doğru bilgi veriyor. Bu eserin Türkçeye çevrildiğini Kâtip Selebi zikreder. Ancak Ali Kuşcu'nun oğlunun yaptığı bu tercüme, kitabın aslı gibi bize kadar gelememiştir. Nesab hakkında Müneccimbaşı'nın Mecdeddin Adnan'dan naklettiği mâlumatın yanında Tezkire-i Buğra Han ve Am'aq Buharî de bize yardımcı olacaktır.

Ama'aq Buharî, Harun Buğra Han ile Arslan Ali Tunga'nın babasının Süleyman olduğunu söylemektedir. Nitekim Cemal Karşî de, Baytaş Arslan'ı, oğlu Arslan Ali Tunga'ya atfen Süleyman olarak göstermiştir. Hilâl üs-Sâbî'de de Buğra Han hakkında bir kayıt vardır: "İlik-Buğra Han'ın oğlu, Harun Buğra Han'dır". Halbuki İbn Esîr bunun babasının Süleyman olduğunu yazmıştır. Müneccimbaşı onun hakkında küçük bir not yazmıştır. Ona göre Harun Buğra Han, kendisini hutbelerinde "Peygamber'in azatlı kölesi, Süleyman oğlu Harun Buğra Han" diye söylettiği zikredilmektedir. Bütün bunlardan çıkan gerçek şudur ki, Harun Buğra Han'ın babası Baytaş Arslan Han'ın bir ismi de Süleyman'dır. Bunu Cemal Karşî sarahaten söylemekte, yukarda zikredilen diğer kaynaklar da teyid etmektedir. Hilâl üs-Sabî'nin kaydından da anlıyoruz ki Baytaş Arslan Han daha çok, yardımcı hanlardandır. Zira "İlik Buğra Han" lâkabını taşıyordu. Bu zat şehid Arslan Ali Tunga'nın da babasıdır.

Kaynaklarımızda geçen Hasan ve Hüseyin isimli iki hükümdar da meseleyi hayli karıştırıyor.Hatta bu,Pritsak'ı da yanıltmıştır.Çünkü Harun Buğra'nın diğer isminin Hasan olduğunu söylemiştir.Pritsak, Selçuk oğullarının hâmisi olan Buhara hükümdarı Ali Tekin'i,Harun Buğra'nın neslinden göstermektedir.Ayrıca kaynaklardan Beyhaqî'de,Ali Tekin'in birâderi Togan Han'dan bahsediliyor.Bu Togan Han'ı,önce zikrettiğimizden ayıralım ve II.Togan Han diyelim.Ali Tekin Buharadaki sikkelerinde kendisini Ali bn Hüseyin olarak yazmıştır.O halde Ali Tekin gibi,birâderi Balasagun hâkimi II.Togan Han da Hüseyin'in oğludur.Baytaş Arslan Han,yâni Süleyman Han,Cemal Qarşî'de Ebul Hasan diye de zikredilir.Şu halde Tezkire-i Satuk Buğra Han'da da geçen Hasan ve Hüseyin isimleri uydurma isimler değildir.Baytaş Arslan Han'ın Hasan isimini taşıyan bir oğlu vardır.Acaba bu islâmî adı taşıyan Karahanlı tekininin Türkçe adı neydi?Sikkelerde kendisine Ahmed de denilen Togan Han mevcud olup,buna Kutbüddevle de deniyordu.Meskûkattan anlaşılıyor ki Hüseyin Han,İlik yâni Sağır Arslan Han'ın kendisidir.Bunun oğlu olan ve bir adı da Muhammed olan II.Toğan Han,Muhammed bn Hüseyin olarak da kaynaklarda zikredilir.Türkçe olarak bu prensi adlandıracak olursak kendisine Sağırarslanoğlu Togan,demekte icabeder.Ayrıca diğer Muhammed ibn Hüseyin de söylenebilir.

Tezkire-i Satuk Buğra Han'da,Hüseyin büyük kardeş,Hasan ise küçük kardeştir.Fakat gerçekte Hasan büyük olmalıdır.Nitekim babalarının adı Ali olunca,tarihî hatıralara ve islâmî an'aneye uygun olarak böyle isim sırası güdülmüş olmalıdır.Nitekim Arslan Ali Tuğa'ya büyük oğlu Hasan'a nisbetle Ebul Hasan denildiğini yukarda söylemiştik. Bu çift isimli oluşa,biz Türk tarihinin çeşitli safhalarında tesâdüf ediyoruz.Bilhassa yeni islâm oluş safhasında bunlar hayli yaygındır. Bir adamın iki ayrı ismi olabileceğini bilmeyen İbn Esîr tarihinde şöyle bir kayıt vardır:-Doğudan gelen büyük tufan yâni kâfirlerin hücumundan bahsederken diyor ki: :"Bunlar Togan Han'la harbettiler.Bazıları bunun Ahmed Han devrinde olduğunu söyler".Yukarda Togan Han'ın islâmî adının Ahmed olduğunu görmüştük.Anlaşılıyor ki İbn Esir'in kaynaklarının bazıları aynı zatın Türk adını,bazıları ise İslâmî adını kullanmışlardır.Böyle olunca,aynı hadiseleri iki ayrı hükümdar yapmış gibi bir durum ortaya çıkmıştır.Görülüyor ki vaziyet böyle değildir.

Karahanlılar tarihi için hayli ehemmiyetli olan ve evvelce de bahsedilen Tezkire-i Satuk Buğra Han üzerinde,burada daha etraflı olarak durmak gerekmektedir.F.Grenard'ın neşrettiği metinden O.Turan "lkü mecmuasında tercüme edip neşretmişti.Tezkire-i Satuk Buğra Han, daha çok beş önemli şahsiyet etrafında cereyan eden olayların hikâyesinden ibârettir.Bunlar ise Satuk Buğra Han,Seyit Ali Hakan,Hasan,Hü-

seyin ve Kadır Han Yusuf'dur.Tezkire-i Buğra Han,içlerinde gerçekten şehid olanlar da bulunmakla beraber bunların hepsini "şehid"olarak zikreder.Eserde,anlaşılıyor ki islâmî bir gaza fikrî çerçevesinde yazılmıştır.Yine anlaşılıyor ki,bu tezkirenin kaynağı,son dört şahsiyeti çok iyi bilen bir eser olmuştur.Bunun ise,Abdülgaffar Hüseyin el-Kâhif'in 'Tarih-i Kâşgar"ı olduğu biliniyor.474/1081'de vefat eden bu müellif,şüphesiz Yusuf Kadır Han'ı görmüş ve ondan faydalanmış olmalıdır.Bu esas malûmatın dışında verdiği bilgilerin içinde yanlış veya gerçeğe uygun olmayanları pek çoktur.

Bu eserin yirmiden fazla nüshasını gören Hocamıza göre,Tezkire-i Buğra Han,mühim bir kaynaktır.Ancak aslında böyle kıymetli olan bu eser,sonradan Kâşgar'ı idâre eden "Hocalar"ın eline geçmiştir.Onlar da kendilerini Satuk Buğra Han'a bağlamak için kitaba çeşitli isimler uydurup ilâve etmişlerdir.Şehabeddin Mercânî bu kitabın Ahmed İbn Sa'd El-Argunî'nin telifi olarak zikreder ve ondan arapça nakillerde bulunur.Halbuki Özbek âlimler akademisinin Şark Yazmaları Kataloğu 1955,III.cilt 139'sahifede zikredilen Tezkire-i Satuk Buğra Han'ın da müellifi Ahmed ibn Sadeddin Argunî' idi.Fakat bu nüsha Türkçedir ve ona Veysel Karanî efsâneleri de ilâve edilmiştir.İşte Bu Tezkire-i Satuk Buğra Han'a ilâveler yapan Hocalar işe,hiçbir zaman Satuk Buğra Han devrine çıkamıyorlardı.Onlar Semerkant yakınlarında Dehlî isimli bir köyün hocaları olup,ancak XVI.yüzyılda Şarkî Türkistan'a geçmişlerdir.Onlar bazı nüshalarda iyice belli olan isimler ve malûmat yerleştirmişlerdir.Bezcümle Hocalar sülâlesinden Abbak Hoca isimli bir zatı,Basanîlerin meşhur hükümdarı Nüşirevan devrinde yaşamış göstermeleri de bu kabildendir.Güya bunu övünülecek bir şey gibi anlatmalar böylece eserin kıymetini tehrif etmişlerdir.Bu bakımdan Tomaşek Grenard'ın onu tahlil edip başka kaynaklarla mukayese etmesi çok iyi bir bakım boşuna gibi olmuştur.Zira oradaki isim ve kayıtlarla çoğu sahte idi.Tezkire-i Buğra Han'da önemli olanlar,zikredilen şahıs isimleri ile coğrafî yer adlarıdır?

Karahanlılar üzerine düşman hücumu:Karahanlılar tarihinin mühim noktalarından birisi,bu devlete karşı olan şarktan tecavüzlerdir. Hatta sonradan devletin inkırazı da bu yüzden olacaktır.Burada şarktan budistlerin ve diğer gayrimüslim Türklerin sürdüklerini bir hücum dalgası görüyoruz.Bunların ilk belirtileri,999 yıllarında Karahanlıların Batı Türkistan'ı işgali ile meşgul oldukları sırada vuku gelmiştir.Satuk Buğra Han'ın oğulları Semerkantlerin kayıtsızlığından istifâde ederek,Oğuzların bir kısmının kendi saflarına iltihak etmesinden dolayı,Batı Türkistan'ı zapta koyulmuşlar,hatta Buhara ve Semerkant'ı da

almışlardır.Bu Türkistan'da girişikleri faaliyetlerini kesin bir neticeye varmadan,doğudan Lâmekîlik Budist kuvvetlerin Karahanlı ülkesine saldırdıklarını haber aldılar.Kitanların idaresindeki Çin, Hoten budistleri ve aşağıda zikredilecek hristiyan ve umumiyetle gayrimüslim müttefikler,henüz yeni müslüman olmuş Türk ülkelerini zaptettiler.Buralarda yeni islâm olan ahaliyi yeniden budist ettiler.

Yeni bir dinin yayıcısı olarak hareket eden Karahanlı hükümdarları bunun üzerine sür'atle şarka döndüler.Çünkü asıl kendilerinin dayandığı halk,irtidad etmiş,dinden çıkmıştı.Onları bu ilk savaşlarına dair pek tafsilâta sahip değiliz.Lâkin evvelce de bahsedildiği gibi Arslan Ali Tunga,bu savaşlarda yaralı şehid düşmüştür.Kızı Meryem'in de bu savaşlar esnasında şehid olduğunu biliyoruz.Şehabeddin Marcani'nin istifade ettiği nüsha Meryem'i "zahide,doğru,kahraman ve babasıyla birlikte şehid oldu"diye tavsif eder.Onların şehid olduklarına yere sonradan Kam-u Şehidan denildi.Yusuf Kadır Han,sonradan babasının yanına getirdiği Meryem'in üstüne güzel bir türbe yaptırmıştır.

Gayrimüslimlerle mücadele Arslan Ali Tunga'nın şehid oluşundan sonra da devam etti.Bunu oğlu Hasan,yâni İlik Han Nasr devam ettirmiştir.Hasan'ın bu savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar,kaynaklarımızda zikredilir.Meselâ bir savaşta en ön safta harbetmiş,bayrağın dibine de veliahd makamında,kardeşi Hüseyin'i bırakmıştır.Bu savaşların tarihte hayli uzun sürdüğü muhakkaktır.Nitekim bu mücadeleler,sonradan Yusuf Kadır Han zamanında da devam edecektir.Hasan,yâni İlik Han Nasr,kâfirleri geriye ettikten sonra,bütün ülke müslüman olmuş ve kendisi Maveraünnehr'e dönmüştü.Buraya da valii umumî olarak Yusuf Kadır Han'ı bırakmış,o da burada uzun yıllar valilik yapmıştır.Burada Karahanlılar üzerine yapılan bütün hücumları önlemeye çalışmıştır.Karahanlılar üzerine hücum edenlerin arasında Karluklar da bulunuyordu. Tezkire-i Buğra Han'ın bazı nüshalarında Cakâlu ve Kallan olarak zikredilen bu kelimelerin ikincisi خلخال ve خلخان yazılıyor.Bunlardan sonuncusunun doğru olduğu anlaşılıyor.Yâni Buhara yanındaki Karluklar gibi,Hoten tarafındaki Karluk beyleri de farsça nemi edatı ile Halluhan tesmiye edilmişlerdir.Yanındaki جغالو kelimesi,bazı nüshalarda جنغالو şeklinde yazıldığından bunun جغغالو olacağını zannediyorum.Yâni جغغالو demek olabilir ki,Cabguru Karluklardır.Karluklar kendilerinin siyasi nüfuzlarının olduğu heryerde,kendilerinden bir valiye veya kutuval yâni garnizon kumandanı bırakmak adetleri olduğundan Hoten'in yanındaki Taklamakan sahrasına Halluk sahrası denildiği ve Bağraşgöl mıntıkasında,ki Taklamakan'ın kuzeybatı kısımlarıdır,120 kadar Karluk kabilesinin yaşadığı malûmdur.Yalnız esasları olan Hoten ahalisi,şarkî İranlı bir kavimdir ve A.Stein tarafından ilk defa ortaya çıkarıla

Hoten seferinin dili hakkında bilgi verilmektedir. Karahanlıların üzerine hücum edenler arasında kabile reisi sıfatıyla Tezkire-i Bu'ra Han'ın bazı nüshalarında Mukderşid ve Bukderşid diye iki isim zikredilir. Bunların kim olacağı belli değilse de ses itibariyle Tangut hükümdar isimlerini hatırlatmaktadır. Mitekim sonraları Cengiz devrinde de böyle adlı Tangut beyleri olacaktır. Şu halde Karahanlılara hücum edenler arasında Tangutlar da bulunmuş olabilirler. İslâmı yeni yayıldığı yerlerden sürüp çıkarmak maksadiyle yapılan bu hareket, büyük ölçüde organize edilmiştir. Hoten silsilesinin hâkim olduğu Çin, Budist Uygurlar, Hoten'in İranlı ahalisi, Budist Karluklar ve nihayet Tibetliler ve Tangutlar; onların üzerine yürüyen Karahanlılar bunlara karşı, kendi kuvvetleri ve gelen bazı gönüllü mücahidlerle karşı durmağa çalıştılar ve muvaffak da oldular. Bu savaşlar ise İlik Han Nasr'ın ölümünden ve Toğan Han Ahmed'in hükümdarlığı zamanında olmuştur.

Toğan Han Ahmed: Budist kâfirleriyle yapılan büyük savaşların sonu eğiricisi ve dolayısıyla kahramanı Toğan Han Ahmed'dir. Bu savaşlardan bahseden İbn Esir'in bir kaydı yukarda zikredilmişti. Karahanlıların Budist kâfirleri ile yaptıkları savaşlar hakkında hayli tafsilat vardır. Bunlar arasında İbn Esir ve Müneccimbaşı iyi malumat verirler. Onlara göre bu hadiseler 408/1017'de olmuştur. 300.000 evden ibaret küffar gelmişti ki, onlara kitâlar hâkim vaziyette idiler. Toğan Han bu sırada epeyi vakittenberi hasta durumda idi. Kâfirler bu esnada Balasagun'a üç günlük yola kadar gelmişlerdi. Toğan Han vaziyetin bu hale girdiği bir anda, birden iyileşiverdi. Diğer islâm ülkelerine elçiler gönderip, onlardan yardım istemiştir. Mütavvia denilen islâm gönüllü teşkilatından kendisinin yanına 120.000 kadarı toplandı. Toğan Han bunların yardımı ve kendi askerleriyle kâfirleri bozguna uğrattı. Onları üç aylık yola kadar kovalamış, yüzbin kadarını öldürüp, bir o kadar da esir almıştır.

Utbi bu hadiselerde Toğan Han'a yardım eden mutavvıaları 100.000 kadar olarak gösterir. İbn Esir bu hadiseler hakkında der ki: "İslâmı yaymak için şimdiye kadar böylesine organize bir hareket olmamıştır. Keza İslâm da hiç bir vakit böylesine yiğitçe kendisine müdafaa etmemiştir. Muhakkak olan bir nokta şudur ki, İslâmı Orta Asya'da kurtaran hareket bu olmuştur. İslâmın üzerine Tangut, Hotenli ve daha bazı gayrimüslim Türklerin hücumları, devrinde de büyük endişe uyandırmıştı. Lâkin Toğan Han, bunu önledi ve Karahanlıların durumunu sağlamlaştırdı. İbn Esir bu münasebetle yine: Toğan Han'ın sahabelerden S'ad ibn Muaz'la karşılaştırılabileceğini söyler. Karahanlılar üzerine yapılan bu hücumu, az sonra yeni hücumlar takip edecektir.

Toğan Han, devrinin büyük hükümdarlarındandı. Kendisi komşu hükümdarlarla, bilhassa Gaznelilerle iyi münâsebetler kurmuştur. Gazneli Sultan Mahmud'la felsefî mektuplaşmaları da olmuştur. Gazneli Sultan Mahmud, Kur'an'da geçen ve meâli "Allah indinde en makbul olanlarınız takvâ sahibi olanlarınızdır" âyetiyle bazı kavramların mânâlarını sormuştur. Bunlar da: "İslâm, îmân, ihsân, takvâ, sıdk, rahm, şefkat, adl, fazl gibi mefhumlardı. Alimleri toplayan Toğan Han, bunlar için ciltlerle kitap yazılabileceği cevabını aldı. Bunları daha üç bir zamanda cevaplandırmak için de bir aylık bir mühlet istediler. Bir ayın sonunda Muhammed ibn Abdullah isimli veziri, meseleye pratik çözüm yolu buldu. Dedi ki: "Eğer biz Gazneli Mahmud'un sorularına cevap vermekle uğraşırsak, devlet işlerini bir kenara bırakmak icab edecek. Bu meseleler için ciltlerle kitap yazmak yerine en iyisi hepsini bir cümlede cevaplandırmaktır." Bu cümleyi de çok geçmeden Gazne'ye gönderdiler. Bu şöyle idi: التعظيم لامر الله والشفقة على خلق الله. Halka şefkat ve Allah'ın emrine hürmet. Nitekim Gazneli âlimler de bütün sorduklarına bu tek cümlede cevap verildiğini kabul ettiler. Bu hikâye Nizâm-ı Arûsî ve başka bazı müellifler tarafından nakledilmiştir. Burada Utbî'de ve diğer arapça kaynaklarda Karahanlı hükümdarları ve bilhassa Toğan Han için kullanılan bir tâbir enteresandır. Burada mesele Utbî I.22'de İlik Han yukarılardan indi" أنحدر denilmektedir. Kezâ "Hakan Türk kabillerinden indi" de denir. Burada "Geldi" yerine "İndi" denilmesi calibi dikkattir. Burada hanların kışdan başka zamanlarını yüksek yaylalarda geçirdikleri dolayısıyla kullanılmış olması gerekmektedir ki, düz yerdeki hareketleri için de bunu kullanmışlardır.

Bu tarihlerde Bağdad'da cereyan eden olaylar, Halifenin dayanacak yeni bir kuvvet aramak yolunda teşebbüslerine yol açmıştı. Halife Türkleri kendi safına çekmek istiyordu. Halifeye karşı çıkan ve kendisini halife ilân edip asâkirîlerden yardım isteyen Abdullah bn Osman Vâsıtî, onlardan yüz bulamayınca Karahanlı ülkesine gelmişti. Kendisini halife olarak tanıtıp yardım isteyen bu şahsa Toğan Han, "sen kendin halifeyim diyorsun, ama bakalım Halife senin hakkında ne diyecek?" diye Bağdad'dan sormuştu. Nitekim oradan gelen haber üzerine bu zatı Esfâkent'de daha çok tecrit mahiyetinde hapiste tutulmuştur. Anlaşılıyor ki Toğan Han'ın Bağdad Halifesi ile de samimî münâsebetleri olmuştur. Yukarda zikredilen batıni gizlice Bağdad'a gittiğinde nasıl yakalandığına dair hikâyelerde enteresan tafsilat vardır. Bu zat yürürken iki elini ardına bağlayıp yürürmüş. Bunu da Türklerin yanında iken öğrenip, alışmış. Bağdad muhitinde bu gözle çarpmış ve "sen buralı değilsin" diye hemen onu yakalamışlardır.

Toğan Han gaznelilere dostluk gösterilorsa da,aralarında bazı savaşlar da olmuştur.Gazneli Sultan Mahmud bir defasında Semerkant'ı alıp Özgent'e kadar gelmişti.Fakat Toğan Han,sonraları onu oradan çıkarabilmiştir.Ancak Toğan Han'a karşı hareketlerini,daha çok Harezm'e yürümek için girişen Sultan Mahmud,nitekim Toğan Han'la harbederken birden bütün kuvvetini alıp Harezm'e yönelmiştir.Zaten kendisinin asıl hedefi Toğan Han olmayıp,birtakım sapık mezheplerin neşvünema bulduğu Harezm idi.Orada Harezmşah Me'mun ibn Me'mun'u öldürdü.Zira bunlar bir yüksek tabaka dini veya mezhebi olan Manihaist idiler.Gazneli Sultan Mahmud,islâma sapık mezhepler girmesin diye onu öldürtmüştü.Bu seferde göze çarpan diğer bir hadise de,meşhur El Biruni'nin üstadı olan Ebu Nasr bn Irak'ın öldürülmüş olmasıdır.Bu Ebu Nasr İbn Irak,islâm öncesi Harezmşahlarının mümessili idi.Gayet bilgili ve âlim olan bu şahsiyetten El Biruni tahsil ve yardım görmüştü.Hakkında hayli inceleme yapılan bu zat hakkındaki son tetkiklerden birisi,Pakistanlı M.Şafi'nin Z.V.Togan Armağanı'ndaki yazısıdır.Maniheizm,şimdiki masonluk gibi,daha çok zenginlerin arasında yayılıyordu.Asiller,edebler ve birçok âlimler de buna giriyorlardı.Bütün Gazneli ordusuna ziyafet verip,kendisinde misafir edecek derecede büyük servete sahip olan Ebu Nasr,İslâm aleyhtarı bir mezhebe mensup olduğu için Gazneli Mahmud tarafından öldürülmüştür.

Toğan Han Ahmed,belki bu olaylar sırasında Harezmşahlara yardım etmek istemiştir.Fakat kendisi de samimi ve saf islâmiyetin savunucusu olduğundan,maniheizm ve kötü mezheplerin yayıldığı bir yer olan bu ülkeye yardımdan vazgeçmiş olmalıdır.Ezcümle bunlardan İbn Fadlan'ın dediğine göre her namaz sonunda Hz.Ali'ye küfredilirmiş.Gazneli Sultan Mahmud,böylelikle bütün Harezm'i ele geçirdi ve oraya Altıntaşı'yı vali bırakıp.Gaznelilerin Harezm'i ele geçirmeleri,Selçukluların tarihinde bir müessir amil olmuştur.

Sağır Arslan Han:Toğan Han Ahmed,ülkesini doğudan tehdid eden gayrimüslim hücumunu önledikten sonra Balasagun'a dönmüş ve çok geçmeden ölmüştür.Ölümünden sonra yerine kardeşi Sağır Arslan Han hüseyin hükümdar oldu.Bu hükümdarın hayatı,Türk iktisadî hayatı bakımından çok mühimdir.Sağır Arslan Han,bilhassa İslâm ülkeleri ile Çin arasındaki ticareti düzenlemek için uğraşmıştır.Karvan yolları ve bununla ilgili diğer işleri de düzenlemiş,bunun için Hoten şehrine yeğeni Yusuf Kadır Han'ı göndererek fethettirmiştir.

Hoten şehri bu devirlerde budist kültürünün merkezlerinden birisi idi.Kültür ve ticaret bakımlarından hayli gelişmiş olan Orta Asya şehrinin tarihi,Abel Remuzat ve bilhassa şehir etrafında kazılar

yapan Sir Aurel Stein tarafından tetkik edilmiştir.Zengin tüccar aile-
lerinin bulunduğu Hoten,İslâm ülkelerindeki fikir çatışmalarından k-
çanlar için bir sığınak yeri idi.Bu sebeple orada önemli bir İslâm
müslüman koloni birikmişti.Karahanlı Sağır Arslan Han,ipek ticaret
yolunu ele geçirmek için yeğenini gönderip fethettirdi.Böylelikle Ci-
nan ipek ticaretinin Karahanlılara geçişini Yusuf Kadır Han eliyle
Sağır Arslan Han temin etti.Bu sebeple olsa gerek,onlar ahalisi üze-
rinde.Yusuf Kadır Han,islâmî bir evliya hüviyetini haizdir.Çinlilerin
Nan-lu yani conup yolu dedikleri bu Hoten yolu işgal edilmeden evvel
ipek ticareti.Pe-lu,yâni şimal yolu dedikleri ve Buğralık Uygurları
ülkesi yoluyle yapılmakta idi.Daha kısa olan conup yolunun ve Sulmi
de denilen Çerçin yâni Lop-Nor mıntıkasının Karahanlılar elinde geçme-
si büyük bir hadise olmuştur.Böylelikle Talas'tan başlayıp Hoten'e doğru yayıl-
masında ele geçirilen bu ticaret yolları ve iktisadî âmiller de rol
oynamaktadır.

Avfî,Aruzî Semerkandî'nin fıkra kitaplarında Karahanlıların
ilk hükümdarları hakkında çok bilgiler naklederler.Şehabeddin Muhammed di-
yor ki:"Arslan Hakan,büyük hakan,lakabı Bahaüddevle,künyesi Ebul Man-
sur,İbn Ali Arslan Han Tuğan Tuğan Han öldükten sonra yerine geçti.
Sağır Arslan Han hükümdar oldu.Bu Allah'ın işlerinde hulus-u kalbi
ittiba örneğe nümune idi.İslâmiyeti Türkler arasında yaydı,bilgin ve
hilîye eseri inşa ettirdi.Yâni saf silâmiyeti telkin etti.Kervanları
cesaretle kalkardı,mahkemeleri halka açıktı.Adil bir insandı,halka çok
ihsan eder,ulemayı tutardı".Arslan Han islâmiyeti yaymak için hayli
gayret sarfetti;bir o kadar da İslâmiyetin içine sapık mezheplerin
girmemesi için dikkat gösterdi.Kendisinin böylesine itinalı ve sıkı
davranması,bazı Türk boylarının etrafından kaçmalarına sebep oluyordu.
Nitekim bu yolda hayli adam öldürmesinden olsa gerek,Basmıl Türkleri
kaçarak kâfir topraklarına geçmişlerdi.Buna dair bir kayıt,ilerde nak-
ledilecektir.Basmıllar,Uygurların şarkında oturan yarımedenî Türkler-
dendiler.Evvelceden şarkta bulunmuşlar,sonra batıya geçmişlerdir.

Sağır Arslan Han'ın daha 1017'lerde kâfirlerle savaş devam
ederken başta bulunduğu akla gelebilir.Çünkü Han'ın Balasagun'da otur-
duğu kaynaklarda kaydedilmiştir.Lâkin biz hanların aynı zamanda
Özgent,Kâşgar ve Balasagun'da oturduklarını biliyoruz.Tuğan Ahmed Han
devri gibi Sağır Arslan Han'ın da devri,bir yandan islâmiyeti yaymak,
diğer taraftan da Gaznelilerle dostane münasebetler kurmakla geçmiş-
tir.Gaznelilerle dostlukları,tamamen karşılıklı idi.Kendi menfaatle-
rinden en küçük bir taviz vermemişlerdir.Sultan Mahmud hücum edince
onlar bütün kuvvetleriyle karşı koymuşlar;sulh isteyince de onun sözünü
olarak taraftar bulunmuşlardır.Fakat o zamanki savaş tekniği bakımın-

dan Gazneliler onlardan üstündüler.Ordularında şimdiki tankların yerini tutan filler bulunuyordu.Gerçi Timur gibi savaş dehalarının fillerin tesiri olmamışsa da,Karahanlı ordusuna önemli zararlar verdikleri aşikârdır.

Sağır Arslan Han devrinde Karahanlı-Gazneli münasebetleri, daha çok,iki hükümdar ailesi arasında sihrî münasebetler tesisi yolunda olmuştur.Hayli uzun diplomatik temaslardan sonra,Sultan Mahmud'un oğlu Mes'ud için istenilen Şah Hatun,6 Eylül 1034'de büyük bir kafile ile Gazne'ye geldi.Bu hanımın kimin kızı olduğunda kaynaklar ihtilaflıdır.Beyhaqi'ye göre Yusuf Kadir Han'ın kızıdır.Ancak daha önce Mes'ud'un,İlik Han Nasr'ın bir kızıyla evlendiğini biliyoruz.Bu evlenme ile ilgili kayıtlar Türk tarihi bakımından hayli önemlidir.Zira burada birçok merasimlerden ve olaylardan bahsedilmektedir.Gaznelîler,öyle bir merasim yapalım ki,Şark Türkleri hayran kalsınlar diye,büyük hazırlıklar yapmışlardır.Bu,büyük bir eğlence ve şenlik havası doğurmuş, herkes yemiş ve içmiştir.Beyhaqi bu düğünle ilgili enteresan kayıtlar nakleder.Buna göre Şah Sultan,Gazneli Sultan Mahmud için istenilmişti. Ancak gelin hanım,daha ilk gecede oyunuyla Sultan Mahmud'u itmiş,hatta onu bayıltmıştır.Devrinde hayli yayılan bu olaydan Kâşgarlı Mahmud da haberdardır.Hatta Divan u Lugat it-Türk'de bu münasebetle şunu nakleder:"Kızlarla güreşme,kısraklarla yarışma".Bu hatun,Gaznelîler ülkesinde büyük nüfuz sahibi olmuştur.Bilhassa Mes'ud'un yokluğunda ülkeyi kendisi idare etmiştir denilebilir.Bu hususta yanında bulunan kuvveti başlıca destek olmuş olmalıdır.Zira Türklerde hatunların ekseriyeti birer küçük askerî kuvveti bulunurdu.Evlenirken de büyük bir askeriyetle gönderilirdi.Selçuklularda Karahanlı kültürünün ve san'atının yayılmasında bunun müessir olduğunu,Kâşgar'da ve Kubadabad'da bulunan temsiliyle Karahanlı ve Uygur tipinde insan resimlerinin,arapça ve farsça vecizeler ihtiva eden 6 ve 8 köşeli karamikle sabittir.Aynı resimleri ihtiva eden bu gibi eserler,yakınlarda Gazne hafriyatında da bulunmuştur.Aksaray-Niğde havalisindeki Şarkî Türkistan tesirini de vaktiyle orada bulunması muhtemel Hatun'un,Şarkî Türkistanlı ordusu ile izah etmek mümkündür.

Sağır Arslan Han zamanında,1024'de Gazneli Sultan Mahmud, ordusu ile Mavaraünnehr'e girdi.Müstakbel Selçuklu devletinin kurucusu Oğuzlar bu sırada Buhara etrafında Nur civarında idiler.Gaznelîler ve Karahanlılar,Oğuzları kendi taraflarına çekmek için birçok teşebbüslerde bulundular.Karahanlıların Oğuzlarla dostluk temaslarını Buhara valisi Ali Tekin yapıyordu.Lâkin bu sahada Mehmed Hüseyin Kerluk diye bir şahsiyetin bulunduğu da görülüyor.Sağır Arslan'ın oğlu olan bu zatın isminin sonundaki "Kerluk" tabirinden,onların Buhara etrafında

bulunduklarını biliyoruz.Zaten bunu öteden beri biliyorduk.Efdalitler camiasında önemli yer işgal eden Karlukların buralarda yaşamaları ve merkezlerinin Buhara olması çok önemlidir.Bugün dahi Buhara etrafında Halluh ve Halluhan isimli 32 köy vardır.Bunların ahalisinin tipi Türkdür;lâkin kendileri farsça konuşmaktadırlar.Bu Karluklar sonradan Sultan Sencer devrinde de önemli tesirlere sahip olacaklardır.Oğuzlar bu sırada bunlara komşu oturuyorlardı.Zaten önceleri Türkmen tâbiri,daha çok Karluk ve Kalaçlara atlak olunuyordu.İlk Türkçe Kur'an da,Karluk,Kalaç ve Argunların şivesinde yazılmıştır.

İşte 1024 tarihinde Gazneli Sultan Mahmud,Amu Derya'yı geçip,Sağır Arslan Han'la olan ihtilaflarını silahla halletmek istedi. Burada asıl bahismevzuu olan Oğuzların tutumları idi.Karahanlılar Ali Tekin vasıtasıyla Oğuzları elde etmek istiyorlardı.Ali Tekin'in Muhammed Hüseyin Han'ın oğlu olduğunu biliyoruz.Selçuklular tarihinde Ali Tekin'in büyük önemi vardır.Ayrıca Karatekin diye bir şahsiyetten de haberdarız.Gazneli Mahmud Oğuzların eğer Karahanlılar tarafını tutacak olurlarsa onların kuvvetli duruma geçeceklerini düşünerek bunu önlemek istedi.Bir kısım oğuzları kendi ülkesine çekmek istedi.Onlara büyük bir ziyâfet verdi ve bunun sonunda Arslan Yabgu'yu,"sen bizim ülkemizin misâfiri ol"diyerek Hindistan'da Kalincar kalesine gönderdi.Selçuklularla Gaznelilerin arasını açan,işte bu olaydır.Bu zamana kadar aralarında pek düşmanlık yoktu ve Horasan'da dahi Oğuzlar bulunuyordu.

Karahanlılar,bazı prenslerinin siyâsetiyle Gazneliler ülkesine saldırmaktan geri durmuyorlardı.Hatta 1019'da Karahanlı kuvvetleri Belh'i muhasara etmişti.Fakat yetişen Sultan Mahmud,onları büyük bir mağlubiyete uğratti.Kaçmak isteyen Karahanlılar Amu Derya'da boğuldular.Mahmud Kâşgarî'ye göre Karahanlı ordusunun esasını teşkil eden Çiğillerin börkleri beyaz koyun derisindendi.Burada öylesine çok Çiğil Türk'ü boğulmuştu ki börkleri ta Harezm'e kadar gitmiş,Gaznelilerin zaferini suda yüzen börklerden çıkaran vali Altıntaş,Sultan Mahmud'un zaferini tebrik etmişti.1024'deki olaylar,bu savaşın kanşıklığı gibi idi.Karahanlı hanları,her zaman büyük Hakan'ın siyâsetini takip etmiyorlar,ekseriyâ kendileri müstakil siyâset takip ediyorlardı.Bunun çeşitli misalleri ilerde olacaktır.

Sağır Arslan Han,İslâmiyetin yayılması için çok gayretler sarfetmişti."Benim idâre ettiğim ülkede cahiliyet,yâni İslâmdan önceki devre ait birşey kalmasın"diyerek bütün budist eserlerini tahrib ettirdi.Sağır Arslan Han'a Bağdad halifesi tarafından verilen ünvanların en önemlisi Sinâ üd-Devle'dir.Hakkında Türkistan'ın her tarafında basılan sikkeleri vardır:Basıldığı yerler başlıca şu şehirlerdir:

Karahanlı, Tunget, Soğd, Hocent, Ahsiket, Buhara, Özkend, Balasagun, Semerkant Hoten, Kaşgar, Ilak. Uygurlar'da da bazı sikkelerinin eksirinin üzerinde uygurca yazılar vardır. Muhammed Küseyin, Sina üd-Devle Arslan Tekin veya Arslan Buğra Hakan diye zikredilmektedir. Zamanında yazılan edebi eserlerin içinde Amiq Buhari zikre değerdir.

Yusuf Kadır Han: Maverâünnehr'in ilk fatihi Harun Buğra Han'ın oğludur. Harun Buğra Han'ın daha başka bazı oğulları da olmuşsa da onların tarihte chemmiyetleri pek olmamıştır. 1025'de Sağır Arslan Han'ın ölümünden sonra "Hakan" olan Yusuf Kadır Han, 1034'de vefatına kadar on yıl kadar hükûm sürdü. Uzun yıllar Maverâünnehr' valisi bulunan Yusuf Kadır Han, 1025 senesine kadar İlik, Tekin veya Han olarak adlandırılmış, asla "Hakan" olmamıştır. Maverâünnehr de bulunmasından dolayı Gaznelilerle temasları çok olmuştur. 1017'deki savaşlardan sonra bir ara Hoten'i kendisi zaptetmiş, Doğu Türkistan'ın Türkleşmesinde büyük âmil olmuştur. Yusuf Kadır Han' da diğer Karahanlı hükümdarları gibi, dindar, ahlaklı ve hayatında hiçbir pürüz bulunmayan bir şahsiyettir. Din için mücâdele ettiklerinden hadis örnek olmak durumunda olmaları tabiidir. Kendisinin Hoten'i aldıktan sonra oraya vali tayin ettiği Arslan Han ise, bir içki müptelası idi.

Yusuf Kadır Han'ın islâmiyetle olan münâsebetleri hakkında geçitli hikâyeler anlatılır. Bunlardan birisi Rahat üs-Sudur'da Selçuklulara da ithaf olunan bir hikâyedir. Buna göre İmam Azam Ebu Hanife, Kâbe'yi ziyaret ettiğinde, orada dua edilen halkayı tutunmak şöyle niyaz etmiş: "Yarabbi, eğer mezhebim hak ve doğru ise yardım et, mezhebim yayılsın". Bu sırada hatifden bir seda İmam-ı Azam'a şöyle der: "Sen doğru söyledin, kılıç Türklerin elinde oldukça mezhebin daima galebektir". Bu bir taraftan İmam-ı Azam'ın büyüklüğünü gösterirken, diğer taraftan Türklerin bu mezhebe bağlılıklarının çok evvelden başladığını da gösteriyor. Bu, hal ve tavırları uygun düştüğü için Yusuf Kadır Han'a ithaf olunduğu gibi, sonradan Selçuklulara da söylenmiştir.

Karahanlıların Gaznelilerle dost geçinmek istediklerini biliyoruz. Ancak kendi menfaatlerine taallûk eden meselelerde hiçbir tavize yanaşmıyorlardı. Gaznelilerin filleri varsa, Karahanlılar daha geçici ve daha kahramandılar. Gaznelî Sultan Mahmud da Türk olduğu halde Beyhaki, Karahanlıları sarih olarak "Türk" tesmiye eder. "Onlar sadece kendi menfaatlerini güderlerdi". Gaznelî ordusu nisbeten karışıktı, buna karşılık Karahanlı ordusu tamamen Türk unsur ihtiva ediyordu. Ana kuvveti teşkil eden Çiğil, Yağma ve Karluk kuvvetleri yanında belki de gerçekten "Türk" özel isimli kabileler de bulunmuştur. Zira Semerkant taraflarında hâlâ Türk özel isimli kabileler vardı. Karahanlılara verilen Türk tabiri de, daha çok kabilesi adı Türk olan Türklerin

bir hatırası olsa gerektir.Mahmud Kaşgarî Karahanlı ordusundaki Çiğillerin kahramanlıklarını över ve bir Çiğil'in on Karluğa bedel olduğunu ilâve eder.Oğuzlara gelince,Gazneliler gibi Karahanlılar da onlara karşı ihtiyatlı hareket ediyorlardı.Zîra Karahanlılar da birçok defalar aldatılmışlardı.Fakat ikisinin arasında,Oğuzlar Karahanlılara daha yakınlar.

1025'de Gazneli Sultan Mahmud,Karahanlıların müsâadesi ile Amu Derya'yı geçip Maverâünnehr'e geldiğinde her iki hükümdar görüşmek istediler.Nitekim,devrinin bu iki büyük hakanı,yanlarında pek az asker bulunduğu halde görüştüler.Bunların görüşmeleri Türk ve islâm tarihinin nadir olaylarından birisidir.Her ikisi de samimî müslüman olan Türklerin büyük hükümdarları,beraber namaz kılıp,yemek yediler. Aralarında da hediyeler verdiler.Gaznelilerin getirdikleri ağır hediyelere karşılık,gösterişe pek değer vermeyen Karahanlılar bir şey getirmemişlerdi.Yusuf Kadır Han'ın "unuttuk"diye itizar beyan edip sonradan getirdikleri hediyeler,Gaznelilerinkini kat kat aşmıştı.Verilen hediyelerin listesi Gerdizî'nin Zeyn ül-Ahbar'ında nakledilmiştir.Lâkin bunların daha açık olarak izah edilmesi gerekmektedir.Meselâ Maşura diye zikredilen Ermenî seccâdeleri,Ortaçağlarda gayet şöhretli idi.Kısa fosillerden yapılan "hutu"lar yanında,mahiyetini bilmediğimiz bir yığın isim ve eşya vardır.

Her iki hükümdarın bu görüşmelerinde,esas mesele yine Oğuzların durumu idi.Sultan Mahmud,Oğuzların arzettiği tehlikeyi belirtip tedbir alınmasını istedi.Devleti hakkında 15 sene sonra vukua gelecek tehlikeyi görmüş bulunan Gazneli Mahmud'un yanında Yusuf Kadır Han meseleyi fuzulî addetti.Bu sırada Buhara ve Keş civarında bulunan Oğuzlar,Sultan Mahmud'un haklarında düşündüklerini haber alınca kendilerinden başka yere göçtüler.Sultan Mahmud,bundan sonra da Yusuf Kadır Han'ın müsâdesiyle Oğuzlar aleyhindeki hareketlerine Karahanlı topraklarında devam etti.Hatta Arslan Yabgu'yu hapsettirdi.

Karahanlıların komşularıyla münâsebetlerine dair,daha çok Şeref-i Zaman Merverî'nin Minorsky tarafından neşredilen eserinde malûmat buluyoruz.Bu eserin 6 ilâ 8.sahifelerinde Kadır Han ile Gazneli Mahmud'un Kidanlarla olan münâsebetleri zikrediliyor.Kuzey Çindeki Kitayların,Karahanlılarla birçok Uygurlarla beraber hareket ettiklerini biliyoruz.1018-1029'da Uygur ve Hoten elçileri Gazne'ye gelmişlerdir.Mektupları Gaznelilerle sıkı münâsebetler tesis etmekti.Çin'den gelen mektubun metni Merverî'de vardır.Burada deniliyor ki:"Koca sen emîri Mahmud Karahan-burada "Karahan"tabiri,kuvvetli,kudretli manasına gelen bir hitap olmalıdır-zamanın ilâhı,şarktaki geniş ülkeyi bize havale etti.Birçok milletleri bize esir etti.Çok milletleri

kendi irademize göre çevirmesini bekliyoruz.Birçok ülkelerin hüküm-
darı ile münâsebetlerimiz vardır. Bizden hiç elçi gelmedi,bunu biz
beklemek istiyoruz.Gök kubbenin altında en büyük hükümdar olan Han
bana bunu emretmişti.Sizin ailenizden bir kızla evlenmek istiyoruz.
Nasıl ki Yusuf Kadır Han'la böyle bir münâsebet tesis edilmiştir.Kı-
tay hükümdarının kızı,Kadır Han'ın oğlu Çağrı Tekinle evlenmiştir.Si-
ze hediyeler takdim ediyoruz.Kul Tünge adındaki elçiniz,diğer geyle-
ri şifâhen size söyleyecektir.Burada ayrıca gönderilen hediyelerin i-
simleri de sayılmaktadır.Bunlar arasında bilhassa ipekliler,cevherli
kılıçlar ve kürkler önemlidir.

Gazneli Sultan Mahmûd'a ayrıca Uğur,yani Uygurların Hakanının mektubunu da biliyoruz."Sultan Mahmûd'a Yüksek İlik Yukır Han yazıyor" diye başlayan bu hitapdan,"İlik" tâbirinin Uygurlarda bir kullanıldığı ortaya çıkıyor.Burada da iki devlet arasında samimî münâsebetlerin kurulması teklif edilmektedir.Arada elçilerin gidip gelmesi matlup olup,bu defa Kaşi isimli birini göndereceklerini söylüyorlar. Yine hediyeler takdim edilmiş,keza akrabalık münâsebetleri tesis etmek de isteniyordu.Yâni Karahanlılarla münâsebetlerinin ayarını,Gazne-lilerle yapmak istiyorlardı.418/1029'da yazılan bu mektubun altına sıçan yılı olduğu kaydedilmiştir.Bilindiği gibi Türklerde,Tibet ve Koten'de Türklerin 12 hayvanlı takvimi yürürlükte idi.Uzakdoğu ülkeleri ile Gazneliler arasındaki bu mektup ve elçilerin gidip gelmesi,başka kaynaklarla da teyid edilmektedir.İstenilen kız meselesinde Gazneli Sultan Mahmûd,"siz müslüman olmadığınız için kızınızı veremeyiz" diyerek itizar beyan etmiştir.Buna rağmen Gaznelilerle Çin arasında elçilik münâsebetleri devam ediyordu.Bilhassa Gaznelilerin denize açılmalarından sonra,bu elçiler deniz yoluyla gelmeğe başladılar.El Birunî işte bunlar sâyesinde ekvatorun güneyinde kalan ülkelerden haberdar olabilmiştir.

Gaznelilerle Yusuf Kadır Han'ın dostane münâsebetleri,Buhâra hâkimi Ali Tekin'in işine gelmiyordu.Sultan Mahmud'la Yusuf Kadır Han'ın buluşması sırasında Ali Tekin kaçmıştı.Onun kaçışından sonra Oğuzlar Harezm'e yâni Aral'ın güneyine geçtiler.Orada Gavhuare mer'asına gittiler.Artık Selçukluların sıkıntılı zamanları başlamıştı.Buhâra'dan atıldıktan sonra Oğuzlara,daha doğrusu Selçuklulara düşman Oğuz Yabgusunun memleketine yakın gelmişlerdi.Yabgu'nun yerine oğlu Şahmelik vardı ve o,Harezm'e nüfuz etmeğe çalışıyordu.Burada bulunan Kücak,Karaît,Kıpçak vs kabileleri kendisine tâbi etmişti.Bunların yardımıyla Harezm'e saldırdı.Halbuki Gazneli Sultan Mahmud,1002'de buranın idâresini almış,valiliğe de Altıntaş'ı tâyin etmişti.Oğlu Harun da burada bulunuyordu ve Şahmelik,Harun'la anlaşıp Oğuzları tazyik edebileceği-

ni ümid ediyordu.Bu seneler Selçukluların en sıkıntılı zamanıdır.Orada da düzenleri bozulduktan sonra,Horasan'a geçeceklerdir.

Yusuf Kadır Han,Türk tarihindeki en meşhur ve en büyük hükümdarlardan birisidir.Türklerin Fatih,Yavuz,Timur ve Cengiz gibi büyük şahsiyetlerinden birisidir.Gayet adil,kahraman ve insanlara karşı son derece merhametli idi.Hiçbir faaliyetini şöhret veya gösteriş için yapmamıştır.Türkler arasında İslâmiyeti yerleştirmek,Satuk Buğra Han kadar,kendisinin de eseridir.Zira Orta Asya sahasında İslâmiyet bu sırada büyük krizler geçiriyordu.Bunlara mukavemet eden Yusuf Kadır Han olmuştur.Yusuf Kadır Han,daha 990 tarihlerinden beri işbaşındadır;lâkin ancak 1025'den sonra Hakan'dır.Demek ki,35 sene ülkeyi Han olarak idâre etmiştir.Bu,onun büyük fazîletidir ve "illâ ben Hakan olacağım"dememiştir.Toğan Ahmed Han,Sağır Arslan Han devirlerinde fütuhatı asıl kendisi yapıyordu.Fakat bu Hakanların ölümünden sonradır ki "Hakan"olmuştur.Bu bakımdan kendisi Özbeklerden Abdullah Han'a benzer.Bu hükümdar da hayatının ancak sonunda,on sene kadar hükümdarlık etmiştir.Amma Tezkire-i Buğra Han,Yusuf Kadır Han'ın,çok daha öncelerden işbaşında olduğunun farkındadır.

Yusuf Kadır Han,daha prens iken hacca gitmiş olmalıdır.Hacca gidip geldikten sonradır ki,şehid Meryem'in mezarını babasının yanına naklettirmiş,üzerine güzel bir türbe yaptırmıştır.Devrinde birçok arapça-farsça eserler yazıldı.Lâkin bunların hiçbirisinde Yusuf Kadır Han'ın ismi yazılı değildir.Bu da onun tevazuunu bir delil teşkil etmektedir.Kendisinin hiçbir minyatürüne de sahip değiliz.Onun bu hususiyetini samimî müslümanlığına ve resmi mübah saymamasına vermeliyiz.İlâk Han Nasr'ın dahi Buhara'yı fethine dair bazı resimleri Şerefeddin'in eserlerine girmiştir.Yusuf Kadır Han gibiler,samimî müslüman oldukları'ndan Türkistan'daki bütün putları,resimleri ve diğer putperestlik izlerini yok etmişlerdir.Bu onların en önemli faaliyeti olarak gösterilmektedir.Şimdilerde ancak toprak altında kalan eserler meydana çıkarılmaktadır.

Devrin tarihçilerinden Utbi gibi,Gerdizi de eserî olan Zeyn ül-Ahbar'da,Yusuf Kadır Han'a,"Türk'ün büyüğü" olarak tavsif etmektedir.Gerçi bir Türk olan Gazneli Mahmud da büyüktür.Lâkin Karahanlıların ordusu daha Türk olduğundan onlara bu sıfat verildi.Zira Gazneliler Afgan,İran ve Hind iklimlerini idâre ediyorlardı.Yusuf Kadır Han'ın adındaki "Kadır"kelimesi,arapça "Kadir"değildir.Anlamı bilinmeyen bu kelime,Orkun kitâbelerinde de geçer.Bu,"Kayır"şeklinde de görülür.Kelime herhalde Türkler tarafından Kadhar şeklinde telâffuz edilmiştir ki,dh,y'ye çevrilebiliyordu.Nitekim Cengizle karşılaşmaların açılmasına sebep olan zat da "Kayır Han"dır. Kelime

Mahmud Kâşgari'nin Divan'ında isim edilmiyor.Ancak büyük ve önemli ifâde etse gerektir.Paris nüshası Arapça bakımından "Hakan Han" şeklinde yazmıştır.

Yusuf Kadır Han'ın oğulları,daha babaları hakan olmadan önce de "Han" idiler.Bunlardan birisi,Kâşgar yönetimi ile ilgili olan Çağrı Tekin'dir.Bunun,daha Çağrı Arslan Han zamanında 402/1012 de Tunguç'ca basılmış sikkeleri vardır.Yusuf Kadır Han'ın diğer oğulları,memleketin bir çok yerlerini idâre etmişlerdir.Yiğan Tekin isimli bir oğlu,Selçuklular'ın tarihinde büyük müsbet rol oynar.Emir Mecdeddin K.Adam'dan naklettiğine göre,Yusuf Kadır Han hayatının sonuna kadar Semerkant'da kalmıştır.Vefâtının târihini ve şekli bilinmemektedir.Bu hususta da tezatlar göstermektedir.Yusuf Kadır Han adına basılan sikkeler,Türkistan'ın hemen her tarafında tespit edilmektedir.402/1012'de,yâni Hakan olmadan önce "Hâşgar'da basılan sikkesinde "Nasr üd-devle,melik ül-Kaşgari" diye tavsif olunmaktadır. Anlaşılıyor ki,o tarihte vefâtı ilân edildiği için Melik ül-Kaşgari olmuştur.414' de Semerkant'da basılan sikkesinde ise lâkabı "Şerif üd-devle"dir.Yine aynı şehirde Yusuf Kadır Han'ın oğullarından Çağ Tekin'in de basılmış sikkeleri vardır.

Yusuf Kadır Han,devlet idâresinde mahâret sahibi olup,tarafsızlıkla idâre ederdi.Karahanlı hükümdar ailesi,kendi içinde devrinde dış siyâset bakımından ikiye ayrılmıştı.Kendisinden önce de Melik Nasr veyâ Çağır Arslan Han devirlerinde olduğu gibi,bu aile Hakan da Gaznelilere karşı dostluk siyâsetinden yanaydı.Selçuklu devletini kuracak olan Oğuzlar,Buhara'nın kuzeyinde olup Ali Tekin'le birleşmişlerdi.Çağır Arslan Han Hüseyin'in oğlu olan Ali Tekin,Gaznelilere karşı Gaznelilere karşı tutuyordu.Kendisine bu hususta Yusuf Kadır Han'ın Gaznelilere karşı siyâset takip eden oğlu Yiğan Tekin de destek oluyordu.Yiğan Tekin,Taraz/Evliyata ile Sefirab/Ungurab'a idâre ediyordu.Esasen bu Karahanlı Tekinin Gazneli Sultan Mahmud,kızı Zeynab'ı vermek istemişti.O da Zeynab'ı kendi hanımı gibi telâkki etmiştir.Hatta Sultan Mahmud öldükten sonra,bu kızı almak istemiş ise de,Gaznelilerden tarafından reddedilmiştir.Zira Yiğan Tekin,kızla beraber onun Gazneli memleketindeki hissesine de sahip olmak istiyordu.Böyle olunca Yiğan Tekin,Gaznelilere karşı büyük bir kin duymuştur.

1032'de gerçekleşen bu evlenme teşebbüsünün tarihteki çok hayli önemli olmuştur.Zira Ali ve Yiğan Tekinler,birisinin babası, birisini de amcası olmasına rağmen,Yusuf Kadır Han'ın,Gaznelilerle olan dostluk siyâsetine karşı cephe almışlar,Gaznelilerle hasmane münâsebetlerde bulunmuş,hatta savaşmışlardır. Bu hadiseler bilhassa 1032'den sonra,daha da artmıştır.Harezm'de Sultan Mahmud'un vâli bu-

rektiği Altıntaş,Gaznelilerin siyâsetini takip ediyordu.Oğuzlara karşı tutumu,Ali Tekin'inkinden farklı olmayan Yiğan Tekin,bunda da Oğuzlara destek oluyordu.Bu iki Tekin'in Altıntaş'la karşı cephe tertip ettiklerini ve Altıntaş'la aralarında savaşlar olduğunu biliyoruz.Yiğan Tekin meselesi,Türk tarihi ve bilhassa Anadolu'nun fethiyle neticelenecek Selçuklu hareketini izah bakımından önemlidir.

Ayasofya kütüphanesinde,2940 numarada bulunan bir coğrafya kitabında birçok orijinal bilgiler bulunmaktadır.Daha çok El Biruni'nin Kanun ül-Mes'udi'sinden alınan, [illegible] bazı önemli ilâveler de bulunan bu eserde,bir Selçuklu şehrinden bahsedilir. Terez ile İsficab arasında bulunan bu şehir,bilhassa meşhur ilaç ile ünlü idi.Bu şehri Rus âlimlerinden Bubnova 1961 de tesbit etmiştir. Şehir hayli yaygın olup,şimdi Keskin Tepe denilen yer,merkezî kısmını teşkil ediyordu.Bubnova bunu sit tesbitini 1963'de neşretmiştir.Burada geçitli hükümdarlar devrinde hicret ettirilen 10.000 kişilik Isfahanlı bulunuyordu.Bunu İstahrî zikreder.Bu tahcir,daha çok buradan çıkan gümüşün işletilmesi bakımından yapılmış olmalıdır.Bu devre Müslüman, yani Karluklu hâkimiyeti,yahud Göktürklerden Tuğ Yabgu'nun hâkimiyeti devrinde yapılmış olabilir.Türklerin eyaletinde daha başka şehirleri bulunduğunu da biliyoruz.Lâkin bizce esas ehemmiyetli olanı,Yiğan Tekin'in bu şehri Selçukluların idâresine vermesidir.Tuğrul ve Çağrı Beyleri himâye eden Yiğan Tekin,bu suretle onlara memleketinin bir kısmını timar olarak dahi vermiştir.Bitekim Doğu Anadolu'ya gelen ilk Selçuklu akını sırasında Çağrı Bey ailesini,Yiğan Tekin'in yanında bırakmıştı.Çağrı Beyin bu seferi sırasında ailesini bir başka yer hakkında Nirhond'da bir kayıt vardır.O arapça kaynağını eserinde aynen nakleder:"Bir uzak ve iğine girilmesi zor olan şehirde emniyette kalsınlar".Zira kendisinin düşmanları çoktu.Böylesine iğinç bir ülkesi güç olan ülke,Yiğan Tekin'in memleketi olabilirdi ve nitekim orada kalmıştır.Çağrı Bey,1017 senesinde Orta Asya'dan kalkıp Anadolu'ya girmiş,üç sene kadar Erzurum taraflarında beylerbeylik bir müddet bulunmuştur.Daha çok bir keşif hareketi mahiyetini taşıyan bu akında Türkler görmüşlerdir ki,Horasan'da saltanatları tehdit edilirse,buralara gelebilirlerdi.Çünkü kendilerine karşı çıkacak hiçbir kuvvet bulunmuyordu.

Ali ve Yiğan Tekinler,Selçukluları himâye etmişler,hatta onların Nur,Keş,Nehâb ve Kuraî civarına yerleşmelerine set çekmemişlerdir.Ancak Gaznelî Mahmud'un buralara gelip,Arslan Yabgu'yu Belinecer'e göndermesinden sonra,Oğuzlar Horasan'a doğru gittiler.Orada da duramayıp,yine Horasan'a gelip Gaznelî idâresine girdiler.Yiğan Tekinle Ali Tekin'in Gaznelî ülkesine karşı hasmâne davranışlarına karşı Gazneliler,çok hassas oldular.Zira onlar Horasan'ı idâre edip,or-

lardı.Horezm'in yanında Aral çevrinde de Oğuzlar düğüm Sahmelik bulunuyordu.Bu Gaznelilerle dostlu siyaseti gülüyor,Altıntaşla birlikte hareket ediyordu.Yığan Tekin ise,hem Sahmelik'e,hem de Altıntaş'a karşı davranıyordu.1032 de yani daha Yusuf Kadır Han ölmeden Altıntaş Sultan Mes'ud'un emriyle Ali Tekin'in ülkesine girdi.Buhara yakınlarında,bugün Ziyaeddin isimli bir demiryol istasyonu olan Dobusiye'de çatıştılar.Klâsik bir muharebe cereyan ediyordu.Her iki tarafda terengâhlarını kurdukları tepelerin üzerine bayrak ve çetrelerini dikmişlerdi.Bunların bayraklarının kırmızı renkte olduğunu Mahmud Kâşgari naklediyor.Gündüz çok oluyor,akşam kararırken her iki taraf da çekiliyordu.Bir neticeye varılmayan bu savaşlar sırasında kendilerinden kaynaklarda Türkmen diye bahsedilen Oğuzlar,Ali Tekin tarafında olmuşlardır.Bu sahalar sonradan Selçuklular tarafından bir anayurt gibi telâkki olunacaktır.Zira Sir Derya'nın aşağı tarafları olan sahalarda,Yığan Tekin Sahmelik'de Oğuzlar lehinde savaşıyordu. Ayrıca Selçuk da burada ölmüştü.

Selçukluların Oğuz ülkesi olan Aral'ın batı ve kuzeyinden Sir Derya havzasına gelmeleri,İbn Hassul'dan naklen Hamdullah Kazvini'ye göre 985 tarihlerindedir.Yani Selçukluların Aral dolaylarında kalkıp Sir Derya'ya gelmeleri,Karahanlıların Kâşgar'dan kuzey ve batı yönlerine ilerlemeleriyle aynı zamanda olmuştur.Yani Harun Buğra Han'ın Batı Türkistan'a giriştiği fetihler sırasında,Oğuzlar da Sir Derya boylarına gelmişlerdir.Oğuzlar,belki bu sahaya kendiliklerinden gelmişlerdir.Bu sırada cereyan eden,göç hareketlerini aşağıda göreceğiz.Bunların yaşadıkları sahalar,Saluklar ve Balkan Türkmenleri tarafından çevrili idi.Salurların bu sahaya ne zaman geldikleri malum değildir.Daha önceleri Ebu Dulef,zikrettiği Salurların hristiyan olduğunu söyler,ki Selçuklulardan ne kadar evvel bu sahaya geldikleri bilinmiyor.Lâkin onlar,1015-1020 yıllarında Balkan dağlarının kuzey kısımlarında Salur Kazan'ın idaresinde Gaznelilere karşı değişik siyaset güdüyorlardı.Bazen Gaznelilerle bir oluyor,müttefikleri olarak savaşlarına iştirak ediyor,bazen de onlara düşman oluyorlardı.Salurlar da Orta Asya'nın siyasi kaderinin bir gün ellerine geçeceği fikrini taşıyorlardı.Bulundukları saha,İslâm öncesinde Sel,yani Çor Oğuzlarının memleketi olmuştur.Bunlar Eftalit zamanında dahil-i İslâmlar buraya gelişlerinde,onları barındırıp Mâverâünnehr'e yürüdüklerdi.Salurların Çor Türklerinin bulundukları sahaya gelişlerinde hristiyan olduklarına dair bir kayıt,El Biruni'nin eczacılığa ait "Saydana" adlı eserinde vardır.

Gazneli Sultan Mahmud,evvelce zaptettiği Horasan sahasına idaretli emir Arslan Cazib'i göndermiştir.Onların bu sahalarda belli

başlı hısımları olan Karahanlıların,Gaznelilere karşı sabit bir siyasetleri yoktu.Gaznelilerle umumi dostluk siyasetinin dışında,bazı Karahanlı Tekin ve Hanları,müstakil politika güdüyorlardı.Hatta bir defasında Arslan Cazib mağlup edilmiş,Sultan Mahmud acele onun yardımına koşmak mecburiyetinde kalmıştı.Fakat Arslan Cazib,bu savaşlar arasında Karahanlıların müttefiki bulunan Selurları hile ile mağlup etmesini bilmiştir.Kendisinin kuvveti az olduğu için,casusları ile Sultan Mahmud'un gelmekte olduğu haberini yaymış,geceleri de etrafı tepelere ateşler yakdırarak,Selurları yanıltmıştı.Hatta atlarının ardına hatmi ağaçları bağlatıp tozlar çıkartmış,bunları gelmekte olan büyük Gaznevi ordusunun tozuna benzetmiştir.Böylelikle Selurlar geri çekilmişlerdir.Devrin şairi bu münasebetle diyor ki:"Hristiyan Oğuzlar bilmediler ki,Arslan kaçtığı zaman,Allah'ın başka arslanları vardır. Hatta hatmi ağaçlarını dahi asker yapar".Gerdizi'ye göre bu hadise 1028'de,yani Selçukluların Horasan'a geçmelerinden 6 yıl önce olmuştur.Şalur kelimesi,Mahmud Kaşgari'de Selgur yazıldığı gibi,Sarçur şeklinde de yazılmıştır.El Biruni,Kuke-nor gölüne Sarçur gölü ismini veriyor.Bu yüzden,Selurların aslında Sarıoğur teşmiye olunduklarını ileriye sürmek mümkündür.İsim kısaltılarak sadece Sarı şeklinde söylenmişe benziyor.Harezmşahlara ait inşa kitaplarında Sarı ve Kun isimindeki kâfirler Talas ve Çu taraflarında zikrediliyor.Karahanlıların Oğuz hayatına dahil olanlarından başka,müstakilen Sarıçur isimini taşıyan zümresi de vardır. Selurların muhacereti daha Samanîler devrinde Peçenekler gibi Oğuzların da hicretlerini icabettiren v. doğudan gelen göç dalgalarına bağlı olsa gerektir.

XI.Yüzyılın başlarındaki bu olaylar,çok sür'atli cereyan ediyordu.Karahanlıların Samanîleri mağlup ettikleri ve bu sırada Selurların kendilerine iltihak ettiği savaş,1002'de olmuştu.Bu olay, Orta Asya hâkimiyeti hakkında Selurlarda bazı ümidler doğurdu.Fakat çok geçmeden 1017'de Hasan bn Tak,yani Selur Kazan,Gerahs'de öldürüldü.İşte bu karışık ve ümitsiz görünen yıkıntılarda Çağrı Bey,Anadolu'ya yurt aramağa gitmiştir.1028'de ise Selurlar,kesin olarak mağlup edildiler.Kalanları bundan sonra doğuya gittiler.Burada asıl dikkati çeken şudur ki,Balkan dağlarında oturan ve bu havalideki siyasî olaylara katılan Selurlar,Kuke-nor taraflarındakilere nazaran küçük bir guruptur.El Biruni,bu hristiyan oğuzlar hakkında birçok efsaneler anlatır. Onların memleketinde Hazreti İsa'nın ayağıyla bastığı taştaki iz dururmuş.Dradan acaib sesler işidilirmiş.Hatta boyunlar,bu Mangur dağlarından geçerken,yağmur yağmaması için ayaklarına keçe sarıyorlarmış. Burada zikrigeçen dağ, Kimek ve Karluklarla beraber zikredilmektedir. Kimekler Kuke-nor'un kuzeyinde,Karlukların bir kısmı da İdrisî'ye

göre yine bu civarda yaşıyorlardı. Bunlar Oğuz aşiretidir, bugün de İli-Balkaş vilâyetinde yaşayan, Moğollaşmış Türklerin içindir. Burada bir takım Karluklar da bulunmaktadır. Bunların killeri mağaralardan oyma olduklarından, lahitlerine çok ehemmiyet verilmiş, kabirlerinde bir takım tahnitler yapılmıştır. Hatta hristiyan Oğuzlar, Kengur vilâyetinde otururlardı ve Salurlar, buradan Batı Türkistan'a gelmişlerdir. Bu Salurların bir kısmı batıya gitmiş, orada müslüman olup, birçok hanedanlar kurduktan sonra geri dönmüşlerdir. Hristiyanlık propagandasına başlayan Türkler, Tibet ile Çin arasındaki sahada olanlardır. Uygurlar bilhassa 1007 senelerinde hristiyan olmuşlar ve müslüman Karahanlı ülkesini saldırmışlardır. Arslan Ali Tungа'nın, budistlerle birlikte hareket eden bunlara karşı savaşırken şehid düştüğünü biliyoruz. Salurlar bu hücum eden kütleden daha önce kopup, Balkan dağlarında yerleşmişlerdir. Onların o sahada sıkıştırdığı Oğuzlar ise, Girdaye'nin güneyine geçmişlerdir. Bütün bu olaylar, kısa bir zamanda cereyan etmiştir.

Bu hadiseler sırasında Orta Asya'da üç ana siyâset çatışıyordu. Bu, Karahanlıların, Gaznelilerin ve nihâyet Oğuzların hâkimiyet davaları idi. Bunların mücâdelesi Orta Asya'nın mukadderatında rol oynayacaktır. Fakat karşı karşıya gelen asıl kuvvetler, Oğuzlarla Gaznelilerinki idi. Karahanlılar bu mücâdele sağ-kanatlı Oğuzları tutuyorlardı. Bunların arasından sıyrılmak istiyen Salurlar, sonra doğuya gitmek mecburiyetinde kaldılar. Karahanlıların ve bilhassa Yiğen Tekin'in Gaznililer aleyhindeki tutumu, bilhassa Zeynab Batmaz vak'asından sonra sertleşmişti. Yiğen Tekin bu meselede Salurları da kullanmak istiyordu. Fakat oğuzları asıl organize eden Ali Tekin olmuştur. Horasan civarını ellerinde tutan Gazneli valisi Altıntaş'la Ali Tekin arasındaki savaş, katî sonuç vermemişti. 1032'deki bu savaşlar sırasında, Yiğen Tekin de, Selçukluların düşmanı Şahlamik aleyhine hareket ediyordu. Yengikent'in valisi ve Gazneli siyâsetine uygun hareket eden bu zata karşı, Yiğen Tekin de Selçuklularla anlaşmıştır.

Yiğen Tekin'in, Gaznililere karşı cephe alışı, tarihlerde de vardır. Beyhaqî, Şahlamik hakkında: "Yabgu olan Şahlamik'i Mes'ud tâyin etti" diyor. İbn Esir de, bunun oğlu Ali Yabgu hakkında der ki "Horasan civarının yerli beylerinden biri idi. Türk valileri diyorlar, büyük ülkelerin sahibi". Demek ki Mes'ud tarafından tâyin edilen vasî hâkimiyetleri tanınan bu beyler, Ali ve Yiğen Tekinlere, dolayısıyla Selçuklulara hasımdırlar. Yiğen Tekin'in Gazneli Sultan Mes'ud' karşısındaki davranışını Beyhaqî, gayet güzel ifâde etmektedir: "Yiğen Tekin, Gazneli Mes'ud'a karşı son derece kızgın, tâm mânasıyla düşmandı. Yiğen Tekin Tuğrul'un dostu, Tuğrul ona kalben bağlı bir adamdı. Gizlice onu kışkırttı ve cesâret verdi. Dedi ki: Harbetmelisiniz, Gazneli Mes'ud'u

mağlup etmek için ne kadar adam istersen, Karahanlılar Türklere yardım edecek ve Turfan kayıtlarında gönderecektir". Selçuklular, Karahanlılardan, Gazneli lere karşı düşmanlık siyaseti güden Yığan Tekin vasıtasıyla samimî olarak yardım görmüşlerdir. Yığan Tekin onlara casusları ile haberler gönderiyordu. Hatta bu casuslardan birisi kunduracı kıyafetinde Amu Deryayı geçerken yakalanmış, Gazneli sarayında sorguya çekilmiştir. Beyhaqî, bunu bütün tafsilâtı ile anlatmaktadır. Tuğrul ve Çağrı beyler ise bu sıralarda Merv civarında çöllerdedirler. Gazneli-Selçuklu münasebetlerinin bu safhasında Yığan Tekin'in büyük rolü vardır. Yığan Tekin, geleceğin taze ve dinç kuvveti olarak Selçuklulara adam-akıllı yardım ediyordu. Gaznelilere düşmandı ve düşmanlığı bir kız meselesiyle de hayli artmıştı. Selçuklularla dosttu ve onlara, bütün asker olmak üzere her türlü yardımı yapmıştır. Böylelikle Dandanakan savaşının kazanılmasına uzaktan yardımcı olmuştur. Hatta onun idaresinde gelişen Beri Tekin, Çağrı beyin müttefiki sıfatıyla Gazneli ordusunu Çağaniyan mıntıkasından atmıştır.

Süleyman Arslan Han : Bu sıralarda Yusuf Kadır Han ölmüş, yerine oğlu Buğra Süleyman Arslan Karahan Gazi, Hakan olmuştur. Bu zat Türklerin büyük hükümdarlarından birisidir. Kendisi Gaznelilerle dostluk istiyor, lâkin başta kardeşi Yığan Tekin olmak üzere daha başkaları bunun aksine hareket ediyorlardı. Nitekim artık Oğuzlarla Gaznelilerin mücadeleleri hayli sertleşmişti. Fakat devrindeki asıl ehemmiyetli olaylar, doğu tarafından gelen büyük kâfir hücumlarıdır. Kâfirler ilk anlarda Karahanlıları müşkil durumu düşünmüşlerse de, Süleyman Arslan Han onları mağlup etmesini bilmiştir. Bu hadiseler batıda haçlı seferlerinin vukuuna da tesirli olmuştur. 1045 yıllarında Kiraytt kralının Papa'ya İslâmiyet aleyhinde onu yok etmek üzere bir mektup gönderdiği biliniyor. Kiraytt kralının Papa'ya gönderdiği mektup, hayli önemlidir. Zira İslâm Orta Asya'da meşgul idi ve kâfirler, Karahanlılara rahat vermiyorlardı. Böylece Kudüs'ün zaptı da kolay görünüyordu. Fakat Selçukluların Anadolu'da kudretli bir devlet vücuda getirmeleri bunların ümidlerini kırmış, Kudüs'ü zaptetme hayal olmuştur. Çünkü doğudan hıristiyanlar, batıdan da Papa'nın organize edeceği kuvvetler hücuma geçince iki ateş arasında kalacak olan İslâm, yok edilecekti.

Papa'ya Şark hıristiyanlarının gönderdiği haberler, öteden beri bilhassa katolik âlimlerinin tetkikine mevzu olmuştur. Bunlar arasında Opperts'in 1870'de neşredilen ve ayrıca F. Zarncke'in tetkiki vardır. Bilhassa Zarncke'in tetkikine göre, Prester Yohannes, hıristiyan Kiraytt aşiretinin kralıdır. Kiraytlerin hıristiyan olması, Cengiz'in müslümanlara yakınlık göstererip, onlara yardımda bulunmasına sebep ol-

papaya uçktup yazmış,dedelerinin Hz.İsa devrinde Önasya'ya kadar Kafkasdan'ı geçtiklerini,Frat'ı da kışlakları sırada geri döndüklerini nakletmektedir.Anlaşılıyor ki bu zat,Oğuz Destanından istifade etmiş Oğuz'un üç ecesini kendi tedadı göstermiştir.Bunları hristiyan ananasındaki üçlü unsurla birleştirmiştir.Bunlar,Oğuz Kağan âdetini hakkında tarihi ilk kayıtlardır.Avrupalı devrin siyasetçilerinin büyük ümid bağladıkları haberler bunlarda.Şarktaki Kral Yahanna'ya ait haberler,asılsız olmamakla beraber,pek önemli de değildi.

Süleyman Arslan Han,batı taraflarında kardeşi Yiğan Tekin'i serbest bırakmıştı.Çünkü kendisi Karahanlılar üzerine gelen dalgalar halinde Kafir hücumlarını karşılamakla meşguldü.Aşağıda tafsilatlı olarak verilecek bu hücumlarla ilgili olarak bir de kitâbe kalmıştır: Fergana'da Isfara adlı kasabanın yanında Varuk adlı kayanın tepesinde olan bu kitâbeyi Rus Alimleri 1904'de okumuşlardır.17 satırlık kitâbenin ancak 10 satır kadarı okunabiliyor.Diğer kısımları çözülemiyen kitâbe Türkistan Arkeoloji Cemiyeti Dergisi,IX.cilt,43-47 sf. lerde neşredilmiştir.Kitâbe şöyledir:"433 senesi Cemaziyelevvel gününden salı günü,büyük Tekin,Alim,Adil,devlete kudret verici Arslan Tekin Ebul Fazl Abbas bn Müeyyed ül-adl İlik bn Emir Nasr bn Ali Şehid Han,Emir ül-Müminin'ün azatlı kulu-Isfara valisi Allah onun şerefini artırsın,onun ve ana-babasının günahlarını affetsin,onu Hüsreti Peygamber'e kavuşturusun.Bu 410 senesi İran takvimiyle Zilhicce ayında,Rumiye tarihiyle Kanunuevvelde yazıldı".Kiberi,Yezdegert ve Seleflü takvimlerin kullanıldığı bu kitâbenin kesin tarihi,1 Ocak 1042'dir.Kitâbeyi diktiren zatın hüviyetini kesin olarak tesbit edemiyoruz.Ancak Ali Tunga'nın torunlarından olduğunu,babasının da İlik Han Nasr'ın oğlu olduğunu anlıyoruz.Mahmud Kâşgarî,Arslan Tekin Gazi diye bir zattan bahsetmektedir ki,bundan Bekeç Arslan Tekin diye de bahseder.Evvelce de bahsi geçtiği gibi,Bekeç maruf bir isimdir.

Karahanlılar üzerine Kâfirlerin hücumlarını görmeden evvel bu zaruda cereyan eden olayların esas sebebi olarak görülen göç hareketlerine göz atalım:

---"X. asır Ortalarında Uzakdoğu'da cereyan eden hadiseler, bazı Türk kabilelerinin Hazar denizi çevresinden Doğu Anadolu'ya kadar yaylalarına nasıl sebep oldu"

Orta Asya sahasında XI.asır başında cereyan eden hadiselerin önceden beri devam edegelen hareketlere bağlı olduğu muhakkaktır. 1046'larda cereyan eden savaşların da evveliyatlarına bağlı icab etmektedir.Çünkü şarktan gelen teşvikdir ki,Selçukluların doğuşuna,ve hattâ Osmanlıların vücuduna âmil olmuştur,denilebilir.

1000 ve hatta 980 senelerinde, vaziyet şöyle idi: Çin'in kuzeyinde Kitanlar yâni Kıtaylar vardı. Çin'in güneyi ise Song sülâlesinin elindedir. Kuke-nor taraflarında çeşitli Türk kavimleri, Kayılar, Kunlar, Şarılar, Sarıgur yâni Selurlar oturuyordu. Biraz daha güneyde Tangutlar, onların batısında Kansu'da Uygurlar vardır. Beşbalık'da ve bu Kansu'da olmak üzere Uygurlar iki büyük zümre teşkil ediyorlardı. Basmıl ve Çumullar da aralarına girmişlerdi. Bunların doğu ve güneyinde Karatatarlar vardır. Bunlar Kara ve Tatar kabilelerinden teşekkül ediyorlardı. Çumul ve Karatatarlara Şato sülâlesi hâkim bulunuyordu ki, bu sülâle Cengiz'in ecdadıdır. Lob-nor ile Sarıırmak havzasının [illegible] bu kavimlerle meskûn bulunuyordu. Zikrettiğiniz bu düzen, 840'larda Uygur devleti Kırgızlar tarafından mağlup edildiğinden beri, istilâ [illegible] mış gibiydi. Daha önceleri Tibetliler Şarkî Türkistan'a hâkim idiler. Bu sebeple olsa gerek Arap Coğrafyacılarında Şarkî Türkistan, Dar-Tibet diye isimlendirilmektedir. Uygurlar, sonraları onları bu sahadan atmışlardır.

Mançurya'nın güneyinde Kaylar, Kumlar ve Kıpçaklar bulunuyordu. Şimdi anlıyoruz ki, Kıpçak adlı devleti kuran kabilenin büyük ekseriyeti, Mançurya'nın güneyinde bulunuyordu. Kun ve Yimeklerin de sonunda da Kaylar bulunmaktadır. Bu tarihlerde Kuzey Çin sahasında Kitaylar bir devlet kurdular. 915'de bu devletin tesisinden sonra [illegible] başlamaya başladı. 1125'e kadar süren bu devletin zamanında, etrafa karşı büyüme siyâseti güttüklerdi. Bunun için birçok komşu kabilelere de hücum edip, onları hâkimiyetleri altına aldılar. Sıkıştırdılar ve b[illegible]um neticesinde bu civarda bulunan Türk kabilelerini tevkik ettiler. Kitayların bu tazyiğidir ki, yukarda zikredilen göç hareketlerini göstermektedir. Bunları şimdi, daha etraflı olarak göreceğiz:

Kitayların, komşularını istilâ ederek, onları batıya doğru sıkıştırmalarının başlangıcı 900 ncelerine kadar geri gidiyor. Bu tarihlerden 922'de Bulgar'a gittiği sırada Oğuzlar Aral gölü ile Hazar denizi arasındaki sahada oturuyorlardı. Yine bu sırada Ural yâni Yayık nehri etrafında da Peçenekler bulunuyordu. Ancak bunlar, Peçeneklerin esas ve fukara tabakası idiler. Zengin ve kuvvetli olanları Tuna boylarına kadar gitmişlerdi. Peçeneklerin bu hareketlerini Konstantin Porfirogenitos, De Administro Imperio adlı eserinde de zikretmiştir. Mes'udî'ye göre de, Peçenekler kendisinden biraz evvel, vatanlarını bırakmışlardı. Bu haber, Müruc üz-Zeheb'in Farsça neşrinin II. 50-64'üncü sahifelerinde naklolunmuş ve bu haberleri Marquart, "Doğu Avrupa ve Asya tetkikleri" isimli eserinde, 61-67 ve 143'de incelemiştir. Bayanlar, Peçenek, Beşenek, yâhud Hazar, ve Büyük Bulgar kavimlerinin Hazar denizi civarından Muğan sahralarına ve Gökgegöl taraflarına yayılmalarını [illegible] bu haberleri,

Mes'udî,Peçeneklerin ve İtalyadeki Lombardie Germenlerinin hareketlerine ait haberlerle karışık bir şekilde nakletmiştir.Mes'udî'nin bu haberi,nüshası Afyon kütüphanesinde,702'de bulunan bir arapça coğrafya kitabında biraz başka şekilde anlatılmış ve hadisenin Şirvan ve Moğan taraflariyla bağlılığını gösteren cümleleri ihtiva etmiştir. Burada Peçenek ve Beşkurtların yanında çikrolunan iki kabilenin isimleri جيلى ve اجوجرد şeklinde yazılmıştır.Arap alfabesinin yetersizliği yüzünden bu isimler çok tahrife uğramıştır.Hatta Marquart'ın Macar ismiyle birleştirdiği isim بوكرز şeklinde de yazılmış olduğundan,bunun بوكرز yâni Büğdüz kelimesinden muharref olduğu kolayca anlaşılır.Kaclı'nın ne olduğu anlaşılmıyor.Fakat herhalde Aral gölü civarından başladığı Mes'udî tarafından zikredilen bu hadise,X.yüzyılın ortalarında Uzakdoğu'da Kitan sülâlesinin tazyikiyle başlayan ve nihâyet Salurları Aral gölü mıntıkasına sürükleyen Peçenekleri oradan atan büyük hadiseden ibârettir.

Hadiselerin vukuunu,şimdi kolaylıkla takip edebiliyoruz.Aral gölü etrafında bir mücâdele cereyan etmiş,Peçenekler Volga ve Tuna boylarına atılmışlar,ancak zayıfları Yayık boylarında kalmışlardır.Bayındır ve Büğdüzler de,bir kısım Peçeneklerle birlikte Ermenistan ve Gökçedeniz etrafında yerleştiler.Bu büyük bir muhaceretti ve bunların ardından birçok küçük kabileler de gelmişlerdi.Tiyençan'dan gelen kabilelerden birisi Şâriye,Sarıgur yâni Salurlardır.El Birunî bunlara Şerigur diyor ki,Kuke-nor'un adına da Şarıgur gölü diyor. Aral gölü ile Hazar arasındaki Peçenekler,900 tarihlerinde atıldıkları vakit,Tiyençan dağlarından Oğuzlar geldiler.İşte Peçenekleri buradan atanların Oğuzlar veyâ Salurlar olduğunu biliyoruz.Kazan Alp,bu Salurların X.asırdan sonraki hareketlerine rehberlik etmiştir.Bunların hareketlerini,yâni bu muhaceret vakıasını bir taraftan Mes'udî, diğer taraftan da Konstantin Porfirogennetos zikretmektedirler.Peçenekler XI.yüzyılda Bizans'ı muhasara ettiler ve sonra Kumanlar tarafından yok edildiler.Kalanlar da hristiyanlığı kabul ettiler.

X.asırda ve ortalarında cereyan eden bu hadise,yeni kurulmuş olan Karahanlı devletinin şimâl taraflarında tesirli olmuştur.Kabileler bu şekilde Çu ve Talas havzalarına gelmişlerdir.Fakat Karahanlı hükümdarı olan Satuk Buğra Han,bu hareketler karşısında ne gibi bir vaziyet almıştır?Buna dair bir haber bulunmuyor.Yalnız bu hükümdarın,şarka doğru Burmekid isimli yere kadar hareket ettiğine dair, bazı kayıtlar,kendisinin şarktan gelen bu tazyike karşı koyduğunu göstermektedir.İslâmiyeti de,Samanîlerden yardım almak ümidiyle kabul etmiş olacağı hatıra gelmektedir.Karahanlı devletinin bu hareketler sırasındaki durumunu,aşağıda da göreceğiz.

2 İkinci muhaceret,1004-1030 aralarında olmuştur.Kitayların tazyikiyle garba olan bu muhaceret,Arslan Ali Tunga'nın ve kızı Meryem'in şehid oluşlarıyla alâkalıdır.Neticede şarktaki Türkler,Kâşgar üzerinden Semerkant'a kadar gelemediler.Karahanlı maniası onları başka yola götürdü.Karahanlıların bu muhaceretc engel olup,onları sokmamaları,muhaceretin Tiyenşan'ın şimâlinden yol almasına sebep oldu. 1030 ve nihâyet 1046'larda sonuncu muhaceret olacaktır.Bu ikinci muhaceret dalgasına,din davası da karışmıştır ki,gelenlerin birçoğu hristiyan olmuşlardı.Tarihlerde bunların hristiyan oluşlarına,hristiyanlığın yayılışına dair malûmat azdır.Fakat anlaşılıyor ki büyük bir misyoner hareketi olmuştur.Bunların hristiyan yaptıkları Kireyitler,başta geliyor ve bunlar Kuke-nor ve Kansu taraflarında bulunuyorlardı.Lob-nor'daki Basmıllar ise,Karahanlıların müslüman olmalarından sonra,kendilerinin de olmaları yolundaki propagenları,sünnet edilecekleri korkusuyla isyanla karşılıyorlardı.1030'daki hadiseler Mahmud Kâşgarî'de de nakledilmiştir.Selçukluları garba sürükleyen,tazyik eden bu olaylardır.

Mahmud Kâşgarî,Tangut Han'ının Hatunsını ismindeki bir şehri almasına dair hayli uzun şiirler naklediyor.Bu kıt'alar,uzun bir destandan kalan parçalardır.Bunları neşreden meşhur Prof.Brockelmann, bu hadiselerin neden ibâret olduğunu,Hatunsını savaşına girişen kavimlerin neler olduğunu anlamamıştır.Bu şiirlerde Tangut Han'ına karşı sempatî gösterilmiştir.Hatun Sını ile ilgili şiirlerde bir nokta mühimdir:Bu şiirlerde bir kelime Mahmud Kâşgarî'nin de tasrih ettiği veçhile Kıpçak şivesinde yazılmıştır.Anlaşılıyor ki Hatunsını etrafında o vakitler Kıpçaklar ve Kumlar yaşıyordu.Fakat bu Kunların Tangut beyine muhalif olup olmadıkları bilinmiyor.Hocamızın fikrince Tangutlara taraftar idiler.Zîra şiirleri onların dilinin tesirini göteriyor ve üstelik şiirlerde Tangut beyine karşı sempati izhar ediliyor. Karahanlıları müttefik olduğu anlaşılan Kıpçakların şivesi de bunu gösterir."Sın" türbe,mezarlık demektir ki Hatunsını da,Hatuntürbesi demektir.Sın ekiyle yapılan isimlerde birçok Türk şehirleri vardır. Hatun Sını neresidir?Buna dair bazı kayıtlar El-Biruni'de zikredilmiştir.Minorsky de bu Hatunsını meselesini incelemişse de,neticeye bağlamamıştır.Hatunsını,Güney Moğolistan'da İtzingöl havzasında bulunmuştur.Sonraki devirlerde burası Karahoto ismini almıştır.İşte bu Hatunsını şehrini,Tangut beyi almıştır,lâkin bu hadiselerin cereyanını bilmiyoruz.Çin kaynaklarında bu hücuma yapan Tangut beyinin ismi malûmdur ve tarihi de 1028-1030 senelerîdir.Bütün bu hadiselerin sonuçları Şerefi zaman Merv'de anlatılmaktadır.X.Yüzyıldaki bu göç hareketlerinin özeti ve netîcesi şöyledir:

"Oğuzlar oniki aşiretdir.Bazılarına Ekuzoğuz,diğerlerine Uygur,bazılarına üçgur,yahud Üçoğuz deniliyor.Padişahlarının ismi Oğuz Hakan'dır,askeri çoktur.Evvelce padişahlarının 1000 erkek muhafızı,400 cariyesi bulunuyordu.Bu maiyeti hergün Padişah'ın yanında 3 defa yemek yiyorlar ve yemekten sonra üçer üçer içirilirlerdi.Hükümdarları halkla ancak senede bir defa görüşür.Siyasette iyi usulleri vardır.Bazıları şehirlerde oturur,bazıları Bozkır ve göllerde çadırlarda otururlar.Bunların oturduğu bozkırın bir kısmı,Maveraünnehir şehirlerinin,diğeri de Harezm toprağının karşısına gelir. Bunlar oradan hareket edip,İslâm memleketine gelince,bazıları müslüman oldu ve "Türkmen" ismini aldılar.Bunlarla müslüman olmayan Oğuzlar arasında çarpışmalar oldu.Fakat müslüman olanları çoğaldı ve İslâmda sebat ve metânet gösterdiler;kâfirlere galip gelerek onları attılar. Bu kâfir Oğuzlar,Harezm mıntıkasında Peçeneklerin yerlerine doğru kaydılar.Türkmenler ise,İslâm memleketine yayıldılar ve güzel tutumları oldu.Hatta İslâm memleketlerinin çoğunu ellerine geçirip,orasının Padişah ve Sultanı oldular.Selçukluları kasdediyor.Bunların bir diğer fırkasına "Qun" deniyordu.Kıtay toprağından bu yana geldiler. Onlar Kıtay Han'dan ürkmüşlerdi.Kendileri nestori hristiyandılar.Merâları kifâyet etmediğinden,kendilerinin oturdukları vatandan ayrıldılar.Sondadan,yâni Sultan Sencer zamanında,Harezmşah olan II.İbn Kuçkar bu Qunlardandır.Qunları diğer bir halk takip etti;onlara "Kay" deniliyordu.Onlar Qunlara nisbeten sayıca daha üstün ve daha kuvvetli idiler.İşte bu Kaylar,Qunları kendi yaylalarından çıkardılar.Onlar hicret ederek Cariyelerin yerine geldiler.Cariyeler ise Türkmenlerin yerine geldi.Türkmenler Oğuzların oturdukları yerin doğu mıntıkalarına taşındılar.Oğuzlar da,-Aral gölünün batı ve kuzeyinde bulunan -Peçeneklerin memleketine taşındılar ki,onlar Karadeniz'e kadar yayılmışlardı"

Yine Şerefüzzaman Mervazî'ye göre Karahanlılar memleketinin şarkından Çin'e gitmek için hareket edilirse,15 gün kadar sonra Çaçu şehrinden Şariye isimli bir kavme geliniyordu.Bunlara büyüklerinin ismiyle Basmıl deniliyordu.Bunlar sünnet edilmekten korkarak, İslâm hududundan Çaçu şehrine kaçmışlardı.Bu kayıt,Sarıuygur veyâ Şarıgur ismiyle tanınan kavimle Basmılların bir olduğunu gösteriyor. Basmıl,onlara hâkim sülâlenin ismi olacaktır.Demek ki,Salurlarla aynı kavim olduğu anlaşılan Şariye veyâ Şarıgurların bir kısmı, ilk muhacerat devrinde Talas ve Çu havzalarındaki "Türkmenler",yâni yerleşik Oğuz-Karluk-Kalaçlar memleketine hicret edip,oradan bir kısmı Horasan'a taşındıkları halde,bazı kısımları 1046 senelerinde Basmıl ismi altında Karahanlılarla savaşan bir kavim sıfatıyla eski yer-

lerinde ve Soğu yâni Tung-Kuan mıntıkasında kalmış bulunuyorlardı. İşte Onuncu yüzyılın ortasından XI.asır ortasına kadar geçen devirde Türk kavimleri bu kadar değişmişlerdi. Bunların ortasından,müslümanlığı kabul ederek sâbit bir ideolojiye sahip çıkan, aynı zamanda kültür sahibi bulunan Karahanlılar ve Uygurlar, yelçin bir koyun gibi yerlerinde sâbit kalmışlardır.

Doğu'dan gelen kâfir kuvvetleriyle savaşlar:Süleyman Arslan Han devrinin en ehemiyetli hadisesi,Türk ve İslâm tarihi bakımından da önemli olan hristiyan Yabaku ve Basmılların şarki Türkistan'a olan tecavüzleri olmuştur.Mahmud Kâşgarî,bu savaşlara dair bazı destan parçaları nakletmiştir.Bunu Prof.Brockelmann,diğer destan parçaları ile birlikte Prof.Hirth armağanında neşretmiş ve bu makalenin Türkçe tercümesi,1923'de Edebiyat Fakültesi Mecmuasında yayınlanmıştır. Prof.Brockelmann bu şiirlerin hangi tarihî hadiseye ait olduğunu tesbit edememiştir.İbn Esîr,432/1041 senesinde Tibet'den sayısız çiğebe kavimlerin Karahanlı Hükümdarı olan Arslan Han'a müracaat ederek,Balasagun'a mümessiller göndermişlerini ve kendisinin adaletinin hayranı olduklarını zikrederek,tebaalığa kabullerini rica ettiklerini söylüyor.Han'da bunların askerî bakımdan tehlike teşkil etmemeleri için değişik yaşamaları şartıyla kabul etmiştir.2 sene sonra,yâni 1043'de 10.000 hanedan ibâret bir Türk cemaası,dağlardan inerek yine Arslan Han'a itaat ettiler.O bunları da kabul etti.Fakat ilkine eden bu kavmin çoğalmasına mâni olmak fikriyle,ailelerinden ayrı mıntıkalarda yerleştirdi.Keza yine İbn Esîr,1043 senesinde Bulgar ile Balasagun arasında yaşayan Türklerin İslâmiyeti kabul ettiklerini zikreder. Bunlar binlerce koyun keserek bu hadiseyi tes'it etmişlerdir.Demek şimdiki Çu havzasında bulunan Balasagun'dan,Bulgar şehrinin bulunduğu Volga nehri arasındaki geniş sahanın,yâni tekrar Kazakistan'ın Türkleri bu senede İslâmiyeti kabul etmiş oldular.Elbette ki,1041 ve 1043 de Tibet tarafındaki yâni Şarkî Türkistan'ın güneydoğu mıntıkasından göçüb gelerek Arslan Han'a itaat eden Türklerin çoğu,bu şekilde İslâmiyeti kabul etmiş görülmektedirler.

İslâmiyet bakımından mes'ud şekilde nihâyetlenen bu muhâceret hadisesinin çok geçmeden büyük bir saldırı takip etti.1046' da yâni üç sene sonra gayrimüslim doğu Türkleri,müslüman Karahanlılara hücum ettiler.Bu hadise,İbn Esîr,Mahmud Kâşgarî ve Süryâni Mihael tarafından zikredilmiştir.Süryâni Mihael'in verdiği malumat şöyledir: "1046 senesinde Tibet ile Hoten arasındaki dağlardan 700.000 askerle

7 Padişah,Karahanlıların memleketine tecavüz ederek,Kâşgar'a yanaştılar.Umumî reisleri Nazret adında birisiydi" Bu Nazret'in,Nasarit kelimesinin az değişmiş bir şekli olduğu âşikârdır.Tibet ile Hoten arasında şimdiki Gaskël ile Kuke-nor gölü taraflarında yaşayan kavimler 7 kabile idi.Bu yedi kabile Kireyit ismi ile maruf olmuştur. Süleyman bin Abdullah Azerbaycanî'nin naklettiği rivâyetlerde,Cengiz'in büyük ceddinin tebaları sıfatıyla 7 kabile Tatar zikredilmektedir.Kireyitler,1007'lerde hristiyan olmuşlardı.

Mahmud Kâşgarî de yine,Karahanlı devletine tecavüz eden bu kabileleri 700.000 asker olarak tavsif eder.Türk Hakanı'nın başkumandanı Bekeç Arslan Tekin adında bir Karahanlı prensi idi.Hücum edenler ise Yabaku ve Basmıllardır.Basmıllar da hristiyan olduklarından Orta Asya'da iktidarı ellerine almış olan müslüman Karahanlıların gayrimüslim Türkleri sünnet âdetini tatbikle ürkütmüşlerdi.Yabaku Türklerine gelince,eskiden Sekizoğuz,daha sonra XIII.yüzyılda sadece sekiz, moğolca Nayman ismiyle zikredilecek büyük kabile olacaktır.Bunların müttefikleri Çomul ve Yimâk kabileleri idi.Hoten vesikalarından öğreniyoruz ki,Çumuller şimdiki Lop-nor'un kuzeyinde Homul ile Şaşu şehirleri arasında idiler ve Kimâk- Kun ismiyle tanınmışlardır;diğer bir kısım Yemâkler,şarktaki esas karargâhlarından ayrılarak,İrtiş havzasına göç etmiş kabilelerdir. İşte Mahmud Kâşgarî,öteki Yabakuların müttefiki sıfatıyla " İrtiş suyu Yemek'i " diye kuvvetli bir kabile sıfatıyla zikretmektedir.Mahmud Kâşgarî,Yabakularla olan savaştan bahsederken,bu muharebelerin "Yemer " nehri üzerinde vaki olduğunu zikrediyor.Bu da İrtiş'in sol kolu olan Emel nehri olacaktır. Anlaşılıyor ki,gayrimüslim müttefikler,Gaskël'den Altay dağlarına kadar cephe tutmuşlardır.

Mahmud Kâşgarî,Yemâkların oturduğu yerde,İrtiş nehrinin bir gölden geçtiğini haritasında aksettirmiştir.Bu göl,Çaka Nayman diye maruf olan göl olacaktır.Demek ki Tibet ve Hoten taraflarından yedi kabilenin taarruzu şeklinde başlayan savaşlar,Süleyman Arslan Han'ın başkumandanı Bekeç Arslan Tekin tarafından devam ettirilmiş, düşman Saysan gölü ile Emel nehri mıntıkasında mağlup edilmiştir.Tecavüze geçen bu kabileler,pek geniş bir sahaya dağılmışlardır.Kâşgarla Balasagun arasında toplanan Karahanlılar ise,derlitoplu idiler.Müteceavizlerin 700.000 kadar bir ordu teşkil ettikleri,birbirlerinden müstakil olarak Süryâni Mihael ve Kâşgarlı tarafından zikredilmiştir.Karahanlıların kuvvetleri ise ancak 40.000 kadarmış.Kâşgarlı Mahmud,bu savaşlara katılanları görmüştür.Onların anlattıklarına göre,Yabakular sonradan meleklerin harekâtına şahit olmuşlar

---

müslerdir.Yâni aradan pek az zaman geçmiş olmakla beraber,bu hadise artık efsâneleşmiş bir vaziyette idi.Bu,Papa'nın Roma'yı Hunlara karşı müdafaasında St.Pierre'in meleklerle semadan gelerek Atilla'yı mağlup ettiğine dair,St.Pierre kilisesinde yapılan resimleri hatırlatıyor.Burada zikredilen Düzrüc kelimesi ايزرك Hocamızın fikrince ايزرك "Düzruh"un yanlış yazılmış şekli olabilir.Yâni Düzruh,büyük demektir ki,bir ünvandır."y" yerine daha eski bir ifâde olan " ذ " harfi kullanılmış olsa gerektir.

Mahmud Kâşgarî'de bu savaşlarla ilgili olarak nakledilen şiirlerden şu birkaçını alalım:

1-	Usıtgan kuyaş kapsadı	yâni:	Yazın sıcağı bizi kuşattı
	Umunçluğ adhaş yayzadı		Umulan dost bize hasad etti
	Ertiş suwın açsadi		Ertiş suyunu geçmek üzere
	Budun anın ürküşür		Millet bunun için ürktü
2-	Ertiş suwı Yemek'i	x	İrtiş suyu Yemâkleri
	Sıtgab tutar bileği		Bileklerini sıçadılar
	Kurıgat anıng yüreği		Yürekleri pek,
	Kelgelinet irkişür		Bize gelmek için toplanıyor-
3-	Tünle bile kögelim	x	Geceleyin göçelim
	Yamar suwın keçelim		Yamar suyunu geçelim
	Terngük suwın içelim		Kaynak suyunu içelim
	Yuwga yağı uwulsun		Lufka düşman ezilsin
4-	Basmıl süsin komıttı	x	Basmıl,askerini coşturdu
	Barga gelip yumıttı		Hepsi gelip toplandı
	Arslan taba emitti		Arslan Tekin tarafına yöneldi.
	Korkup başı tezginür		Korkup başını döndürdü.
5-	Tanğ atıp yortalım	x	Tan atınca yürüyelim
	Budhruc kanın irtelin		Buzruc'un kanını isteyelim
	Basmıl beğin ortelim		Basmıl beyini yakalayalım
	Emdi yiğit yuvulsun		Şimdi yiğitler toplansın.
6-	Bicikâs bitik kılurlar	x	Anlaşma bitiği yazıyorlar
	And koy yeme birürler		Sağlam yemin ediyorlar
	Kan'dan basut tilerler		Han'dan yardım istiyorlar
	Basmıl Çomal tirkeşür		Basmıl,Çumul toplanıyor.

Sonuncu şiirde kendisinden bahis mevzuu edilen kumandan Hakan'dan,Yabakularla olan savaşta yardım istiyor."Benim kavmim sana itaat etmek için ahidname yazdılar"diyor.Diğer taraftan yardımın hemen gelmesi gerekti;Çünkü Basmıllar ve Çumullar yağmak yapıyordu.

Naklettiğimiz beşinci şiirde ise,Buğrüc'ün öldürülmüş olduğu,Basmıl beyinin de bu yüzden yakılması,yok edilmesi icab ettiği ifade edilmiştir.Herhalde bu savaş sırasında Buka Büzrüc ile Basmıl beyinin arası açılmış,ikincisi Büzrüc'ü öldürmüştür.Buna dair Yabakuların söylediği söz de destanın içine girmiştir.Buna ait teferruat,tarihlerimizde maalesef yoktur.Herhalde bu beyitten Karahanlılara hücum eden kuvvetlerin yâni bizzat hristiyan Türklerin kendi aralarının bozulduğu zikredilmiş oluyor.Kendisi yardıma davet edilen Hakan ise Süleyman Arslan Han'dır.Onun ordu kumandanı olarak Mahmud Kâşgarî'de zikredilen ve şiirde de "Arslan"diye zikredilen zat,şüphe yok ki Bekeg Arslan Tekin,yâni Süleyman Arslan Han'ın başkumandanlarıdır.Fakat burada Süleyman Arslan Han'a,bilat ederek kendi ihtiyarlarıyla onun hükmü altına giren ve onu yardıma davet eden millet kimdi?Herhalde bu savaşta Karahanlılarla İrtiş havzasındaki savaş yerleri arasında yaşayan mühim bir kuvvet vardı.Bunlar Beşbalık Uygurları idiler.Karahanlıların Kâşgar'dan çıkan kuvvetleri,İrtiş'e giderken bunların memleketlerinden geçmiş olamaz.Çünkü Uygurlarla Karahanlıların araları daima açık olmuştur.Hocamızın fikrince bunlar,Yabakularla bozuşarak onların reislerini öldüren Basmıl beyi olabilir.Yâni önceleri Basmıllar Karahanlılara düşman olmakla beraber,sonradan onların tarafına geçmiş ve Süleyman Arslan Han'ı yardıma davet etmiş olabilirler.

Burada "İşte Buka Büdrüc,dostluğu bir tarafa attı,hasret etti,kalan asker topladı.İşte o İrtiş suyunu geçmek üzeredir"diye söylenen yimeklerin,Yabakularla müttefik oldukları halde zikredilmiş olması dikkati çekmektedir.Bu vaziyet Yabakuların İrtiş havzasının yukarı taraflarında ve Altaylarda yaşayan ve sonraları Nayman veya sekiz ismiyle maruf olan kabile olduğuna delâlet eder.Başta Basmıl ile Çomul,birlikte Gazi Arslan Tekin'e hücum eden iki müttefik kavim olarak zikredilmiştir.Comullar,şimdiki Kumul,Yenisey havzası kitabelerinde Kimil ismiyle zikredilen bir kavimdir.Basmılların komşuları olmuşlardır.Bunlar da Basmıllar gibi,bidâyette Yabakularla birlikte Karahanlılara hücum etmişler,sonra Yabakularla araları açılmış ve mağlup olmuşlardır.Burada zikri geçen 700.000 rakamı da ehemmiyetlidir.H532,M 1138'de Kireyit Hükümdarı,Selçuklu Sultanı Sencer'e karşı isyân eden Karlukların müttefiki olarak görülüyor.Onlar da Buhara ve Semerkant arasındaki mevkilerden ayrılarak Ungu Han'a iltihak etmek üzere gitmişler.O da 700.000 askerle Sultan Sencer'e karşı gelmiş.Buna Sultan Sencer,ancak 70.000 askerle karşı koymuş imiş.Bunu Müneccim başı,İmad-ı İsfahanî'nin Nusret ül-Nusra kitabından aktediyor.Bu kayıt;Süryânî Mihael'in Kireyit hükümdarını 700.000 askerin başında bulunan hristiyan olarak göstermesiyle uyum gösteriyor.Zaten Kireyitler yedi kabile idiler ve Cengiz evlâdına ait rivâyetlerde dağlarda yaşa-

yan yedi Tatar olarak zikredilmektedir.

Süleyman Arslan Han, bukadar büyük bir zafer kazandıysa da, asıl Karahanlılar arasında kendi vaziyetini sağlamlaştırmak yolunda bundan fazla istifâde edemedi. Kireyit, Yabaku, Çumul ve Yemâklerle o savaşı kazanmasından az sonra, kardeşi Yiğan Tekin Mahmud ile çarpıştı. Süleyman Arslan Han, Gazneli Mes'ud'un oğlu Mev'dud'u, Yiğan Tekin ise, Selçukluları tutuyordu. Yiğan Tekin, Gazneli Valisi Harezmli Altıntaş ve oğlu Harunla, ayrıca Yenikent hâkimi Şahmelik'le çarpışıyordu. Neticede Balasagun'da oturan ağabeyi ile savaşıp onu esir aldı ve kendisini aynı senede, 1046'da, hakan ilân etti. Fakat araya Hatun girdi ve bu, vaziyeti bütün karıştırdı. İlk hatundan olan oğlu Çağrı Tekin'i veliahd etmişti. Lâkin 2. hatunu, kendi oğlu İbrahim'i, Hakan yapmak istedi. Bu yüzdendir ki, Yiğan Tekin'i ve ardından Süleyman Arslan Han'ı zehirleyip öldürdü. Müneccimbaşı'ya göre Yiğan Tekin, 16 ay kadar Hakanlıkta kalmıştır. Hatun'un oğlu İbrahim de uzun müddet yaşayamamış, Barsgan Hâkimi Yinal Tekin, buna kızmış, savaşta İbrahim'i esir alıp öldürtmüştür. Böylece Yusuf Kadir Han oğullarının saltanatı bir aralık kesildi. Beyhaqî, sf. 197, de 449'da dahi Yiğan Tekin'in hayatta olduğunu haber veriyorsa da, burada 449'u, 439 okumak, yâni 3 yerine 4 yazılmış olduğunu kabul etmek icab ediyor. Lâkin Hatun'un, kendisini ve ağabeyini zehirlediğinden Beyhaqî'nin haberi yoktur. Halbuki İbn Esîr bu hadiseyi doğru olarak 439'da cereyan eden bir hâdise olarak zikretmiştir. Bu karışıklıklardan İlik Nasr'ın oğlu Böri Tekin istifâde etti ve Yedisu taraflarını kendi idâresi altına aldı. 17.1.67

T a m g a ç H a n : Buhara ve Semerkant'ı paytaht edindiği bütün doğu ve Batı Türkistan'ı idâre etmiş ve bu bakımdan kendisine "Melik ül-meşrik ves'Sin" denilmiştir. "Tamgaç" evvelce de anlatıldığı gibi Kuzey Çin'i idâre eden Wei sülâlesinin mensup olduğu kabilenin adıdır. Bu kelime Tabgaç, Tavgaç şekillerinde de telâffuz olunur. Tamgaç Han'ın asıl adı galiba Börü idi ki, ilk devirlerinde hep "Börü Tekin" ismi ile zikrolunur. Maveraünnehr fatihi İlik Han Nasr'ın oğludur. Gençliğini Taraz ve İsficab hâkimi Yiğan Tekin Mahmud'un yanında geçirdi. Oradan her tarafa seferler yapmıştır. Yiğen Tekin'e bağlılığı ile olsa gerektir ki, Selçuklularla dostane münâsebetlerde bulundu. Yâni Selçukluların istiklâlinden önce de Börü Tekin ismini taşırken böyle oldu. O, şarkî Buhara'da Çağanyan mıntıkasını Gaznelilerden, Buhara'yı da Ali Tekin oğullarından almak için uğraşmıştır. Çağanyan Mıntıkasında Kümic ve Kencine Türklerine dayanmıştır. 1037'lerde Mes'ud'un Çağanyan valisi Ebul Kasım ve sonra bizzat Mes'ud kendisi Çağanyan mıntıkasına gelerek Börü Tekinle meşgul olmak mecburiyetinde kaldılar, Gardizî, 83.

Çağrı Bey,Börü Tekinle aynı zamanda Belh'i tehdid ediyordu.Beyhaqî ondan Davud Türkmen diye bahseder.Tuğrul Bey ise Merv etrafında barınıyordu.Resmen Mes'ud'a tâbi olduğu halde,onun davetine icabet edip, yanına gitmemişti.24 Mayıs 1040'da Selçukoğulları Dendanakan zaferini kazandıkları sırada,Burû Tekin de Çağanya taraflarında faaliyette idi.Buhara ve Semerkant taraflarını Börü Tekin'in tecâvüzlerinden korumak isteyen Ali Tekin oğullarından Musa Tekin,ki lâkabı Ükeş idi, Börü Tekinle mücâdele etmiş,hatta yakalayıp hapsetmiştir.Börü Tekin, 1041'de hapisten kaçıp kurtuldu veyâ tahliye edildi.Yiğan Tekin Mahmud hatun tarafından zehirlenip öldürülünce,hemen Taraz,İsficab ve Balasgun'u işgal ederek kendisini büyük hakan ilân etti.Fakat Taraz taraflarında yâni.Yiğan Tekin'in esas ülkesinde Süleyman Arslan Han'ın oğlu Hasan Tavgaç Han'ı valii umumî olarak bıraktı.Bu Hasan Tamgaç sonradan Karahanlıların büyük hükümdarı olan ve Kutadgu Bilik'in yazılmasına sebep olan Hasan Buğra Han Harun'un kendisidir.Bunun Tuğrul Karahan Yusuf ismindeki bir birâderi Fergana taraflarında,yahud Tekin ismindeki bir diğer birâderi Isıkgöl mıntıkasında hanlık ediyordu.Tamgaç Han'ın bazen bunlarla çarpışması olmuştur.Fakat umumiyetle iyi geçinmişlerdir.

Selçuklularla sıhrî münâsebetler tesis etti.Alparslan 1041 de Gazneli Mes'ud öldükten sonra,onun Yusuf Kadır Han'ın kızı olan hatunu Şehsultanla evlenmişti.Sonra Tamgaç Han,oğa kendi kızını verdi.Bu hadise ise,Alparslan'a damatlık dolayısıyla Karahanlılar ülkesine tecâvüz etmesine yol açtı.1065'de Alparslan,Amuderya'yı geçerek Sir Derya havzasındaki Cend'e gelip,büyük babası Selçuk'un mezarını ziyâret etti.1072 senesi ekim ayında Buhara karşısında Amu Derya'yı bir daha geçti.Tarihler onun hakkında "Tamgaç'ın oğlu Tekin'in memleketini almak istedi"diyorlar.Bu Tekin,Tamgaç'ın oğullarından birisi olacaktır ki,ihtimâl Şems ül-Mülk'dür.Fakat Amu deryanın geri tarafında,bugün demiryol köprüsünün Buhara tarafındaki ucuna yakın yerde Feriber,bugünkü Faryab ismindeki kasabaya çıktığı vakit,kendisi tarafından mağlup edilen Karahanlı subayı Harezmli Yusuf tarafından bağlanarak öldürüldü.Alparslan'ın ilk gelişinde halkı ürkütecek muâmelelerde bulunmuşa benziyor.Zira onun Amu Deryayı geçmek üzere olduğu haberi gelince Semerkant ahalisi camilere dolarak,Alparslan hakkında belasından kurtulmak için Tanrı'dan n yazda bulunmuşlardı.Alparslan öldürüldükten sonradır ki,ferahladılar.

Tamgaç Han,ilim sahibi idi/hadis ilimlerinde mahirdi.Buhara Fakihi Burhaneddin ibn.Mâze,fıkha ait Muhit adlı kitabında,Hatice Turhan Sultan,nüs.vr.66 a,Tamgaç Han hakkında şu malûmatı vermektedir: " Tamgaç Hakan Buğra Han ebu İshak İbrahim ibn Nasr,Semerkant'de Kussam

R.A.şehitliğinde,Demirkapı denilen yerde bir medrese binası yaptı ve 1067 Haziran ortasında vefat ettiğinde orada defnedilmiştir.Kaşgar şehidliği,bugünkü ismiyle Şahzinde malum olduğundan,Tamgaç Han'ın medresesinin yeri de biliniyor.Tamgaç Han mesrûkatı da islah ettirmiştir. Şehabeddin Mercanî,Gurfet ül-Havâkin,26'da,fıkıh kitaplarında "Tamgaç dirhemleri"diye zikredilen sikkelerin bu Tamgaç Han tarafından bastırıldığını kaydetmiştir.Buhara'nın yanındaki Eski Beste dedikleri varoşu da bu hükümdar yaptırmıştı.460/1063 de yıkıldı da dedi.Mesrûkatı arasında Çin usulünde ortası dört köşeli olmak üzere delikli olanları da vardır.Sikkelerinde Tabgaç Han,Tavgaç Doğru Kamahan,Tamgaç Han İbrahim,Melik ül-meşrik ves'Sin,Fahr üd-devle Ebu Tekin gibi ve lâkaplarıyla tavsif edilmektedir.

Şairleri himâye etmiş ve kendisi de şiirle meşgul olmuş görünüyor.Mir Ali Furtekin isminde birisinin Türkçe kelimelerle karışık farsça şiirleri Tercüman el-Belega'da görülüyor.Barthold,bu zatı Buri Tekin okuyarak,şiirlerin Tamgaç Han olacağını zannetmiştir.Ahmet Ateş,Terceman el-Belâga mukaddimesinde bu Furitekin'in başka bir zat olacağını ileri sürmüştür ki,doğrudur.Bu Mir Ali,Gazneli Mes'ûd'un emirlerinden birisidir.Tamgaç Han'ın vezîri Ebu Abdullah Berakî isminde Harezmli bir âlimdi.Barak,Türklerden yetişmiş bir âlimler ve edipler sülâlesi olmuştur.Bunlardan Ebu Bekir Ahmed ül-Harezmî,Berakî,İbn Sina'nın üstadıdır.Hatta İbn Sina bunun arabça şiir divanını kendi eliyle yazmıştır.Bunu Sem'anî İbn Makulâ'dan naklen zikrediyor.Fakat İbn Makulâ'nın eseri İkmal'in Kayseri Reşid Ef.nüshasında bu tafsilât yoktur.Ebu Abdullah Berakî sünnî-hanefî bir âlim ve muhaddisdi.Hadiste sika yâni güvenilen insan sayılmıştır.İbn Makulâ,Camii Tirmizî kitabını Tamgaç Han'ın bu vezirinden okumuştur.

Tamgaç Han-kahraman bir asker,fakat vakur bir hükümdar olmuştur.Dindardı;Türklerin tatbik ettikleri şeriata aykırı vergileri kaldırmıştı.Dervîş tabiatlı idi.Semerkant zahidlerinden Ebu Şüca ül-Alevî,Han üzerinde müessirdi.Birgün cemide bu zat,Han'a hitâben "Sen memleket idaresi işine yaramazsın"demiş.Bunun sözünden son derecede müteessir olan Han "Öyle ise,başkasını han seçin"demiştir.Lâkin ahaliyi toplansrak gelmiş "Ebu Şüca'nın sözü hatadır,siz yerinizde oturun"diye ricada bulunmuşlardı.Fakat o,bu hadiseden sonra devlet işlerini daha çok oğlu Şemsül Mülk'ün eline bırakıp.Alparslan'ın Karahanlı ülkesine tecâvüzleri dolayısıyla bir harp açmadı.Bu münâsebetle İbn Esir diyor ki:"O şerre karşı şerle mukabele etmedi".Bağdad'a Halife El Kaimbiemrillah'a 453'de elçi göndererek tazimat arzetti,hediyeler gönderdi ve Alp Arslan'ı,kendi ülkesine tecâvüzden alıkoymasını rica etti.Halife de ona hil'atler,hediyeler ve elkab göndердi;bunlarla iktifa etti.Zira başlıca bir iktidarı yoktu.

Tamgaç Han gibi,oğulları Sems ül-Mülk ve Hızır Hanlarla,torunu Ahmed Hanlar,İran edebiyatında geniş yer tutmuş hükümdarlardır. Zamanları,çok mes'ud devirler olarak kabul ediliyor.İsimleri,daha çok devirlerindeki şair ve ediblerin eserleri sâyesinde tarihe geçmiştir denilebilir.Bu hükümdarlar,bilhassa Aruzî Semerkandî'nin,Londra'da basılan Çahar Maqale adlı eserinde zikredilmişlerdir.Bu eser,hemen hepsi tarihe,kültür ve edebiyata ait anekdotlardan ibarettir.Bu cins bir başka eser Muhammed Avfî'nin "Mevâmi ül-Hikâye"sidir.Bu,müellif de, tarihî hikâyeler anlatır.Avfî'deki şu hikâye Tamgaç Han devrine aittir:Semerkant kasapları bir gün Tamgaç Han'a gelerek,"daima zarar görüyoruz,fiatlara biraz zam yapmamıza müsâde ediniz.Sizin hazinenize de bin dinar vereceğiz"dediler.Han bunu zahiren kabul etmiş görünüp. Ancak ahaliye gizlice haber dağıttı:Kim bu kasaplardan et alırsa öldürülecekti.Gerçekten de,bu emre itaat etmediklerinden birçokları öldürüldüler.Bunu görünce kimse et almaya gitmedi.Aralarında birleşip koyun alıyorlar,onu kesdiriyorlardı.Nihâyet kasaplar geldiler ve fiatların eskiye ircaını rica ettiler.

Avfî yine der ki:Tamgaç Han büyük bir padişahdı.Devrinde emniyet temdı,halk mes'uddu.Yalnız fazla sert olduğundan İmam Ebul Kasım Semerkandî'yi öldürdü.Müridlerini de kırdı.Bu mezhep münâkaşaları yüzünden olmuştu.Kendisi şehre girmez,askerini de dışarda bekletirdi.Rindlerden birisi Han'a yaklaşmak için,ona çiçeklerden bir hediyet takdim etti.Han bunu kabul etti,lâkin sordu:"Nereden aldın".O ofi çiçekli bağlarla çevrili dağlara bakan rind eliyle oralarını göstərdi:Şu bağlardan topladım."Bağlar senin mülkünmüdür?".Rind "hayır"dedi. "Sahibinden satın mı aldın?".Semerkant'da çiçek o kadar bol ki,satılmıyordu.Tabiî "hayır"dedi.Han "izinle mi topladın"dedi.O yine "yok" dedi.Han bunun üzerine "sen o hâlde,bahçede meyve,birisinin üzerinde elbise görsen,onları da alırsın"dedi."Sen bir hırsızsın,şu hâlde elini kesmeli".Fakat hacipleri araya girdiler ve bunun sadece bir parmağının kesilmesiyle iktifa edildi.Bundan sonra da,bağlara izinsiz girmek men'edildi.

Avfî devam ederek diyor ki:"Memlekette hırsızları çok şiddetle takip ederdi.Ancak ne kadar polis kullanılırsa onları yok edilmedi.Hırsızlar bir gün Semerkant hisarının duvarına şöyle yazdılar:"Biz yeşil soğan gibiyiz,kesseniz yine çıkarız".Tamgaç Han da,bunun altına ilâve ettirdi:"Ben de bahçevan gibi,siz nereden baş kaldırırsanız keserim".Ayyar denilen memleketin hırsız ve serseri takımını,çok küçük yapmak ve böylece onlardan istifâde etmek istedi.Bunların reisleri Han'a geldi;onun dört oğlu vardı.Bunları hükümdara nedim yapmak istedi.Bunu kabul eden Tamgaç Han,"ben bugüne kadar askerliğe alışık

yaşlı insanları topluyordum.Yanlışmış,bundan sonra askerlerini gençlerden toplayacağım"dedi.Hırsızların arasından üçyüz kadarını de neker olarak topladı.Onlara mükellef ziyâfet verdi,güzel elbiseler likdirdi.Bu sırada çıkan isyanın tenkilinde de bunlardan istifâde etti. İsyanı bastırdıktan sonra,sarayında bir ziyâfet daha verdi.Sonundaysa bu ayyarların hepsini de öldürttü.Bundan sonradır ki kimse hırsızlıktan şikâyet etmedi.Hatta şairin birisi Tamgaç Han'ı,bu işinden dolayı bir şiirinde övmüştür.Avfi devam ediyor:"Tamgaç Han harplerde mahir bir asker olduğu gibi,siyâsette de ismi meşhurdu.Yanına hırsızlıktan suçlu,yakışıklı bir delikanlı getirdiler.Devlet erkânı bu çocuğun güzelliğine ve belki sonra düzeleceğine işâret ederek,affını istediler. Fakat o,"siyâsetle merhametin arasında münâsebet yokdur"diyerek reddetti.Kur'an da böyle denilir:"Allah yolunda birisini cezalandırırken size şefkat gelmesin".Siz hırsızın güzelliğine bakmayın,malı çalınanın ailesinin kalbinin yarasına bakınız"dedi.

Avfi bahsediyor ki:"Tamgaç Han,Semerkant'da Gergenic'de büyük bir saray bina etti.Onun inşâatına bizzat nezâret ediyordu.Zira san'at işlerinde de mahareti vardı.Ustalara emir verirken şöyle derdi: "Mimar olan insanın ömrü uzun olur.Güzel mimarın vücuda getirdiği eser,kendisinden sonra da yaşar".Bu sırada birisi yanına geldi ve "Adalet'istedi.Han ona şöyle dedi:"Git buradan,yanımda adâlet kalmadı". Köylü bunun üzerine şöyle hitab etti:"Kime adalet göstermişsin ki,bizden miş olsun".Tamgaç Han,köylünün bu sözleri üzerine düşündü.Kısa zaman yaş geldi ve "bundan böyle kim haksızlık görürse,beni mes'ul eyler" dedi.Köylünün isteğini de yerine getirdi.Bu sıralarda Tamgaç Han'ın veziri Harezmli Ebu Abdullah Barakî idi.Zarak Türkçede av köpeği demektir ki,bu ailenin bir şair ve münevverler ailesi olduğunu evvelce söylemiştik.Keza Harezmli Ebubekr Ahmed Barakî de İbn Sina'nın üstadı idi.

Ş e m s ül-M ü l k : Tamgaç Han'dan sonra,Şems ül-Mülk Han olmuş,1068-1080 arasında 12 sene kadar hüküm sürmüştür.Bu'nun asıl ismi Çu Tekin'dir.Bu işi,Burse İnebey kütüphanesinde bulunan Tecarüd El İber fi Ahval-i Beşer adlı kitapda zikredilir.Onun zamanında asıl hakan,Süleyman Arslan Han'ın oğlu Tuğrul Karahan Yusuf'dur.Tamgaç Han'ın ölümünden,yani 1068'den 1084'e kadar Karahanlıların 15.hakanı olmuştur.Buseriya Kâşgar'da otururken,Şems ül-Mülk de daha çok Buhara'nın idaresiyle uğraşmıştır.Avfi'deki vazife taksiminin mahiyetini bilmiyoruz.Ancak Tuğrul Karahan Yusuf'la Şems ül-Mülk arasında ihtilaflar olduğuna dair bazı küçük kayıtlar vardır.

Şems ül-Mülk'ün,Alparslan'ın kızı Ayşe Hatun ile evlendiğini biliyoruz.Bunun Tekin ismindeki bir oğlu da vardır.Bu Tekin'in asıl isminin ne olduğu meçhuldür.Alparslan işte bu Tekin'in idâre ettiği ülkeyi ele geçirmek için uğraşmış,bu seferleri sırasında şehid düşmüştü.Alparslan daha önce oğlu Melikşah'ı,Şems ül-Mülk'ün yeğeni olan bir Karahanlı prensesi ile evlendirmişti.Buna "Hatun-u Celâliye"diyorlardı.Selçuklularda Karahanlı kültürünü yerleştiren,ve hatta Osmanlılara Şarkî Türkistan kültürünün aşılanmasına sebep olan işte bu Hatundur.Kendisinin bir askerî maiyeti,yâni ordası vardı.Mahmud Kâşgarî, Irak'a,bunlar meyanında gelmiş olsa gerektir.Bu Hatun'un ismi [illegible] yazıldığında onu,Türkân, [illegible] yazıldığında ise Terken okumamız gerekiyor.Babası İsa Han,İlik Han Nasr'ın oğludur ki,Tamgaç Han'ın birâderi olacaktır.Hatice Tarhan Küt.252 numaradaki el vakt ül-Vefiyat h 487 de ölen Türkân Hatun münâsebetiyle şöyle bahsediyor:"10.000 kadar askeri vardı.Isfahan'ın sahibesi idi.Bunun birçok entrikaları olmuştur. Kendisini Türkân bn Tuğraç ül-Melik diye kaydettirdiştir."Tuğraç" İsa'nın diğer bir ismi olacaktır.Bilineni babasının İsa olduğudur.Lâkin Paris Anonim Selçuknâme'si,Tamgaç Han'ın birâderi Hüzmr Hızır Han'ın evladı Ahmed Han hakkında,"Birâderzâde i Türkân Hatun"diyor.Ancak İsa da Tamgaç'ın oğludur.Rahad üs-Sudur ise,ondan Tamgaç Han'ın kızı olarak bahseder.Ancak herhalde torunu olsa gerektir.Muhakkak olan birşey varsa bu prenses,Tamgaç Han ailesindendir.Tuğraç tabiri,Tamgaç'ın değiştirilmiş bir şekli olabilir.

Şems ül-Mülk,umumî olarak babasının siyâsetini takip etti. Tamgaç Han kadar,oğlu Şems ül-Mülk,bunun kardeşleri Hızır Han,sonuncusunun oğlu Ahmed Hanlar,Selçuklulara çok yakındılar.Çeşitli kız alıp vermelerle aralarında bir aile gibi olmuşlardı.Karahanlı devletinde kuvvet üç merkezde toplanmıştı.Bunlar arasındaki mücâdele,ülkenin siyâsî gidişatını temin ediyordu:Saray,ulema ve ordu.Karahanlılar bu üç unsurun,bilhassa saray dışındaki ulema ile ordunun birleşmesine engel olmuşlardır.Ulema'nın aristokrasi ile birleşip,halkı kendi menfaatlerine göre idaresine de engel oldular.Karahanlı hükümdar ailesi,camimi müslüman olduklarâ halde,ulemanın nüfuzunun artmaması için,onlardan bazılarını öldürtmüşlerdi.Gerçi Hanlar devlet idâresinde ulemaya dayanıyorlardı.Vezirlerini hep onlardan seçmişlerdir.Fakat onlara fazla yetki vermediler;devlet işlerinde hayli sert oldular.

Yukarda Karahanlı hükümdarlarına ait bazı tarihî anekdotların Avfî,Aruzî Semerkandî vs'de zikredildiğini söylemiştik.Ancak burada geçen hikâyelerin hangi hükümdarın ait olduğu meselesi ortaya çıkıyor.Bunlardan bazılarını aşikâr delillerle tesbit etmek mümkün.Fakat meselâ aşağıda zikredilecek hikâyenin hakanını bulmak,bazı istidlâl-

lerle bulmak mümkün oluyor:"Hakan'ın yaşı ilerlediğinden memleketin işleriyle fazla meşgul olamıyordu.Bu vakitte Çin'den Savcıoğlu isimli bir padişah geldi;3000 kadar askerle Kâşgar'a yanaştı.Han'ın askerleri hazır değildi;bu yüzden şehrin işgaline ramak kaldı.O vakit Hızır Bek isimli birisi çıktı ve Kusen,yâni Kuça"ya ulaştı."Han eğer bana Hanlık unvanı verirse,ben ona yardım ederim"dedi.Ancak yanında hiç askeri yoktu ve kendisi bir çiftçi idi.Han,çaresizdi ve "Peki,dediğin olsun"diye kabul etti.Hızır Bek birkaç adamla yola çıktı.Dağdan odun getirenleri,çift sürenleri olanları derledi,toparladı.Böylece on iken yüz,yüz iken bin oldular.Nihâyet Kâşgar'a yaklaştılar.Geceleri etrafda ateşler yaktırıyor,kendilerini kalabalık gösteriyorlardı.Nihâyet şarkdan gelmiş olan Savcıoğlu'nun kuvvetlerine gece saldırdı ve üçbin askeri mucize kabilinden mağlup etti.Bunun üzerine Han,verdiği söze binaen kendisine Hanlık fermanını verdi.Tabiat kendisine "Han" tibar etmiyordu.Çünkü devrin telâkkisine göre,han olabilmek için hükümdar ailesinden gelmek icabediyordu.Ayrıca Şetr'i ve payza'ya sahip gerekiyordu.Han,nihâyet bunları da ona verdi.

Burada enteresan olanı,payza'nın zikredilmesidir.Bu,bir mâdeni levhaya itlak olunur,ki çeşitli madenlerden olabilir.Bu levhaya ayrıca bir fermanla sahibine verilirdi.Payza'nın üzerinde ancak birkaç kelime bulunurdu.Fakat,madalya gibi boyna takıldığında bir çok kolaylıklar sağlanmasına yarıyordu.Bilhassa Cengiz devrinde bu böyle olmuştur.Altınordu'da daaynı şekilde payza kullanılmış ve Rusların tarihlerine de geçmiştir.Bunun moğolca bir kelime olduğu sanılmaktadır.Şimdi bu hikâyeden de anlıyoruz ki"payza"Karahanlılarda da mevcud olmuştur.Yukarda zikredilen hikâyeden anlıyoruz ki,Hakan zayıf ve kuvvetsiz bir şahsiyet olup,Kâşgar'da oturuyordu.Bu kimdir?Şems Ül-Mülk'ün Kâşgar'da oturduğuna dair bir kayda şimdiye kadar tesadüf edemedik. Herhalde bu hikâye,ya babası Tamgaç Han'a,ya da kendisi devrinde hakan olan Tuğrul Tekin Karahan Yusuf'a ait olmaladır.Tamgaç'ın kendisi Hakan'dı ve ayrıca bir hakan aranmaz.Ancak Şems Ül-Mülk devrindedir ki,kendisi Batı Türkistan'ı idare ederken,Hakan Kâşgar bölgesini taraflarını idare ediyordu.Tuğrul Tekin'le Şems Ül-Mülk iyi geçiniyorlardı,lâkin aralarında Semerkant'ın idaresi hususunda ihtilâfları olmuştur.Hakan'ın ismi,tarihlerde iyice kayıt ve zapt edilmemiştir.İsmi tarihlerde pek geçmediğinden,gösterişli bir şahsiyet olmadığını anlıyoruz.Bu Hakan Tuğrul Tekin,veya tam adıyla Tuğrul Karahan Yusuf'dur. Bu zat,evvelce de zikredildiği gibi,1068-1084 arasında hakan olmuştur. Kendisi büyük iktidar sahibi değildi ve bunun için Savcıoğlu vakasının,yâni Hızır Bek'in zuhuru,bu hakan devrinde olmalıdır.İbn Esir kendisinden"Semerkant hâkimi Hakan Üt-Tekin"diye bahsedor.Bu Hakan Tekin

Selçukluların elinde olan Tirmiz şehrini almış,birşderini oraya vali yapmıştır.Kardeşleri arasında Hasan Buğra Han ile Yabık Tekin'i biliyoruz.Melikşah,1074'de bizzat gidip Tirmiz'i aldı.Burada bulduğu Hakan'ın kardeşine dokunmadı;onu hürmetle geriye ülkesine gönderdi.Yerine de Sartekin'i vali yaptı.Şems ül-Mülk bu sırada Buhara valisi bulunuyordu.

Hakan Tekin'in,Selçuklular aleyhindeki hareketleri arasında şair Enverî'nin yazdığı bazı şiirleri biliyoruz.Ayrıca bazı şiirleri Said Nefisi'nin neşrettiği Beyhaqi tarihinin üçüncü cilt,1299-1301 sf'lerinde nakledilmiştir.Şems ül-Mülk ise,Hakan gelmediği vakitlerde Semerkant'da oturuyordu.Burada birçok binalar yaptırmakla beraber asıl Buhara'yı imar etmiştir.Hocamız,Şemsül-Mülk'ün yaptırdığı bazı bina vakfiyelerini Türk Yurdu,1966' Kasım sayısında neşretmiştir.Bilhassa Buhara'da yaptırdığı inşaat hayli önemlidir.Kendisi şehirde kalmıyor,şehir dışında yaptırdığı Şemsabad'da kalıyordu.Zaten Türkler,eski şehirlerin dar,kasvetli havasına intibak edememişler,kendileri daha geniş yerlere şehirler kurmuşlardır.Pekin veyâ Isfahan yakınlarında kurdukları şehirler ünlüdür.Bunların yanında Herat,burada zikredilen Buhara'nın yanındaki Şemsabad da ehemmiyetlidir.Buresi tamamen bir Türk şehri olmuştur.Lâkin buradan şimdilere pek eser kalmamıştır. Şems ül-Mülk'ün Buhara'da yaptırdığı Ulucami bilhassa zikredilmiştir. Buna Ruslar zamanında Kelleminâre diyorlar.Halen de mevcut olan bu cami çok büyüktür.Şems ül-Mülk'ün bir diğer inşaatı Buhara-Semerkant yolu üzerindeki Ribat-ı Melik'dir.Bu eser hakkında Kayseri Selçuk kütüphanesi,1110'numaradaki Nevadir ül-Usul adlı esere ekli bir vakfiye vardır.Bu vakıfname 472 ramazan ayında Semerkant'da Nurabad tekkesinin bir odasında yazılmıştır.Burada Ribat-ı Melik'deki kitabeler de vardır.Ayrıca Semerkant'da babası Tamgaç Han devrinde Şahristanda denilen yerdeki medreseye de ilâveler yaptırmış,lâkin bunlar yokolmuştur.Ayrıca Semerkant-Hoşent arasında Akkütel isimli dağ geçidinde bir saray yaptırdı ve öldükten sonra orada defnedilmiştir.

Hakkında şairlerin birçok şiirler yazdıkları Şems ül-Mülk, Selçuklularla daha çok dostane münâsebetlerde bulunmuştur.Kendisi bilhassa Melikşah'la sıkı münâsebetlerde bulunmuş,evvelce de zikredildiği gibiMelikşah'a,biraderi İsa Han'ın kızı Türkan Hatun'u vermiştir.Kendisinin de Alparslan'ın kızıyla evlendiğini biliyoruz.Böylece iki Türk hükümdar ailesi arasında sıhrî münâsebetler çok sıkı olmuştur.Bunları bilhassa Nizam ül-Mülk organize etmiş bir şahsiyetdir.Şems ül-Mülk hakkında en çok Ama'aq Buharî,şiirler yazmıştır.O sırada memlekette Oğuzların isyanları yüzünden daimî bir huzursuzluk ve endişe havası esiyordu. Karahanlı ülkesi ise,bu bakımdan nisbeten sâkindi.Bu ortamda Ama'aq

ona,Avfî'nin Lugat ül-Elbab'da nakledilen bir şiirinde şöyle diyor:
"Peygamber dininin yardımcısı,onun verdiği aseyişde sen emin ol,
inandığın imanın,ötesinden gelebileceksin.İslâmın koruyucusu, fak ve
Çin memleketlerinin sultanı.."Bir başkaşiirinde de şöyle diyor:"Şöh-
tim ki bir padişahın on senelik cevr ü zulmü,iki günlük ihtilâl ve
karışıklıktam daha iyidir".Ama'aç bunu Oğuzların işgalı ortamında söy-
lüyordu.Çünkü şehirler yağma ediliyor,hiç emniyet görülmüyordu.

Şemsü'l-Mülk devrinin diğer bir şairi,aynı zamanda devlet
işlerine bakan veziri Emir Emanüddin Müstevfî Kuşanî idi.Bunun da şi-
irleri vardır.Şems ül-Mülk'ün doğan bir oğlu münasebetiyle şöyle di-
yor:"Din ve devletin sancağı,memleketin güneşi Nasr'ı,onun tâlihinin
nuru,güneşe ışık veriyor.Onun elinde parlayan kılıç olduğu halde yap-
tığı savaşlarda,yıldırımın ışığı daha fazla parlıyor.Onun avucuyla
dağıttığı ihsanlara meydan olan iğfet meclisleri,zamanın yaldızlarını
yağdıran bulut işini görüyor".Zamanın âlimlerini etrafına toplayan
Şems ül-Mülk kadar karısı olan Alparslanlar'dan beri Ayn-i Hasan da,şair
ve şairleri himâye etmiştir.Bu yüzden'dir ki şairlerin şaheserleri Nasr,ede-
se Şems ül-Mülk devirleri,edebiyatın parladığı zamanlar olarak bilin-
ki ediliyor.

Ömer Hayyam,Şems ül-Mülk devrinde Buhara'ya gelmiştir.Hü-
ona o kadar hürmet etti ki,tahta birlikte oturdular.Zahireddin Bayhe-
ki diyor ki:"Melikşah Ömer Hayyam'ı,nedimlerinin yanında kabul ediyor-
du.Şems ül-Mülk ise ona büyük bir tazim gösteriyordu.İmam Ömer'i kendi
yanına oturtmuştu".ÖmerHayyam'la Şems ül-Mülk'ün konuşmaları Beyazıd-
Küt.Lâleli Vakf.no:744'deki mecmuada var.Bu'dadır.Ömer Hayyam,sanıldı-
diği gibi ayyaş bir rind değil,devrinin seçkin bir âlim şahsı,tasavvu-
fikçisi idi.Herat'ın güneyinde Baherz'da yaşıyordu.Orada devrin diğer
bir âlimi Şerefizaman İslâhî de vardı ve aralarında münasebetler olmuş-
Dindar olan Ömer Hayyam,ilim adamı idi.Türklerin edebiyatı hakkında-
rı Tunga Alp Er'e,nisbet edilen şiirlerden birisi ancak onun şairliğin-
bize kadar gelmiştir.Buhara Kadısı,Şerefî Zaman İslâhî ve Ömer Hayyam
arasında ilmî felsefî konuşmalar olurdu.

Şems ül-Mülk zamanında asayiş ve asayişsizliğe misâl olarak
tek bir olay zikredilir.Bunun meydana gelmesine sebep olan da,kendi
akrabalarından olup,Nerşehî'de Sağ vilâyeti merkezi Tuget'in valisi
olarak zikredilen Şuayb ve Ziyaeddin Şuayb'dır.Bunların Semerkand'deki hakimi-
yet meselesi yüzünden aralarının açılmış olduğu anlaşılmaktadır.Bu
Şems ül-Mülk'de kalmıştır.Memleketin doğu kısımlarını idare eden Ka-
san Han Süleyman,Han,müdahale ederek,Şuayb'la Şems ül-Mülk arasındaki
münazaayı halletti ve sulh oldular.Zikredilen Şuayb,dahilî işler yönü
Tuğrul Karahan Yusuf'dan başkası değildir.Bu olaydan iki sene sonra

Melikşah gelmiş ve Tirmiz'i geri almıştı.Burasının valisi bulunan Hakan'ın birâderi de Karahanlı ülkesine iade edilmiştir.Bu iade edilen Karahanlı Tekininin Hasan Han Harun olduğunu evvelce de söylemiştik. Anlaşılıyor ki,bu sıralarda epeyce karışıklıklar olmuş,lâkin Melikşah Şems Ül-Mülk'le değil,Tuğrul Tekinle harbetmiştir.Şems Ül-Mülk'ün Semerkant hâkimiyeti sebebiyle savaştığı Şuays'ın ismini İbn Esîr,Tojan Han olarak kaydetmiştir.

Şems Ül-Mülk de,babası ve birâderi gibi,bazı ulemayı öldürmüştür.Bu fikir hayatında yaratılmak istenen sertıntı ile ilgilidir. Cesur,doğru söz söyleyen bir zat olan İbrahim ibn İsmail bn Ebu Nasr Saffar' bu arada zikredilir.Bu zatın tercemе-i hali Sem'anî'de zikredilmektedir,353.Şems Ül-Mülk,devrinde gelişmek isteyen müfrit cereyanlara babası Tamgaç Han gibi,müsâde etmedi.Karahanlı hükümdar ailesi, sünnî-hanefî yoldan zerrece ayrılmadılar.Hatta Karahanlıların bu itina ve dikkatleriyledir ki,bolşevikler devrine kadar Asya'nın ortasında hiçbir ifrat mezhep olmadı.Hepsi de sünnî-hanefî kaldılar.Tasavvuf tarikatları da,daima ikinci plânda oldular.

H ı z ı r H a n :Şems Ül-Mülk'den sonra yerine birâderi Hızır Han geçmiştir.Ancak bu zat,1080-1081 arasında iki sene kadar hüküm sürebildi.Kendisi Şems Ül-Mülk'ün hayatında Semerkant'ı idare etmiştir.Karahanlıların büyük hükümdarlarındandı.Aruzi Semerkandi,Çehar Makale'de diyor ki:"Hızır Han devrinde Hakanlılar devleti büyük bir taravet gösteriyordu.Siyâset ve ihtişamı büyüktü.Hızır Han akıllı adil ve siyâset oyunlarını bilen bir padişahdı.Maveraünnahr ve Türkistan ona tâbi idi.Horasan tarafından emindi,zira o tarafta Selçuklular hâkimdi ve onlarla dosttu.Onun ihtişamına bir misâl:Atı üzerinde şehri gezerken,bir gün ardından 700 atlının gittiğini saymışlardır.Bu atlıların tolgaları ve gürzleri altın ve gümüşdendi."Şiiri ve şairleri çok severdi.En yakın gördüğü şairler Ama'aq Buharî,Reşid Semerkandi, Necib-i Fergani,Neccar-ı Sağuci,Herî Banidî,Darguşoğlu,Seferoğlu, Ali Sepehrî idiler.En büyükleri Ama'aq Buharî ile Reşid-i Semerkandî idi.Bunlar birçok hediyeler alırlar,müreffeh bir hayat geçirirlerdi. Kendilerine hizmetçiler,atlar,altın gümüş birçok eşya hediye edilmişti.Ama'aq "emîr üş-şuara",Reşid ise "seyid üş-şuara" idiler.Aralarında rekabet vardı ve Han bunu daha da körüklüyordu.Reşidî daha ziyâde Han'ın karısı Zeyneb Katun tarafından himâye görüyordu.

Han bir gün Ama'aq'a,"Reşidî'nin şiirleri nasıl"diye sordu.O da, "iyi,şiirleri çok müzeyyen,yalnız lezzeti az,tuzu yok"dedi.Bir meclisde Han bunu Reşidî'ye söyledi.Buna çok kızan Reşidî irticalen cevap verir:Sen,şiirlerimi tuzsuzlukla itham etmişsin.Lâkin benim şiirlerim, şekerle bal olduklarından tuz gerekmez.Senin şiirlerin ise,şalgam ile bakla gibidir.Tuz senin şiirlerine gerekir.Han bundan çok hoşlandı.

H a s a n B u ğ r a H a n Harun:Yusuf Kadır Han oğlu Süleyman'ın oğlu olan Hasan Buğra Han Harun,1074-1102 aresında hüküm süren büyük bir Karahanlı Hakanıdır.Kendisi dedesi Yusuf Kadır Han ve Özbek Abdullah Han'lar gibi daha küçüklükten beri devletin başında ve devlet işlerinin içindeydi.Ancak resmen çok sonraları Hakan olmuş ve öyle kalmıştır.Kendisi uzun zaman "şerik kağan"yâni naib olarak bulunuyordu.Türklerde böyle çifte krallık bulunması umumîdir.Hakanın yanında bir de muavini bulunur ki,buna "Kağantaş"da denilmektedir. Karahanlılarda "Buğra Han "tâbiri,bu lâkabın yerini tutmuştur.Hemen aynı müessese Kırım Türklerinde de mevcud olmuş ve onlar tarafından bu muavin han'a "kalgay" demişlerdir.Hasan Buğra Han,Kâşgar ve Balasagun taraflarını idâre ediyordu.Daha Tamgaç Han İbrahim ve Şemsül Mülk zamanlarında Taraz ve İsficab'da bulunuyordu.Selçukoğulları daha o zamanda Hasan Buğra Han Harun ve amcası Yiğan Tekinle tanışmışlardı.Umumîyetle bu Taşkent'in şimâlî,Sayran ve Taraz taraflarını,Turk'ün en eski kültür merkezlerindendi.Oğuznâme ve diğer Türk destanlarındaki "karşu yetan kara dağlar" buraya ıtlak edilir.Buralarda Kang adlı bir âşiret olmuş,bu isimden gelen Kanklı ve Kangal Anadolu'da da yer adı olarak mevcud olmuştur.Bunlar miladdan önceki asırlarda dahi bu muhitte olmuşlardır.Buradaki şehirli Türklere Argu denilmiştir ve edebî Türkçe bunların dili olmuştur.Bu dil,Karluk Türkmenlerininkidir de.Bilindiği gibi Yesevîlik bu muhitten çıkmış,Kur'an'ın ilk Türkçe tefsiri de burada yazılmıştır.Bu bakımdan Şems ül-mülk ve Hasan Buğra Han Harun,Taraz muhitinin eski Türk an'anelerine yabancı değillerdi.Kağantaşlık devrine ait olan sikkeleri "Tabgaç Buğra Han" diyedir.Ancak asıl Hakan olduktan sonra "Arslan Hakan" ismini almıştır.

Hasan Buğra Han Harun,bu Türk muhitini idare ederken,ihtiyacı sebebiyle Yusuf Has Hacib,Kutadgu Bilik'i yazmış ve hemşisine ithaf etmiştir.Türk'ün aklı,hayatı ve yaşama sisteminin bulunduğu bu kitap işte bu hakan adına kaleme alınmıştır.Kutatgu Bilik'in adındaki "Kutadgu" kelimesi,önceleri sevinç verisi mânasında kabul edilirdi.Fakat son zamanlarda bu ismin Kuta'nın çoğulu olabileceği ileri sürülmüştür.Türk'ün çoğulu Türküt olduğuna göre,Kuta'nın cemi de Kutat olabilirdi.Kuta sahip demek olduğundan Kutatgu,hükümdarlara ait manasında oluyor.Ancak belki de Kutadgu olarak da aslında mevcuddur.

Kutadgu Bilik bize Fatih sâyesinde mâlum olmuştur.Uygur yazısına sempetisi ve merakı olan Fatih'in eksersiz albümünde, uygurca yazılar da vardır.Bu kendisine Kaygunkur tarafından gönderil-

miş olmalıdır.İşte Kutadgubilik'i İstanbul'da oturan Heratlı Abdürrezak Bahşı,Fatih için yazmıştır.Pek vazıh olmayan bu Uygurca metnin yanında arap alfabesiyle yazılan bir diğer nüshası,Memlükler sarayında okunmuştur,A.Wâmbery,sonradan Viyana'ya giden uygúrca metnin bazı kısımlarını neşr ve tercüme etmiştir;Mısır nüshası da bulunduktan sonra Kutadgu-bilig'i Radloff Petersburg'da neşretti ve 1903'lerde tercümesini bitirdi.Bu tercümeye Mısır nüshasının büyük faydası olmuştur.Kutadgu-bilig böylece ilim âlemine girmiş oldu.Fakat bunlardaxx büyük hatalar yapılmıştır.Meselâ bir tarihî şahsiyet olan Alp Er Tunga'ya,şahıs mânâsı değil,kahraman bir kişi anlamı verilmiştir.

Kutadgu-bilig'in ilim âlemine tanıtılmasında Hocamızın da bir parça rolü olmuştur.Kazan Üniversitesi Arkeoloji ve Tarih Çemiyeti ,Hocamızı 1913'lerde Fergana'ya göndermiştir.Burada Nemengan şehrinde kendisine,bir imamın elinde garib bir kitab bulunduğunu haber verdiler.Hocamız doğrudan doğruya müracaat edilirse kitabı saklayabileceğini düşünerek damadında talebde bulundu.O da,bu eserden bir forma kadar getirdi.Aslını görmek ve istinsah etmenin imkânı yoktu.İmam efendi hocamıza,bu kitabla işin nedir senin?diye sormuş ve göstermemişti. Hocamız dönüşünde Rus İlimler Akademisine verdiği raporda bu kitapdan bahsetti ve birkaç sahife de neşretti.Sahibinin ölmesi üzerine,1917 de Fıtret isimli bir şair,bu kitabın fotoğraflarını aldırmış,bunlar daha sonra Türk Dil Kurumu tarafından neşredilmiştir.Fıtret bu kitabın mavera'sı hakkında bir de makale yazmıştır.Reşid Rahmeti,1924 de Ural Altaische Jahrbucher'de Fıtret'in bu makalesini almancaya tercüme ederek neşretti.Burada kitabın Hocamız tarafından bulunduğuna dair Fıtret'in yazdıkları çıkartılmıştı.Sonradan Fıtret'in makalesi Türkiyat Mecmuasında basılmıştır.

Kutadgu-bilig'i Türkiye'de,Leon Cahun'un İntroduction. .... adlı eserinden naklen Necib Asım tanıtmıştır.L.Cahun bunu A.Wâmbery'nin makalesinden almıştır.Son mevlevî şeyhi ve aynı zamanda Türk dili bilgini olan Velet Çelebi'nin de bu eser üzerinde çalışmaları vardır.Nihâyet her üç nüshanın transkripsiyonla neşrini R.Rahmeti Arat yapmıştır.Burada metnin okunuşuna fazla indiyat karıştırmıştır. Birçok kelimeler Kazan şivesine göre okunmuştur.Bunun yanında hazırlamış olduğu lugatı,henüz basılmamıştır.Kutadgu-bilig'in öğrenilmesinin tarihine gelince,Katadgu-bilig'le ilk defalar Otto Alberts adlı bir almanla Melioransky isimli bir Rus meşgul olmuşlardır.Alberts'in dediğine göre Kutadgu-bilig orijinal bir eser olmayıp,müellifin gördüğü farsça Şehnâme'ye benzer bir eser yazmak istemesinden meydana gelmiştir.Prof.Barthold da hemen bunlarla aynı fikirdedir.Kutadgu-bilig,

cansız,alegorik figürlü,yâni yaşayan hayatla ilgisi bulunmayan bir eserdir.Hatta Alberts bunun,Aristo felsefesinin İbn Sina vasıtasıyla müslümanlığa geçen rivâyetlerinin yeniden işlenmesinden ibâret olduğunu söyler.Dili de sun'i bir olup,güya konuşulanlardan ayrı bir dilde, hükümdarın hoşuna gitmek üzere yazılmıştır.Melioransky ise,Nahcivanînin Düstur el-Kâtip adlı eserinde bahsedilen Cengiz'in Kutadgu-bilig'-i diye bir eser zikretmektedir.Bunun üzerinde duran,Melioransky,Cengiz'in de bir Kutadgu-bilig'i olduğu kanaatına varmıştır.Demek ki bu, yaşayan bir ideoloji halinde Türkler arasında an'ane şeklinde yaşamak taydı.Nitekim Altınordu'nun 2.paytahtı Saraycık'da yapılan kazılarda kenarlarına Kutadgu-bilig'den beyitler yazılmış kâseler meydana çıkarılmıştır.Demek ki Kutadgu-bilig halk arasında yaşıyordu.Nitekim kâselere yazılması bunu gösterir.Bu şiir parçalarının Mısır nüshasında bulunması,Mısır nüshasının vaktiyle Altınordu taraflarında bulunduğuna işârettir.

İbn Fadlan neşrinde bu meseleye temas eden Hocamız,262,273-280,Alberts'in dediklerinin aslı olmadığını,bunun Karahanlılar devrine kadar yaşayan Türk devlet anlayışı,devlet idâre san'atı ve bilgisinin aksinden başka birşey olmadığını göstermiştir.Burada örnek alınması icabeden şahsiyet olarak gösterilen de Alp er Tunga yâni Afrasiyab'-dır.Şimdiye kadar Afrasiyab'ın bir tarihî şahsiyet olduğuna dikkat edilmemişti.Karahanlı Hanları,eski budist an'anelere karışmış Türk devlet anlayışını,onlardan temizleyip islâmî ölçüde ele alıp yazdırmışlardır.Eserin kıymeti bundan sonra daha da artacaktır.Çünkü orada Afrasiyab'a nisbet edilen vecizeler vardır.Bu hikâyeler Şehnâme'de de bulunmaktadır.Keza Abdülmelik Saalibî,Zemahşerî vs de de Afrasiyab' dan sözler nakledilmiştir.Bunlar arasında Ömer Hayyam'ın da bir eseri zikredilmelidir.Burada Afrasiyab'a nisbet edilen bir beytin türkçesi vardır.Bunları toplayan Hocamız,onları henüz neşredemedi.Kâşgarlı Mahmud da Alp Er Tunga'nın yuğ törenine ait şiirler nakletmiştir.Uygurların Hoço'daki duvar fresklerinde Tunga Tekin yuğu diye bir resim bulunmuştur.Burada yüzünden kanlar akan bir insan resmi vardır.Ayrıca Göktürkler,714 tarihinde Beşbalık şehrini,şehir Bu Türk Kahramanının anma merâsiminde iken basmışlardı.Hasun Buğra Han Harun'un örnek aldığı şahsiyet şu halde M.Önce VII.yüzyılda yaşayan bir tarihî şahsiyettir.Amu Derya'yı geçerek İran ve Önasya ile savaşmıştır.Oralarda birçok fetihlerde bulunan bu Türk kahramanı Afrasiyab olarak İran rivâyetlerine de geçmiştir.Ahmed Tusî,Afrasiyab hakkında Farsça eserinde arapça bir kaynaktan şu sözleri nakletmiştir:Afrasiyab dünyayı memleketlere taksim etmiş,devletleri yaratmış,hudutları çizmiş ve bütün her tarafa Türk'ü yürütmüştür.Tunga Alp'ın felsefesi işte bu devlet

idaresinin ahlakı felsefesidir.Yusuf Has Hacib,Karahanlıların eski budist çeçleri tarafından miras bırakılan "Hükümdarlar bilgisi"ni,bu şekilde işlemiştir.İhtimal bu eserin dili,daha Yusuf Has Hacib'in kendisi için de arkaik olmuştur. 2/3/1967

Harun Buğra Han devrinin önemli tarihî hadisesi,Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Karahanlı ülkesine girmesi ve hatta bunların şark hudutlarına kadar ilerlemesidir.Bunun Batı Karahanlı devletinin iç siyasî hadiseleriyle ilgisi,ilerde anlatılacaktır.Bu arada Melikşah Harun Buğra Han'ı,Özgent'e davet etmiş,orada görüşmüşlerdir.Melikşah, Harun Buğra Han'ın akrabalarından Yakup Tekin'i Isfahan'a götürmüştür. Şu halde Melikşah ve Selçuklular Fergana'nın en doğusuna kadar ilerlemişlerdir.Kaşgar'a ve hatta Muizzî isimli bir şairin bildirdiğine göre Hoten'e kadar ulaşmışlardı.Bu sahada eskiden beri Salurlar bulunuyorlardı.Bunlar bugün de Kuke-nor mıntıkasında Türkçe konuşan bir kavimdir.Fakat sonraları yavaş yavaş moğollaşıp azalmışlardır.

S a l u r l a r a D a i r :Salurların,böyle hristiyan ve gayri müslim bir ortamda müslüman olmaları,kendilerinin nereden geldikleri hayli mühimdir.Kendilerine dair rivâyetler de vardır.Onlar,vaktiyle Semerkant'da bulunduklarını,dedelerinin oradan deve çaldığı için bu diyara yallandıklarını bilmişlerdir.Bunların adlarının Salur ve dillerinin de Türkçe olduğu hakikattir.Dinlerini de şüphesiz gittikleri Türkistan ve İran'dan öğrenmişlerdir.Konuştukları dilleri,oğuzca ile karışık Türkistan lehçesidir.Yâni vaktiyle Oğuzlara komşu olup,dillerinin tesirine maruz kaldıktan ve müslümanlığı adamakıllı benimsedikten sonra şimdiki kaldıkları yere gelmişlerdir.Asıl dikkati çeken kendilerinin eskiden beri burada,yâni Kuke-nor taraflarında bulunmalarıdır.El Birûnî,bu göle Şarıgur,yâni Salur denizciği diyordu ki,bunların ismini taşımaktadır.Bu Salurlar,buradan ayrılıp garba gittikten ,oradaki Türkçenin tesirinde kalıp,siyâsî hadiselere karıştıktan sonra geriye vatanlarına döndüler.Bu batıya muhaceret hadisesi,evvelce anlatılmıştı.Memurlar,asıl vatanlarının Kuke-nor taraflarında bulunduğunu biliyorlardı.

Salurların Kuke-nor'daki vatanlarından kalkıp Horasan'a gittiklerine dair tafsilatlı bir tarihî kayıt yoktur.Mamafih Şerefî Zaman Mervezî'de,XI.asrın ilk yarısında Çin hududundan şimdiki Batı Türkistan'a hicret eden kavimler arasında Türk boyu "Şâriye",muhakkak ki, bu Sarıuygurlar olmuştur.Çünkü bunlar,bundan sonra da Çu nehri mıntıkasında Sarı ismiyle maruf oldular ve bugün de vardırlar.Horasan'a ise Salgur ismiyle geçmişlerdir.Sonradan bunların bir kısmı anlaşılan Batı İran'a da gelmiş ve Anadolu'ya geçmişlerdir.Tuhafdır ki,şarka giden

Salurlar müslümanlığı kabul etmiş olan zümrelerden ibâret olduğu halde Anadolu'ya geçenleri hâlâ Kansu taraflarında kabul ettikleri hristiyan an'anesine sadık kalmışlardır.Sonra orada Bayındırlılarla çarpışmışlardır ki,bunu ancak Oğuz rivâyetlerinde görüyoruz.Bayındırlılar Hunlar devrinde beri Kars,Gökçegöl taraflarına gelip yerleşmişlerdi. Salurlarann Bayındırlılarla daha eskiden yâni Çağrı Bey'in gelişinden önce de berâber bulunduklarına dair deliller vardır.Oğuznâme'de büyüklerinden bazılarının Bayındır Han'ı ile anlaşamadıkları belirtilmiştir.Başları Denkli olan Salurlar,Bayındırlılarla anaşamadıklarından, İran'ı terkedip Derbent yoluyla Astrahan taraflarına gelmek zorunda kalmışlardır.Anlaşılıyor ki,bunlar daha önceleri Bayındırlılarla komşu olmuşlardır.Burasa ise Azerbaycan taraflarıdır.Oğuznâme diyor ki: "Denkli Bey,Urmiye-Gökçegöl mıntıkasında Bayındırlılarla çarpıştı. Bunun üzerine kuzeye çekilidi ve Astrahan'a gelindi.Fakat burasının hâkimi olan Kanklı beyleri,bizim orada barınmamıza müsâde etmediler. Onlarla çarpıştık ve neticede biz Balkan dağlarına geldik".Salurların Hazar Denizi'nin güneydoğusurdaki Balkan dağlarındaki faaliyetlerini derslerimizin başında görmüştük.

Salurların bu muhaceretleri,Türk tarihi ve Türk kavimlerinin gerçek muhaceret şebeplerini göstermek bakımından önemlidir.Balkan Türkmenleri adıyla,Salurların Salur Kazan idâresinde siyâsî hadiselerde aktif bir rol oynadıklarını biliyoruz.İşte bu Salurlar,aradan uzun seneler geçtiğihalde,nereden gelmiş olduklarını hekâlâ hatırlıyabiliyorlardı.Salurların asıl ülkesi Kuke-nor tarafları idi.Bunlar Selçuklulardan önce Balkan dağlarına gelmişler,buradan Hazar'ın güneyinden Azerbaycan'a gelmişlerdir.Buralardaki Bayındır beyleriyle anlaşamadıklarından savaşıp,Hazar Denizi'nin kuzeyinden tekrar Balkan dağlarına dönmüşlerdi.İşte buradaki Salurların bir kısmı,doğuya asıl ülkelerine gitmişlerdir.Biz Salurların bütün bu hareketlerini,hadiselerden anlıyoruz.Salurların Balkan dağlarında nisbeten sâkin bulundukları bu sıralarda doğudaki vatanlarına dönmelerine Melikşah'ın Karahanlılar üzerine olan seferi âmil olmuştur.Melikşah Özgent'e kadar geldiğinde,Türkistan'ın iç meselelerine karışmış,hattâ Hoten'e kadar askerler sevketmiştir.Muizzî "senin askerin Hoten'i ellerinde bulunduruyor"diyerek bunu belirtmiştir.İşte bir kısım Salurlar,Melikşah ordusuyla Hoten ve doğusuna kadar gitmiş olacaklardır.

Türklerin böyle büyük göçlerinin tarihte çeşitli misâlleri de vardır.Meselâ 1958'de Türkiye'ye gelen Doğu Türkistan Kazakları, atalarının vaktiyle buralara geldiğinin farkında idiler.Şu halde Türklerin eski an'anesi hâlâ da yaşamaktadır.Salurlar,etrafları budist Çinli,Tangut ve Moğollarla doğu olmasına rağmen,Oğuzca karışık bir

Şark Türkçesi konuşan müslüman Türklerdir.Salurların dil ve edebiyatları ile Potanin meşgul olmuş,Tangut-Tibet sınırına ait tetkikler ismiyle neşrettiği eserinde Salurlardan bahsederek dillerinden bazı nümuneler nakletmiştir.Daha sonra bunları dilleri ile Maluf isimli bir Rus da meşgul olmuş,Salurların hayatı vedilleri iyice tetkik edilmiştir.Şu halde Melikşah'ın Türkistan'a gelişinin önemli neticelerinden birisi,Salurların eski vatanlarına dönmeleridir.Esas olan Melikşah'ın askerlerinin Hoten'e kadar vasıl olmalarıdır.İşte bir kısım Salurlar, bundan istifade ederek asıl vatanlarına dönmüşlerdir.

Hasan Buğra Han Harun devrinde,Selçuklu sultanı Melikşah'ın Fergana'ya kadar gelmesinin diğer neticeleri de olmuştur.Bu da aradaki kültür münâsebetleridir.Bu sayede Selçuklular,Karahanlı medeniyeti ile içiçe girmişler ve ondan adamakıllı istfade etmişlerdir.Selçuklular devrinde Kaşan'da yapılan ve etrflarına farsça beyitler yazılan çini tabakların âçlerindeki türk tipiddeki resimler,şüphesiz tamamen Karahanlıların etkisiyledir.Bunun Uygurlardan alınma motifler olduğu doğru olmasa gerektir.Zîra aralarında birçok evlenme,şarktan asker getirme,vezirler bulundurma gibi münâsebetler olmuş,sıkı temaslar kurulmuştur.Karahanlılar da batıdaki Selçuklu medeniyetine bigane kalmadılar;onlara da İran-islâm medeniyeti tesir etmiştir.Bu medeniyet alışverişi gerçi kitaplarda yazılı değildir.Melikşah'ın Isfara'ya gelip müderrisler tâyin ettiği söylenemez.Ancak bu kültür alışverişine dair bazı izler vardır.Ezcümle Selçukluların resmî dilleri arapça ve farsçadır.İşte Selçuklular bu arapça ve farsçayı Türkistan'a getirmişler ve önceleri Uygur harfleriyle Türkçe olan Karahanlıların dilleri şu dört şekli almıştır.Bu da Selçukluların tesiriyledir:Arapça,kadı sicilleri tutuluyordu.Farsça,şiir ve diğer yerlerde.Arap harfleriyle Türkçe ve dördüncü olarak da,Uygur harfleriyle Türkçe.Bu dört resmî dil,şüphesiz Selçuklularla temasdan sonra ortaya çıkmıştır.Dikkati çeken bir nokta daha vardır ki,Karahanlı hukukî tâbirleri,Osmanlıların ilk devirlerinde Bursa'da da kullanılmıştır.Aynı tâbirler,şu halde Anadolu'da ve Türkistan'da aynı mefhumu ifâde ediyordu ki,bu Selçukluların ortak tâbirleridir.Arada birçok ilmî münâsebetleri de biliyoruz.Meselâ Nisâburlu bir âlim,Şarkî Türkistan'ın bir şehrinde kadı bulunmuştur.Keza Bağdadlı,Heratlı ve Buharalı birçok âlimler, Türkistan şehirlerinde kalmışlardı.

Karahanlılardan birçok hukukî vesika kalmıştır.Enteresan olan cihetî,bunların çoğunun Hasan Buğra Han devrine ait olmalarıdır. Bunları Şarkî Türkistan'da kazılar yapan Mc-Carty isimli bir İngiliz bulmuş,veyâ köylüler tarafından bulunup,kendisine satılmıştır.Bunlardan bazıları sonraki devirlere aittir.Ayrıca S.Aurel Stein'in bulduğu

17 kadar vesika,British Museum'dadır.Bu vesikalar daha çok Kalkütta devlet arşivinde saklanıyordu.Fakat bu arşiv 1910'larda Delhi'ye taşınınca neşredilmeyen bazı Uygurca vesikalar,arada karışmıştır.Hocamızın S.D.Ross'a rica etmesine ve bizzat kendisinin 1964'de O.Pritsak'la birlikte aramalarına rağmen,bulamamışlardır.Hintliler daha çokzkendileriyle ilgili vesikalara kıymet verdiklerinden bunları bir köşeye atmış olmalarıdırlar.

Bu vesikalardan birisi Prof.Barthold,Journal of the Royal Asiatic Society'de neşretmiş,Türkçesi de Türkiyat Mecmuası,I,221-226 da çıkmıştır.Yine aynı vesikalardan bir kısmını Prof.V.Minorsky,aynı mecmuada,1942,3-4,181-194'de neşretmiştir.Ayrıca P.Pelliot'nun bulduğu bazı vesikaları Cl.Huart,Journal Asiatic,1914 Nov-Déc.607-627'de neşr ve tahlil etmiştir.Barthold'un neşrettiği vesika,Yarkent kadısı Ebu Bekr Muhammed bn Abdüssamed bn İsmail el-Buhari tarafından yazılmıştır.İşçilerin bir bahçede çalışırken topraktan çıkardıkları bu vesika Mc-Cartyi karafından satınalınmıştır,ki 16 kadar vesikadır.Bu, 1082 veya 1102'de yazılan bir tarla satışına ait belgedir.Yarkent'in Erbil isimli köyünde İnel Polat Subaşı'nın oğlu Hacı İnal ile Tıbçağ oğlu Harun,9 yük buğday veren bir tarlayı alıp satmışlardır.Burada tarlanın hudutları,anların sahipleri belirtilmiştir.Burada zikredilen isimler tamamen Türkçedir.Meselâ Çağrı Subaşı,Yarbaoğlu,Barak, Bakçaroğlu vs gibi.Burada kadı zamanın hükümdarını birçok arapça ünvanlardan ayrı olarak şöyle yazıyor:..Melik ül-meşrik ves'Sin..Tafgaç Buğra Karahakan Ebu Ali Hasan bn Süleyman Arslan Karahan.Oğlu olan Çağrı Tekin de :"..Çağrı Tekin Ebu Musa Harun bn Melik ül-Meşrik Tafgaç Buğra Kara Hakan"şeklinde kaydedilmiştir.Burada asıl dikkati çeken,bu vesikalarda kullanılmış olan hukuki ve teknik ıstılahların,Orhan Gazi devrinin benzeri vesikalarında da aynen kullanılmış olmasıdır.

Hasan Buğra Han zamanında birçok âlimler de çıkmıştır.Bunların başında Hüseyin bn Ali bn Halaf ül-Kâşgarî gelir ki,1095 de vefat etmiştir.Oğlu Abdülgaffur el-Mağî de devrinin meşhur âlimlerindendir. Hasan Buğra Han,gerek Horasan'dan gelen Hüseyin'e,gerekse oğlu Abdülgaffur'a yakınlık göstermiştir.Oğlu Kâşgar şehri yakınlarında Yedikıble de denilen Çukurmoğul adlı yerde medfundur.İmam Hüseyin'in 120 kadar eseri varmış,fakat oğlu Abdülgaffur'un daha ziyâde imiş.Lâkin bize kadar gelenleri azdır.Doğu Türkistan'da yapılacak kazılarda,bazılarının da çıkması muhtemeldir.Kâşgarlı Mahmud,Türkler hakkındaki meşhur hadisi,zikredilen İmam Hüseyin'den nakletmiştir.Sem'ani bu zatı,Kâşgar maddesinden bahseder.Abdülgaffur'un Mucem üş-Şeyh adlı eserini de Cemal Çarşî zikrediyor ki,bize kadar gelmemiştir.

A h m e d A r s l a n H a n : Hasan Buğra Han'dan sonra oğlu Ahmed Arslan Han,Kâşgar,Yedisu ve Balasgun taraflarında hükümdarlık etmiştir.Bu vakitlerde Batı Türkistan'da yâni Semerkant ve Buhara'da Hızır Han ve oğulları hanlık ediyorlardı.Ahmed Arslan Han da babaları gibi,adaleti,ilimseverliği ve mükemmel ahlakı ile temâyüz etmiştir.1103'de babasının ölümünden sonra Hakan olmuş,1140'larda ölmüştür.Sultan Sencer'in muasırı olup,hem onunla,hem de Bağdat Halfesiyle de mektuplaşmaları olmuştur.Ahmed Arslan Han özcümle,1105'de Mahmud bn Abdülcelil Kâşgarî'yi elçi olarak göndermişti.1128 de ise,Hüseyin bn Alî'yi Bağdad'a sefir olarak gönderdi.Bu münâsebetle Ahmed Han,Kâşgar Hoten,Balasagun ve Fergana hükümdarı olarak kaydedilmiştir.Buhara, Semerkant vs Tamgaç Han evladında olduğundan oralarını kendi mülkleri olarak saymamışlardır.Camî üt-Tevarih,Topkapı 2475 II,161b'de kendisi Ahmed bn Hasan diye zikredilir.O vakitlerde maniheist Uygurlar,Kâşgar Türkleri ülkesine tevâvüzde bulunmuşlardı ki,bunların hükümdarı 'Han -ı Uğur üs-Sınî"diye bahsedilir.Bunlar herhalde Tiyenşan taraflarında yaşayan Uygurlar değil,şarkî Kansu Uygurlarının Han'ı olsa gerektir.Bundan,bu hanın Türk ülkesiyle Kitay memleketleri arasında yaşadığı anlaşılıyor.Bu sıralarda bir hususî gaza ve askerî gaziler teşkilatı olarak 16000 çadır islâm,Kâşgarla Kitanlar arasında oturuyordu.Bunların teşkilatını Ahmed Han dikkatle korumuştur.Bunlar Kâfirlerin ilk hücumlarını karşılamışlardı.Kâşgar Hükümdarı Ahmed Arslan Han'la Kansu Uygurları arasında cereyan eden bu savaşlar,herhalde 1125 senesinden öncedir.Fakat Karahıtayları sonradan Katvan'da Karahanlılarla birlikte Selçukluları da bozguna uğratacaklardır.

Ahmed Arslen Han'ın hayatında çok enteresan taraflar vardır. Kendisi sofî ve avcı olup,tarihlerde avcı Arslan Han diye de zikredilir.Hatta kızını meşhur fakih Ahmed Yesevî'ye vermiştir.Avcılık Türk sofileri arasında rağbette olup,kendi emeği ile yiyeceğini temin etmek bir ibâdet gibi sayılıyordu.Başka bir kimsenin yardımı olmaksızın elde edilen bu yiyecekler,yâni av hayvanları, pazarda satışa dahi çıkarılıyordu.Ahmed Yesevî,berâber bulunduğu Ahmed Han'dan şiirlerinde bahseder.Ahmed Han devrinden kalan bazı hukukî-tarihî vesikalar da vardır.Bunlardan birisi 1112'de yazılan bir arapça vesikadır.Yarkent'de Altınsınmaz adlı bir yere ait olup,bu civarın bir çok yer ismi de zikredilmektedir.Bir başka vesika da,1114 tarihlidir.Bu,Tukçaoğlu Harun Taktürk oğlu İsrafil Hanlı Subaşı'nın aldığı bir tarlaya dairdir.Burada tarlanın mevkii ve sahiller zikredilmiştir ki,bunun neşr ve tahlilin J.A,1914'de Cl.Huart yapmıştır.Diğer bazı vesikaları da Minorsky,JRAS'de neşretmiştir.Bunlarda Türkçe isimler ve sahanın toponimisi ile ilgili kıymetli mâlumat vardır.

Hocamız, Fuad Köprülü Armağanı'nda çıkan bir tetkikinde, Ahmed Yesevî hakkında bazı yeni mâlumat verirken, onun şiirlerinde geçen Ahmed Han'ın Tuğrul Tekin Karahan'a ait olacağını yazmıştı. Fakat bu şiirlerin Ahmed Arslan Han'a ait olması daha muhtemeldir. Yesevî'nin şiirlerinde Satuk Buğra Han'dan da bahsedilir. Şu halde Satuk Buğra Han, Türk mutasavvıflarının büyüklerinden birisidir. Yesevî'nin şiirlerinde zikredilen Karacuk dağları, Ahmed Arslan Han'ın kışladığı yerler olarak bahsedilir. Burası, Dedekorkut ve Oğuz rivâyetlerinde "Karşu yatan Kara dağlar" olarak da geçer. Yesevî'nin şiirlerinde "gazi" diye bahsedilen şüphesiz Uygurlarla harbeden Ahmed Arslan Han'dır. Ahmed Han, Kansu Uygurlarının ilk hücumlarını durdurmuş, lâkin 1141'de Karahıtaylarla ikinci gelişlerinde artık mağlup olunacaktır. 30-35 sene kadar hükümdarlık eden Ahmed Han, avcılığı ibâdet gibi telâkki eden dervîş zihniyetinde idi. Bu sebeple Türk sofilerine çok yakın olmuş, hatta yukarda da bahsedildiği gibi kızını Ahmed Yesevî'ye vermiştir. Ahmed Arslan Han, 1135 veyâ 1140'larda savaşlarda şehid olmuştur. İslâm kaynakları onun karargâhının Balasagun olduğunu zikrederler. Aynı zamanda Karacuk'da da kışladığını biliyoruz. Fakat hayatının sonlarına doğru, Ahmed Han zayıflamıştı. Karahanlı ülkesinin doğu ve kuzeyde birçok kısımlarını Karahıtaylar işgal etmişlerdi. Çevrinde Karahanlılardan ikisi hayli dikkati çekmektedir. Birisi Hızır Han, diğeri de Ahmed Han'dır.

Maveraünnehr Karahanlıları: Tamgaç Han İbrahim'den sonra Batı Türkistan'ı dört oğlu idare etmişlerdi. Şems ül-Mülk'den sonra 1088'den itibaren Hızır Han hükümdarlık etmiştir. Hayli derin tesirler bırakan Hızır Han'a ait hikâyeler, Avfî'de bulunmaktadır. Demokrat bir hükümdar olup, halkı tutuyor, ulema ve zenginleri kendisine tâbir oluyordu. Birçok yerlerde medreseler de yaptırmıştı ki, Semerkant civarında Mescid-i Hızır diye anılan cami, bunun yapısı olsa gerektir. Alim ve san'atkârları da tutuyordu. Buna dair mâlumat, Çahar Makale, 41, 42, 151 vs de bulunmaktadır. Hızır Han'ın yanında sevmediği âlimler de olmuştur. Bunların arasında Kâşganlı Kadı ül-kuzzat Ebu Nasr bn Ahmed bn Süleyman gâyet âlim olmasına rağmen, fasid bir insan dı. Bunun tezviriyledir ki büyük âlim Şems ül-Eimme Serahsî hapsedilmişti.

Büyük âlim Serahsî, Maksud adlı otuz ciltlik eseri ile ünlü olup, ayrıca arapça kaleme aldığı Siyer'i de meşhurdur. Sultan Abdülaziz devrinde basılan bu Siyer Şerhi'nin Fatih, 1662 numaralı nüshasının kapağında hayatına dair bazı bilgiler vardır. Burada hapsedilişiyle ilgili kayıtlar da vardır. Bu öteki kadı Ebu Nasr'ın jurnalciliği neticesindeydi. Çünkü Hızır Han, hertürlü itizal, bid'at ve şeriattan inhirafa muhalifdi. Bu zat, biraz sert hareket etmiş, zındık denilen maskeli müslümanları, mahiheist, budist ve hiç sevmemiş, yakalayıp öldürmüştür. Bu da

birçok şikâyetlere yol açtı.Serahsî bir kuyuya hapsedildi.Çünkü o zamanda göçelerin hapishâneleri,geniş̧ge kuyulardı.Burada iken bile talebelerine ders vermekte devam etmiştir.Hatta büyük bir eserini buradan kaleme aldırmıştır.Fergana valisi olan Hasan,Hızır Han öldükten sonra onu hapisten çıkarttı.Fatih kütüphasindeki nüshada,onun hapisten çıkışı,kimlerin evinde kaldığı tafsilatı ile verilmiştir.Serahî'nin eserlerinin kıymeti şuradan geliyor ki,onun verdiği fetvalar cansız ve kuru değil,devrinin örf ve adetlerinin akseden şekillerini de ihtiva etmektedir.Hatta Türklerin islâm öncesi hayatlarına dair kayıtlar dahi vardır.1087'de hapisten kurtulan Serahsî çok geçmeden 1090'senelerinde veaft etmiştir.

Semerkantlı Şeyh İzzeddin Kendî de,zındıklarla meşgul olmuştur.Osmanlı şeyhülislâmı ve tarihçisi Kemâlpaşazâde zındıklara dair eserinde esas olarak bunun Karahanlı camiası için verdiği hükümleri temel olarak almıştır.Zındıkları öldürmek için onların bilfiil propaganda etmiş olması kifâyet eder.Buradaki hukukî esas şu halde İzzeddin Kendî"nin düşüncelerine dayanmakta ve bu belki,Osmanlı devletinde kötü mezheplerin takiplerinde müessir olmuştur.Yâni yalnız "ilhad"la iktifâm kâfi olmamış,fiilen propaganda yapanlar ancak yakalanıp öldürülmüşlerdir.Hızır Han,daha sonraları babası zamanında Buhara'daki Cuyubar adlı sarayını bir mil mesâfede genişletmiştir.Nerşahî'nin Buhara tarihinde kaydettiğine göre,burasını bir hayvanat bahçesi haline getirmiştir.

A h m e d H a n : Babasının ölümünden sonra yerine Ahmed Han geçti.Gerek babası gerekse kendisinin zamanlarında Selçuklular sık sık Karahanlı ülkesine girmişlerdir.Bunu bilhassa Alparslan yapmıştır.Bu yüzden Karahanlılarla Selçukluların arasında birçok hadiseler cereyan etmiştir.Ancak Selçukluların müdâhelelerine bu ayrılıklardan çok,Karahanlıların dahilî fikir münazaaları da tesirli oluyordu. Ahmed Han da Hızır Han gibi halka dayanıyordu.Ulema ve aristokrasinin halkı ezmemesi için orduyla da işbirliği yapıyordu.Karahanlı ulaması kendilerine karşı sert hareket eden bu Ahmed Han'ı,rafızî,yâni sapık diye Sultan Melikşah'a şikâyet ettiler.Melikşah bunun üzerine 1088'de Karahanlı ülkesine girdi.Buhara'yı zaptettikten sonra Semerkant'ı muhasara etti.Nihâyet burasını da alarak Ahmed'i,söz verdiğinin aksine Isfahan'a gönderdi.Isfahan'da kendisinin akrabasından Terken Hatun'un maiyetinde kaldı.Ahmed'i Isfahan'a gönderen Melikşah,onun yerine Semerkant'a kendisine tâbir Harezm valisi Ahmed bn Tahir'i tâyin etti. Karahanlılardan Özgent'in kuzeyinde Atbaşı'nda bulunan ve idare eden Yakup Tekin,Melikşah'a itaat etmiyordu.O,Melikşah'ın ve Selçukluların Maveraünnehr işlerine karışmasının aleyhinde idi.Melikşah'ın askerle-

ri Özgent'e ve hatta Atbaşı'na geldikten sonra Yakup Tekin,Hasan Buğra Han'ın yanına kaçtı.Melikşah,onu isteyince Yakup Tekin'i,kendi oğlu ile birlikte Melikşah'ın yanına gönderdi.Melikşah onları Isfahan'a gönderdi.Anlaşılıyor ki,Selçuklularla Karahanlılar arasındaki ihtilaflar çoğalmıştı.Semerkant civarında hâkimiyet bulunan Türkler,Çiğiller, Melikşah'ın valisi Ebu Tahir'i mağlup ettiler ve Yakup Tekin'e,gel sen idâre etdiye haber gönderdiler.Bu şekilde Semerkant havalisi Çiğil beylerinin,Buhara,Tirmiz ve Nesef tarafları ise Marluk ileri gelenlerinin hâkimiyet sahası olmuştur.Semerkant Çiğillerinin reisi Aynüddevle,Ebu Tahir'i atıp,Yakup Tekin'i getirmek istedi.Fakat Yakup Tekin'in işbaşına geçince serkeş hareketleri ve Aynüddevle'yi öldürdüğü duyulunca Melikşah,bir daha geldi.Bu defaki gelişinde Ahmed Han'ı tekrar İran'a götürdü.Fakat İran'da çok kalmadı.Melikşah tekrar onu vali tâyin etti.Ahmed Han'ın hayatının sonuna dair çok önemli bir kayıt Ankara Üniv.İsmail Saib Ef.yazmaları arasında,1265 numaralı fıkha ait Muhammed Gesdâvî'nin Usûl üd-Din adlı eserinde bulunmaktadır.Melikşah'ın Semerkant'ı fethi sırasında bu notları yazan Semerkantlı zat şöyle diyor:"Ahmed Han Semerkant'a geldikten sonra eski düşmanlarına karşı sert hareket etti.Yanında has askerleri olarak Oğuzlar,Deylemliler ve tacikler vardı.O,oğuzlarla beğenilmeyen Türk âdetlerini yerleştirmek istiyordu.Düşmanları bu sebeple Ahmed Han'a karşı isyân ettiler ve onu şer'i mahkemeye vererek ölümüne karar verdiler.Bu şimdiye kadarki vakitte olmuş bir iş değildi.Semerkant ahalisi,Han'ın damadı ve Fergana ve Kasan'ı idare eden Yenaloğlu Tuğrul'u çağırdılar.Ulema ve aristokratlar,seni han yapacağız diye Ahmed Han'ı onun eline verdiler.Kendileri öldürmek istemiyorlardı.Zira bu prensi çağırmalarından anlaşılıyor ki,Türk olmayan şehirler ahalisi,hükümdar ailesinden birisini öldürürse,bundan bütün şehir halkı mes'ul tutuluyordu.Nihâyet o,30 Hazîran 1095'de bu Türk hakanını,Fergana'dan gelen bu Karahanlı tekini idam ettirdi.

Ahmed Han,Karahanlıların gerçek demokrat hanlarındandır.Ulema ve zenginlere karşı halkı korurdu.Hatta bunun için tebdil-i kıyafetle teftişlere de çıkardı.İşte bunun için ulema ve aristokrasi kendisinin aleyhinde olmuştur.Tuğrel Han,1103'e kadar Buhara'da kalabilmiş, fakat bunun devrinde Karahanlı ülkesinde istikrar olmamıştır.Bu taht değişikliklerini de Selçuklu Sultanı Berkyaruk tertip ediyordu.Batı Karahanlılarında 1095'den 1103'e kadar geçen 8 yıl,adeta bir fetret devri olmuştur.Bu sırada mahallî kabileler daima hâkim görünüyorlardı.Nitekim Tuğrul'u Çiğiller idareden uzaklaştırdılar.Çiğiller,esas itibariyle Taraz'ın doğusunda oturan güzellikleriyle ünlü kabilelerdir.Yağmaların da güzelleri meşhur olmuştur.Buna karşılık oğuzlar,

güzellikte değil,kahramanlıklarıyla ünlü idiler.Bu sıralarda Semerkant etrafındaki Çiğiller,siyâsî hadiselere iyice etkili olmaya başlamışlardı.Taraz taraflarında Çiğillerin ismini,yer adı olarak saklayan bir çok mahal vardır.Semerkant'da Çiğillerden birçok âlimler de olmuştur. İşte Semerkant'da kuvvetli bulunan Çiğiller M e s ' u d adındaki bir Karahanlı Tekinini Han ilân ettiler.Bu Mes'ud Han,İbrahim Börü Tekin'in Muhammed Arslan İlik adındaki oğlunun oğludur.Bu Han hakkında tarihlerde fazla kayıt yoktur.Yalnız Fars edebiyatı tarihine ait Mecmua-ı Fusaha adlı eserde bu Han'ın fazilâtlerinden bahseden şiirler vardır.Ayrıca Ruhî Şehristanî'nin Şehabeddin Ahmed Nesefî'nin ve başka birçoklarının Mes'ud Han hakkında kasideleri vardır:Avfî,Lübabül-Elbab,İ:164-169,362-367,Mecmuat ül-Fusaha 169-174;310-311;Bu şiirlerde Mes'ud Han,Çin hudutlarından Kostantınıye'ye kadarolan ülkeleri idare eden birisi gibi mübâlağalı şekilde tasvir edilmiştir.Batı Türkistan işleri,1097'den itibaren Melikşah'ın büyük oğlu Börkyaruk'un nezâretine girmişti.Bu Hanları değiştirip duruyordu.1095-1101 arasında Hanlık eden Mes'ud devrinde başa geçen bu Selçuklu hükümdarının ismi,şimdiye kadar okunduğu şekilde Berkiyaruk değil,Börkyaruk olmalıdır.Paris nüshası Anonim Selçunâme'de böyle hareketendiği gibi,Börkyaruk da bilinen bir kelimedir.Bir nevi börk çeşidi olan yarık börkler Orta Asya'da pek meşhurdur.Börkyaruk,nüfuzunu Kâşgar taraflarına kadar iletemediyse de,Batı Türkistan Karahanlı hanlarıyla istediği gibi oynuyordu.

Mes'ud'dan sonra Süleyman Tekin Padişah olmuştur.Bu Tamgaç Han İbrahim Börü Tekin'in oğlu Davut Göçtekin'in evladı idi.Ancak bu Süleyman Göçtekin,Sultan Börkyaruk tarafından tâyin edilmişti.Gerçi Halk da kendisini han ilân etmişse de,ancak Selçukluların desteğiyle fiilen Han olabilmiştir.Bu fazla hükûmet süremedi ve sonra yerine Börkyaruk, M ah m u d T e k i n ' i han ilân etti.Bu zat sağır idi. Fakat kendisine karşı Taraf Taraflarının hanı,Harun Buğra Han evladından Toğan Han bn Karahan karşı çıktı.Askerleriyle gelip,Semerkant'ı muhasara etti ve Mahmud Han'ı yakalayarak öldürdü.Bu Toğan Han'ın Semerkant'a gelmesinde ulemanın tesiri çok olmuştur.Bilindiği gibi Karahanlı camiasında hâkimiyet ordu-ulema ve aristokrasi arasında bölüşülüyordu.Toğan Han'la şimdi ulemanın nüfuzu üstünlük kazanmıştır.Semerkant dinî aristokrasinin büyüklerinden ve aslen Bağdadlı Ebul Me'ali Muhammed bn Zeyd,Toğan'Han'ın Semerkant valisi oldu.Semerkant böylece doğu tarafı hükümdarı Yusuf Kadır Han evladının eline geçmiş oldu.Semerkant ötedenberi Nasr ile Yusuf Kadır Han arasında bir münazaa mevzuu idi.Bu zat,Semerkant'da üç yıl kadan hanlık etti.Fakat sonradan Togan Han'a karşı isyan ettiğinden ,o gelerek Semerkant'ı aldı ve Ebul Mealiyi yakalayıp öldürdü.

Semerkant'da kendisi elayhinde isyan çıkmasını Toğan Han, Sultan Sencer'in tahriklerinden bildi.Tirmiz'i alarak Amu Derya'yı geçti ve Sencer'in ülkesine hücum etti.Fakat onun hücumlarına karşı tedbirli olan Sencer,Amu Derya civarındaki savaşta onu mağlup ederek öldürdü.Böylece Maveraünnehr'in Selçuklular eline geçmesi,kuvvetlenmiş oldu.

Muhammed Arslan Han:

Bu hadiselerden sonradır ki,yukarda zikri geçen Süleyman Tekin'in oğlu Muhammed Arslan Han,Semerkant hükümdarı oldu.Bu zatın ismi Türkler arasında Kızılarslan Han'dır.Bu cihetten bununle Selçukilerin Kızılarslan'ı bazen karıştırılmaktadır.Bu sırada vereyan eden değişiklikleri Börkyaruk'un tensibiyle Sencer yapmıştı.Anlaşılıyor ki, Kızılarslan,Selçuklu sarayında terbiye görmüştür.Bu zat,Türkistan ve Karahanlı tarihinin en meşhur hükümdarlarındandır.Halk onun hakkında pek çok rivâyetler söylemektedir.Yaptırdığı eserlerden günümüze kadar kalanları hayli çoktur.Babaları ve nesebi Cemal Qarşî'de açık olarak kaydedilmiştir.Süleyman Tekin'in oğlu olup,kardeşi Mehmed Han Arslan, dedesi de Tamgaç Han İbrahim'dir.Kendisinin tam ismi "El Hakan Arslan Han Gazi Tamgaç Han Muhammed'dir.Tamgaç tâbirinden anlıyoruz ki,nüfuzu Türkistan'ın kuzey ve doğu taraflarına kadar yayılmıştır.

Kızılarslan Han zamanında Taraz ve Balasagun taraflarını idare eden Yusuf Kadır Han'ın torunu,Ömer Han bn Yiğan Tekin,siyâsî işlere karışmıştır.Ömer Han,Türkistan'ın kuzey taraflarından gelip,Semerkant'ı muhasara etti.Muhammed Kızılarslan' da bunun üzerine memleketini terkedip,Merv'de Sultan Sencer'e sığınmak mecburiyetinde kaldı. Zaten annesi ve hanımı da Selçuklulardandı.Sencer de kendisinin kızı ile evli bulunuyordu.Ömer Han böylece Semerkant ve Maveraünnehr'i işgal edince,bu defa Çiğiller ortaya çıktılar.Önceleri Ömer Han'ın hakanlığını kabul ettikleri halde,sonradan öna karşı isyan ettiler.Bu sırada Sencer Maveraünnehr'e girmişti ve Ömer Han'la aralarında Harezm taraflarında savaşlar oluyordu.Ömer Han,bu savaşlar sırasında öldü ve böylece Sultan Sencer,Semerkant'a tekrar Kızılarslan Han'ı gönderdi. Fakat o bu defa da uzun müddet hükümdarlık yapamadı.Taraf taraflarında dedelerinden kalan yerleri idâre etmekte olan Ömer Han'ın oğlu Kadır Han Cebrail,üzerine hücum etti.Kızılarslan Han bu defa da kaçmak zorunda kalınca bundan sonra Maveraünnehr'e K a d ı r H a n C e b r a i l umumî Han oldu.Aynı zamanda kuzey Türkistan'ın da hâkimi bulunan Kadır Han Cebrail zamanında bütün Batı Karahanlı ülkesi birleşmiş oldu.O,Selçukluların hâkimiyetini kabûl etmiyordu.Buhara taraflarını ise,kendi namına Tuğrul Tekin idâre ediyordu.Nerşahî,bunu Külârtekin ismiyle zikreder.Hayli binalar yaptıran bu zat devrinde Buhara imar

edilmiş.Hansalar camii de yaptırılmıştır.Ayrıca kendi ismiyle yâni Külârtekin adıyla bir medrese de yaptırdı.Bunların yapılışı sırasında bizzat kendisi taş ve tuğla taşımıştır.Kendisi ölümünden sonra bu medresede defnedildi.Muhammed Avfî,Kadır Han Cebrail hakkında diyor ki:" Amu Derya'dan Balasagun'a kadar olan sahayı idaresinde tuttu.Bütün Türkistan babalarının elindeydi.Şimdi bunun eline geçti.Sonra Horasan'a girdi,Sencerle savaştı.Tirmiz kapısında 24 Mayıs 1102'de savaştılar. Sultan Sencer onu mağlup ederek öldürdü.Bundan sonra Muhammed Kızılarslan tekrar Semerkant hükümdarı oldu.

Kadır Han hakkında İbn Esîr ve diğer tarihlerde de kayıtlar vardır.Anlaşılıyor ki Sultan Sencerle arasının açılmasına sebep,sadece Semerkant üzerindeki hâkimiyet davası değildi.Sencer'in Kündoğdu ve Yuğruş isminde iki kumandanı vardı.Uğraş,Buğraş şekillerinde de yazılan Yuğruş,Sultan Sencer'in nezdinde sadrazam gibi idi.Bunun Kündoğdu ile arası açılmış,sonra Sultan Sencer'in yanından kalkıp,Kadır Han'a sığınmıştır.İşte bu Yuğruş,yanına gittiği Kadır Han Cebrail'i,Sencer Kündoğdu'ya karşı kışkırttı.Sencer'in bu sıralarda Bağdat taraflarında olmasından istifâde ederek ülkesini zaptetmesini tavsiye etti.Kadır Han bunun üzerine Belh'e geldi ve Sencer dönünceye kadar orada kaldı.Yanında yüzbin kadar askeri olup,bunlar arasında gayrimüslim Türkler de vardı.Harp başlamadan önce Sultan Sencer onu sulha davet etti.Önceki ahd ü misak üzerine anlaşma yapılacaktı.Fakat Han buna razı olmadı.Bu sırada Sultan Sencer de kendisine müdahele edecek durumda değğldi.Bu sırada Emîr Yuğruş,Kadır Han Cebrail'i hile ile elde etmeyi düşündü ve onu iğva etti.Yanında sadece üçyüz kadar askerle ava gittiler.Orada ansızın yakalandı ve Sencer'in yanına götürülerek öldürüldü.

Sencer ve Melikşah'ın şairi Muizzî şiirlerinde Kadır Han'dan da bahseden.Ayrıca devrin olaylarının akisleri de vardır.Kadır Han hakkında der ki:"Garpde Melik ül-Rum ne ise,şarkta da Kadır Han odur". Yine Muizzî diyor ki:"Bidâyette Kadır Han,şah-ı mazi,yâni Melikşah'dan çak iyilik gördüğü halde,Turan'dan gelerek Amu Derya'yı geçti, harpetti ise de mağlup oldu".Yine bu şair Sencer'e hitap ederek diyor ki:"Turan'dan gelerek sayısız askerle Ceyhun'u geçti.Senin askerin azdı,fakat Allah onun elinden saltanatı aldı".Fakat bu vakitlerde artık Kadır Han Cebrail ölmüş olmalıdır.Muizzî bir başka yerde şöyle der:" Çiğil tarafından adaletsizliği ile tanınmış bir kavim geldi.Bunlar karıncalar gibi çoktular.Dediler ki ganimet alma zamanı geldi,alalım.İş bizim işimiz ise,bunu yapalım.Fakat bunlar birşey almadan yüz hezimetle mağlup olup,ters yüz Hıta tarafına gittiler".Muizzî ayrıca Sultan Sencer'in kumandanlarından iranlı bir kumandan bahseder ki,bu Sen-

cer tarafından Merv valisi tâyin edilmişti.İşte bu civarda oturan Oğuzlar Sencer'in bu kabil hareketlerinden kırılmışlardı.Nitekim sonradan isyan da edeceklerdir.Muizzî yine Sultan Sencer'in vezirlerinden Ebu Said bn Hindu'yu hitâben şöyle yazıyor:"Senin sultanın nazarındaki itibarın yüzünden Kadır Hanla Rum kayseri Kaymas ile Kargu gibi olurlar".Burada zikredilen son iki isim,herhalde Sencer'in mağlup ettiği iki emîr olsa gerektir.Kadır Han da Ahmed Yesevî'nin yakını olmuştur. Onun birçok şiirlerinde kendisinden bahsedilmektedir.Şu halde Ahmed Yesevî, hem Ahmed Han'ın,hem de Kadır Han Cebrail'in dostu olmuştur. Fuad Köprülü,İlk Mutasavvıflar'ında,Yesevî'nin Karahanlı Hükümdar ailesiyle münâsebetlerini,mâtbu divanında bir çok şiirlerin eksik olması yüzünden tam izah edememiştir.Yesevî'nin yazma divanlarını gören hocamız,onların bir fihristini yapmışsa da,neşredememiştir.Şu halde Ahmed Yesevî,Karahanlı hükümdarları ile yakından dost idi.

Kadır Han,Karahanlılar üzerinde az bir zaman hükûm sürmüşse de büyük bir hatıra bırakmıştır.Avfî,II,177-179'da Kadır Han hakkında Reşid-i Semerkandî adlı şairden şiirler naklediyor:"Türk'ün,asemin iftihar ettiği büyük padişah.Çin de ona tâbi idi.Yüksekliklerin başında olan Cebrail'i melekler ve semavat medheder.Biliyoruz ki sahipkıran ,mes'ud bir padişahdır.Ahlakı,adaleti,mürüvveti ve dindetevazuu ile milletihayran bıraktı".Bunun devrinde yetişen bazı âlimleri de biliyoruz.Bunlardan birisi Muhammed bn Abdurahman Çiğilî'dir.Yakut ve Sem'anî'nin zikrettiği bu âlim,bir kısmı Konya taraflarına kadar gelen Çiğil Türklerindendi.Semerkant Ulucamii hatibi olmuş,pek büyük şöhret kazanmıştır.1122'de vefat eden bu zatın bir de talebesi vardır:Ebul Hafz Ömer br Muhammed Nesefî.Sünnî Türklerin büyük âlimlerinden birisidir.Pek kıymetli eserleri vardır ki,sözlerinden asla yalan bulunmaz. İslâm öncesi Soğd hükümdarlarının Türklerden olduğu,bunun eseriyle gösterilmiştir.Semerkant tarihine dair eserinin arapça-farsça hulasaları vardır.Nesefî'nin akaid kitabına pek çok şerhler yazılmıştır.Türklerin temel kitaplarından birisi budur ve Fatih,Selim vs gibi Türk hükümdarlarının okudukları kitaplardandır.Bu âlimlerin mevcudiyetinden anlıyoruz ki Maveraünnehr'de ilim,sadece farsların elinde olmayıp, Türklerin de büyük âlimleri olmuştur.

K ı z ı l a r s l a n Han'dan bize birçok eserler de kalmıştır.Türkistan'ın kuzey taraflarında Karahanlılara ait birçok bina kalıntıları bulunmuştur.Bu binalar Kızılarslan Han'a nisbet edilmektedir.Muhakka olan varsa,bu hükümdar Orta Asya Türklerinin hafızasında iyi intibalar ve hatıralar bırakmıştır.Kendisi halka yakın olup,onlar arasına karışmaktan sevk alırdı.Kendi sarayında bile tiyatro kabilinden halk oyunları yaptırmıştır.Burada oynayanlar,beylerin ve hatta ken-

disini taklid ve hicvedebilirlerdi.Bunlar Kızılarslan'ın huzurunda yapılıyordu.Kendisi aynı zamanda "kızık" lakabını taşıyordu ki,merak,alâka demektir.Kendisinin bu faaliyet ve böyle oyun zevkini,Taşkent'de çıkan Bilge mecmuasında,1923,cilt 2;de Gulam Zafer nakletmiştir.Onun ismi böyle kıssalarda Kızılarslan olarak geçmektedir.Acem şairi Zahireddin Feryabî'nin Kızılarslan'a ithaf ettiği şu şiir dikkate değerdir:"Kızılarslan'ın üzengisini öpmek için dokuz felek sıra bekliyor" Bu şiir,Irak Selçuklularından Kızılarslan için söylenmişse de,Karahanlı Kızılarslan'a da isnad edilmektedir.

Kendisiyle aynı zamanda,doğuda Ahmed Han hüküm sürüyordu. Ahmed Han'ın,Kadır Han lâkabından anlıyoruz ki,bu daha yüksek bir ünvandır.Her ikisi de aynı devrin hanları olmakla beraber,Kızılarslan daha aktif ve hemen her hadiseye karıştığı için daha popüler olmuştur.Mütevazı olan Ahmed Han'ı,Kızılarslan da büyük Hakan olarak kabul etmiştir.Bu da Ahmed Han'ın,Halife Mustansır'a elçi göndermesi hadisesinde vazih olarak görülmektedir?Çünkü Ahmed Han'ın elçisi Muhammed Kızılarslan'ın muvafakatiyle ülkesinden geçmiş,gelmiş ve halifenin verdiği ünvan ve hil'atler de Ahmed Han namına gönderilmiştir.Yâni,Ahmed Han'ın Karahanlıların büyük Hakanı olarak tanındığı muhakkakdır.Sultan Sencer'in de 1128 tarihli Bağda Halifesine bir mektubu vardır.Farsça olarak yazılan bu mektubunda Sencer "ben okuma-yazma bilmem"demektedir. Fakat burada kasdedilen bilmemek,arapça'dır.Yoksa Timur'un dâ böyle demesinden İbn Arapşah'ın Timur'un cahil olduğu sonucunu çıkarması doğdu değildir.Sencer'in bu mektubunu nakleden Farsça inşa kitabı,Petersburg Şark Enstitüsü'nde olup,bir diğer varianti da İran'da çıkan Yadigar mecmuasında çıkmıştır.Burada Sencer,Ahmed Han hakkında "bizim yetiştirdiğimiz"diyor.Sultan Melikşah,kızını Ahmed Han'a verdiğinden Sencerle arasında sıkı bağlar olmuştur.Yine buradan anlıyoruz ki kendisi Merv yakınlarında Mabus adlı bir köyde doğmuştur.Gerek Ahmed gerekse Kızılarslan,Sultan Sencerle akraba idiler.

Muhammed Arslan Han ve Ahmed Han'ın her ikisi de Yesevî şeyhlerinin müridi idiler.Buna karşılık Selçuklular,daha ziyâde zengin-aristokrat ulemaya dayanıyorlardı.Bunlardan İbn Maze'ler,veya Al-i Burhan pek şöhretli olup,haklarında O.Pritsak'ın Der İslâm'da bir tetkiki vardır.Semerkant hâkimi Kızılarslan'ın Buhara valisi,Karahanlı hükümdar ailesinden Muhammed Şuays adlı birisi idi.Bu aynı zamanda naib yâni muavin hakandı.Bunun yanında dinî işlere bakan İbrahim Es-Saffa bulunuyordu.1119 yılı sonlarında bu zat öldü veyâ öldürüldü.Yerine Buhara'yı idare edecek vâli olarak Sultan Sencer,Mervli Abdülaziz ibn Maze'yi tâyin etti.Bu,siyâsî fikirleri Sencer'inkine uymayan Es-Saffa'nın yerine tâyin edilmişti.Al-i Burhan'dan olan bu zat,aristok-

ulemadan olup, tüccarlarla birlikte hareket ediyor ve halk tarafından da sevilmiyorlardı. Gerçi bu İbn Maze' bir âlim aile idi ve kendilerinin birçok telifleri vardı. Fakat aristokrat ve zenginler ve servetlerini gün geçtikçe de artırıyorlardı. Yeseviyler bunlara aleyhdar olmuşlar refah, servet ve lüks içinde yüzen bunları "sadr" diye tenkid etmişlerdir. Gerçekten bunların büyük arazileri ve sürüleri bulunuyordu.

Karahanlı Hanlarının dayandığı dervişlere gelince, Kızılarslan Han, Nemetpuş isimli bir yesevî şeyhine itibar ediyordu. Bu şeyh süs ve lükse hiç itibar etmiyor, adından da anlaşılacağı gibi-Nemetpuş çobanların giydiği kepenek demektir- sadece bir çoban kepeneğiyle iktifa ediyordu. Gayet dinine sadık, metin ve samimî idi. Yediği pek sade olup, çoğu zaman oruçlu geziyor, akşamları da ot vs ile iktifa ediyordu. Han kendisine "pederim" diye hitab ediyordu. O, Kızılarslan Han'a bukadar yakin olduğu halde, kimsenin menfaati için onun nezdinde tavassutta bulunmamış, zerrecemenfaat sağlamamıştır. Diğer Han Ahmer Arslan ise avcılıkla meşgul olmuş, kendi yiyeceğini kendisi çıkarmaktan haz duymuştur. Bu devirler Türklerin pek güzel ve tatlı devirlerinde birisidir. Ahmed Yesevî'nin şiirlerinde Ahmed Han'ın ismi birçok yerlerde geçmektedir. Nemetpuş Hasan hakkında, Semerkant'da yazılmış Mullazâde Ahmed Muîn ül-Fukara'nın inşa kitabında mâlumât buluyoruz. Bu zat tasavvuf için ahlaken tam ve mükemmel insanları kabul etmiş, sapık ve melâmî olanlara yüz vermemiştir. Hatta bazı ahlaksız ve ayyaş insanları Han'a bu yolda tesir ederek Semerkant dışına sürdürmüştür. Temiz, doğru, pâk ve reâlist islâmı tercih edip, ona uymuşlardır. Onların tasavvufu, edeb terbiye ve ahlakı öh plânda tutan bir sistemdir. "İnsan'ın yüzünden edeb indi mi, sofilik havada asılı kalır; ben sofiyim demeye onun hakkı yoktur" sözü, ya Nemetpuş'un, yahud da Kızılarslan'ın sözüdür. Nemetpuş, tekkesinde kalırdı. Fakat ne yazık ki düşmanları, kendisini bıçaklayarak öldürdüler.

Bu devirde ayrıca birçok âlimler de yetişmişlerdir. Bunların birisi Mahhul ün-Nesefî, yâni Karşî şehrinden olan zattır. 1114'de vefat eden bu zatınzva'zetmeğe dair eseri ünlüdür. Ayrıca kelâm ve diğer mevzularda pek çok eseri de vardır. Va'zetmeğe dair eserinin bir nüshasını Hocamız 1949'da Nevşehir Damad İbrahim Paşa kütüphanesinde bulmuştur. Sonradan bunun eksik bir nüshasının Ayasofya kütüphanesinde olduğu anlaşıldı. Müellif bu kitabında önce bir âyet veyâ hadisi ele alıp izah ediyor, sonra da kendisinin söylediği bir arapçaşiirle bitiriyor. Bu, içinde hiçbir hurafeye efsâne bulunmayan çok enteresan ve yüksek seviyeli bir eserdir. Meselâ diyor ki: "Eğer sen Allah'ın rızasını kazanmak, gazi olmak istersen, Semerkant'dan kalkıp Tarsus'a yâni Bizans hududuna gaza için gelmeğe lüzum yoktur. Şeytan senin kalbindedir ve o

düşmanın karşı gaza etmekle de gazi olabilirsin'.Bundan biz Orta Asya Türklerinin gaza için Anadolu'ya geldiklerini öğrenmiyoruz.Selçukluları Anadolu'da beseleyen Türk unsuru, işte doğudan gelen bu Türkler olmuşlardır.

Ahmed Han zamanında böyle zatlar yetişmiş ve Hükümdar da onları tutmuştur.Buna karşılık Selçukluların tuttukları ulema,aristokrat-zengin sınıf idi.Selçukluların Türk ülkelerine tâyin ettikleri zatlardan birisi,Bağdadlı alevî seyidlerden olup, servet toplayan tüccarlarla işgören ve halkı soyan birisi olmuştur.Kızılarslanla da mücâdele eden bu zat Seyid Eşref bn Muhammed bn Ebu Şüca ül-Alevî ül-Bağdadî'dir.Bu,Hızır Han'ın oğlu Ahmed Han'a karşı halkı kışkırtan zatın oğludur.Kendisi de Kızılarslan'ın oğlu Nasır'ı kandırmak istemiş,babasını öldürmeye teşvik etmiştir.Fakat Kızılarslan daha önce davranmış, bunu yakalayıp öldürmüştür.Selçukluların Bağdad ve İran'dan gelen ulemayı tutmalarına karşılık,Kızılarslan gibi millî siyâsete güden Hanlar ise,yerli sofilere yakın olmuşlardır.

Kızılarslan kaynaklarda Dünvanları arasında bir de "gazi" ile tavsifedilmiştir.Bu"gazi"liğin nereden geldiği dikkate değerdir. Zîra gaza için gidâlen Rum hududu,bir hayli uzaklarda bulunuyordu. Kızılarslan'ın kendisinin 12.000 kadar mümtaz bir gaziler tümeni denebilecek askeri kıt'ası vardı.Bununla gazaya çıkar,küffarlar muharebeler ederdi.Bu küffar ise, Kâşgar'ın doğusunda iki aylık yerdeki gayri müslim Türk kabileleridir ki bunlara "Kâfir Türk "diyorlar.Anlaşılıyor ki bu kâfir Türkler,hristiyanlığı kabul etmiş olan Kireyit Türkleri olmuştur.Bunlar Şarkî Türkistan'la,Tibet ve Çin arasındaki sahada yaşamışlar ve Kuke-nor tarafları da merkezleri gibiydi.İşte Kızılarslan 12.000 kadar askeri ile Kâşgar'dan çıkıp iki aylık mesâfeye kadar gidiyor,hristiyan Kireyit kabileleri ile savaşıp geliyordu.Bunları Batrhold ve Yadigar mecmuasının inşa kitabında vardır.

Ahmed Han devrinde şarktan gelen gayrimüslim Türk ve Karahıtayların hücumları da olmuştur.Ahmed Han,onların ilk hücumlarında gönüllü islâm mücâhid teşkilatı olan mutavvıalardan 120.000 kadar yardım alarak durdurmuştur.Tarihî olay olan bu hadiseyi Münecimbaşı, Cami üd-Düvel'inde Bundarî'nin Nusret ün-Nusre adlı eserinden naklen anlatır:"Semerkant etrafında Karluk adlı bir Türk kabilesi yaşıyordu. Kendileri ve malları hayli çoğalmıştı.Yerlerine sığamıyorlardı.Sultan Sencer'e birkaç defa müracaat ettiler.Hatta hediyeler de gönderdiler ki,bir defasında 5.000 deve,5000 at ve 50.000 koyun yollamışlardı:"Biz çoğaldık,kadın ve evlatlarımız da arttılar.Buna karşı yerlerimiz az dediler.Sultan Sencer bunların sözlerine iltifat etmedi.Üstelik asker gönderip tenkil ettirmek istedi.Bu Sultan Sencer'in hatasıydı.Karluklı

lar çekildiler ve onbinlerce aile Türk biladına gittiler.Meclisde Ung Han'ın yanına gittiler.Bu Kireyitlerin hanının ismi olup,doğru olarak böyle kaydedilmiştir.Ung Han Hoten,Hıta ve Yağmaların hükümdarı idi. Hitay'da bundan geniş sahası ve askeri çok padişah yoktu.Emirleri Çin hududuna kadar cari idi.Karluklar buna geldikten sonra,onların pâdişahının iştihasını kabartacak sözler söylediler.Dediler ki:"Sultan Sencer uzakta Bağdat taraflarındadır.Memleketi sahipsizdir.Gel ülkesini sen işgal et dediler.O da 700000 askerle geldi.Sultan Sencer 70.000 askerle onun karşısına çıktı.Emir Kimec askeri başıydı.Ayrıca Ebul Fazl da kumandandı.Savaşta Sultan Sencer mağlup oldu.Terken Hatun esir düştü.Kemek de esir oldu.Onları birçok hediye ve fidyelerle kurtardılar.Savaşta çok kahramanlık gösteren Ebul Fazl'dan Ung Han birşey olmadı,kendiliğinden salıverdi.Bu hadise 1137,38 yıllarında olmuştur.Bu hadise bazı diğer kaynaklarda asıl Karahıtaylarla olan savaşla birleştirilmektedir.Fakat 1137 deki kaydın muhakkak ki,Kâşgar ve Hoten'in güneyinde yaşayan ve eskiden yüz yıl kadar evvel Toğan Han'la harbetmiş olan 7 kabileden ibâret olmuştur.Çünkü o zamanda olduğu gibi,bu defa da bu Han'ın askerleri 700.000 olarak gösteriliyor.Buna ilâveten Nusret ün-Nusre,Bu Han'ın ismini "Ung Han" olarak tasrih ediyor ki, Cengiz zamanında da olduğu gibi,daha evvelce de bunlar aslen çinli olan bu ünvanı taşımışlardır.

Kızılarslan Han devri,zamanın acem şairleri tarafından pek mübâlağalı bir şemilde medhedilmektedir.Elbette onun karakteri,adaleti ve iyiliği pek mübâlağalı yazılabilir.Bizi dikkatli olmaya sevkeden, sahip olduğu ülkeler hakkında bir mübâlağa yapılıp yapılmamasıdır.Bu şairler arasında Melikşah ve Sencer devrinin büyük şairlerinden Muhtarî ve Muizzî başta sayılmalıdır.Muizzî Kızılarslan'dan şöyle bahsederek "Şah-ı Türk ü Çin,padişah-ı Alaeddin.Onun adaleti Türkistan pâdişahı sıfatıyla her tarafa yayılmıştır.Kâşgar vilâyeti dahi onun hareketleri dolayısıyla dalgalandı.Bunun ismi Muhammed,pegamberimizin ismidir, babasının ismi Süleyman,ceddinin adı Davut.Hepsi peygamber isimleridir.Hoten hükümdarı senin korkundan itaat bayrağı çekti ve halk Hoten Hanlarının zulmünden senin sâyende kurtuldu.Bu vak'a ile sen,Türkistan üzerinde hükümdar oldun".Şair Suzenî de der ki:"Muhammed Arslan Han'ın saltanatının gölgesi,Hoten ve Hıta üzerine düşüyordu.O Türklerin büyük hakanı idi"Bilindiği gibi Kızılarslan 12.000 seçkin askerle Kâşgar'ın doğusunda iyi aylık yere kadar gider,bahsedilen hristiyan Kireyitlerle harbederdi.Muhammed Arslan Han'ın memleketinin Çin'e kadar uzanmıyor denmesi,Kızılaslar'ın bu seferlerinden neş'et etme gerektir.Bu seferlerini de o,Ahmed Arslan Han'la anlaşarak yapmış olmalıdır. Çünkü bu seferler bazen de Ahmed Han'a nisbet ediliyor.

Acem şairlerinin şiirlerindeki mübâlağadan ötedenberi şikâyetçiyiz.Fakat bunlar dikkatle ayıklanırsa bu şiirler,tarihî meseleler için isitfâdeli olarak kullanılabilir.Meselâ Zahireddin Feryâbî'nin şiiri gibi,yüksek medihler,insanların ruhuna da hoş geliyordu.Şairler Karahanlı prens,Tekin ve Hanları için,bazen pek çok ünvanlar vermektedirler.Bunların içinde sadece onların verdikleri de olmakla berâber,gerçek olanlar da vardır:Bunlar arasında Kadır Han,Buğra Han,Arslan Han gibileri gibi.Bunlardan gayri ünvanlar hayali ve alegoriktir. Pritsak,Buğra Han tabirinin daha çok naib,yâni muavin hükümdarı ifâde ettiğini söyler ki doğrudur.Gerçi "deve" mânasında olan "Buğra" da da bir büyüklük varsa da,asıl Hakan olduktan sonra "Arslan Han" deniyordu;keza Kadır-han da tesmiye edilebilir.Fakat hayatlarının çoğunda Buğra Han olarak kalanlar,asıl Hakan olduktan sonra,alışkanlık dolayısıyla bu ismi taşımaya devam etmişlerdir:Satuk Buğra Han,Hasan Buğra Han Harun vs gibi.Bunun kesin bir hududu olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat muhakka olanbirşey varsa,bu ünvanların hükümdar neslinden gelenlere itlak edildiğidir.Diğer taraftan Karahanlı Hakan ailesi,halkın daimî bir murakabesi altındadır.Han veyâ hanımların ahlâkî durumlarını herkes takip ederdi.Hakan seçilirken de,bütün özellikleri nazar-ı itibara alınarak seçilirdi.Halk adet olduğu üzere,Hakan ailisinin evlenme de diğer ahlakî davranışlarını dikkatle takip ederlerdi.Karahanlılar da ailelerinin şeref ve ismetini dikkatle korumuşlardır.Gazneli ve Selçuklular,Karahanlı prenseslerine "mehd-i ismet" diyorlardı.Bu lâkap,Karahanlı neslinden olduklarına şüphe edilmeyenler için kullanılıyordu.

Kızılarslan'ın şimdiye kadar daha çok doğu siyâseti ile uğraştık.Fakat onun batı taraflarındaki faaliyeti de mühimdir.Harezmşahların münşisi Reşideddin Vatvat,Kızılarslan'ın batı seferlerinden bahsediyor.Diyor ki:"Alp Sunkur adlı birisi bir kaleye kapandı,memleketini savundu.Muhammed Arslan Han,100.000 kadar Türk ve Hazar süvarisiyle bu kaleyi muhasaraetti.Fakat kaleyi alamayan Kızılarslan,geri çekilmek zorunda kaldı.Bu yüzden Alp Sunkur meşhur oldu"-Namehay-ı Vatvat,168. Qalanîsî de,avrupa tab'ı,168;Sultan Sencer'in 1109'da bir kâfir kavme gâlip geldiğinden bahsediyor.Belki bu seferinde Kızılarslan'da Sencerle berâberdi?Buradaki zikredilmiş bir ibâreyi Barthold Sığırsak diye okumuştur.Kızılarslan buradan geri dönmüştü.Fakat buibârenin doğrusu "Ez sefer-i Sak"dır.Sak şehri ise,Astrahan yakınlarında olan Saksın dan başka bir yer olmayacaktır.Bu şehrin adının sonundaki "sın",Türkçede mezar demektir;daha geniş mânâda ise,bir mezar etrafında gelişen şehirlere de ıtlak olunur.Kerbelâ,Meşhed vs gibi.Volga havzasında bu isimde iki şehir olmuştur.Birisi Bulgar Saksın'ı ki,Süvar Türkleriyle

meskûn olan bir şehirdir.Diğer Aşağı İdil'de sonradan Cengizliler zamanında Eski Saray ismiyle tanınan şehrin yerinde olmuştur.Bu aşağı İdil Saksın'ının yerini Sıbt ibn-Ül Cevzî kaydetmiştir.Vassaf tarihinde de böyledir.Demek Sultan Sencerle Kızılarslan,her ikisi birbirinden ayrı ayrı bu Volga havzasındaki Sak şehrine kadar gitmişlerdir.Burada Barthold'un Sağırsak diye okuduğu ibâre Sefer-i Sak demektir.Bu seferde Selçuklular ve Karahanlı askerleriyle birlikte Hazar askerlerinin de iştirak etmiş olduğundan bahsedilmesi enteresandır.Anlaşılıyor ki Kızılarslan Han'ın gerek şarkta,gerekse garbde böyle teşebbüsleri,onun pek meşhur bir hükümdar olmasına sebep olmuştur.Fakat ne yazık ki bu seferlerin mufassal tarihini yazan bir kaynak daha ortaya çıkmamıştır.Kızılarslan Han,birçok önemli teşebbüslerde bulunmuştur. Şu halde devrin şairlerinin kendisini Garpte Bizans'a,şarkta Çin mıntıkasına sefer eden sefer eden bir kahraman olarak tavsif etmelerinin haklı olduğu taraflar daolmuştur.

Kızılarslan Han'ın kendisinin namına darbettirdiği sikkeler mahduddur.Paraları Ahmed Han namına kesdirmiştir ki,Semerkant'da Ahmed Han namına darbolunmuştur.Gerçi bu devirdeki bazı ufak feodallerin de sikkeleri bize kadar gelmiştir.Bu feadallerden birisi Hasan Tekin'dir.Sikkelerini bildiğimiz ve devrin siyâsî hadiselerine katılan bu Hasan Tekin kimdir?Bunun hakkında devrin bazı şairlerinin yazdıklarından gayri tarihî kayıtlar pek yoktur.Yalnız şu var ki Muhammed Arslan Han,Kadir Han öldükten sonra ülkesini 1102'de aldığı vakitlerde Sağın Bek isimli birisi ile savaşmak mecburiyetinde kalmıştır.Pritsak,kaynakların ekserisinde "Sağır"diye kaydedilen bu kelimenin Sağın olduğunu ileri sürüyor ki,doğrudur.Zira bunu Sağu veyâ Sağın şeklinde de görüyoruz.Sağun veyâ Sığın,Karlukların yerli beylerinin isimleridir. Nasıl Oğuz hükümdarlarına Yabgu veyâ Beğ deniliyorsa,Karluklarda,Cabgu ile birlikte bu Sağın da vardır.Afrasiyabğyâni Tunga Alp E. neslinden gelen Hakanlılar,hiçbir zaman kabîle reislerinin ünvanlarını taşımazlardı.Bunun için Karahanlı hükümdar ailesinden olan bu prensin, böyle Karluklu lakabı taşıması çalib-i dikkattir.Bu İbn Esîr'de vazıh olarak görülmektedir.Karahanlı hükümdar ailesinin bu Tekin'i,belki Karlukların ülkesini idâre ettiği için,bu ismi almıştır.Nitekim ilerde Cengizli sülâlesinden de bazıları Naymanların Han'ı,Argunların Han'ı gibi ismler alacaklardır,ki bunlar kabîle asilleri değil,Cengizli evladı idiler.Yine bazı Karahanlı prenslerin,Oğuz kabîle reislerine ıtlak edilen "bek/bey"i ünvan olarak taşıdıklarını görüyoruz.Böyle lakapları Sultan Sencer vermiş olmalıdır.Meselâ,Karahanlılardan olan Sultan Sencer'in en büyük maliye nazırı,bey lâkabını taşıyordu.Gerçi bey olmak,onlar için pek büyük bir şereflilik gibi telâkki edilmemiş, fakat hükümdar verdiği için onu taşımışlardır.İbn Esîr,Sağın Bek'in

1102'lerde uzak-doğudan geldiğini kaydeder.Bu Kızılarslan'ın henüz tahta geçtiği yıldır.Semerkant yakınlarına kadar gelmişler,Tirmiz ve Nahşeb taraflarındaki savaşlarda mağlup edilmişlerdi.Belki Sultan Sencer de bu savaşlarda Kızılarslan'a yardıma gelmişti.

Sağın Bek 1109 senelerinde bir daha ortaya çıktı.Ancak bu yıldaki hadiselerde Hasan Tekin'den bahsedilmektedir.Hasan Tekin'le Sağın Bek,aynı şahıs olabilir,ki Hasan Tekin,Sağın lakabını taşımış olmalıdır.Fakat bunların ayrı şahsiyetler olması da mümkündür.Fergana-da bazı Karluk sülâleleri yaşıyordu.Bunlardan birisinin reisleri Yabgu Melik ismindeki bir şairdir.Kaynaklar ayrıca babası Vurgun'u,oğlu Laçin Beyi de zikrederler.Bu Yabgu Melik meselesine sonradan gelece-ğiz.Herhalde Karlukların toplu olarak bulunduğu yerler,Kasan,Nemengan ve Mervinan tarafları olmuş olacaktır.İşte bu Hasan Tekin de Mervinan hükümdarı ve Yabgu Melik de Kasan hükümdarı olarak zikrediliyor. Hasan Tekin için Sağun denildiği gibi,Yabgu lakabı da kullanılmış görünüyor.Bu isimde yazılan şiirler de vardır.Herhalde Fergana Karahanlılarıburada bilhassa Kasan,Taşkent ve Mervinan mıntıkalarında Karlukların kalabalık olması dolayısıyla kendilerine Sağın veyahud Yabgu gibi Karluk ünvanları vermiş olmalıdırlar.Kızılarslan'ın tâbiyetini kabul eden Karlukların,şu halde ayrı beyleri olup,bir nevi muhtariyetleri de vardır.Yabgu Melik,Hasan Tekin hakkında medhiyeler yazmıştır.Bu Yabgu gibi Sağun da Hasan Tekin'e tâbi olabilir veyâ Pritsın dediği gibi ikisi aynı şahsiyet de olabilir.Bilindiği gibi Sağın Karlukların,Oğuzların ki Yabgu,Çiğillerin ünvanları ise Teksin'dir. Kızılarslan'a karşı savaşan ve ona mağlup olan Hasan Tekin'i,daha sonra Sultan Sencer,Merv'e götürmüştür.Bunun da Kızılarslan gibi Sencer'in akrabalarından olduğu anlaşılıyor.

Karahanlı ve Selçuklu hükümdar aileleri arasındaki akrabalık hayli kuvvetli idi.Hatta Oğuzlar,sonraları Sultan Sencer'i esir aldıktan sonra Selçuklu tahtına bir Karahanlı prensini çıkaracaklardır. Karahanlılar için de Merv'de yaşamakla,Semerkant'da hükümdar olmak arasında pek fark olmuyordu.Burada kadınların rolü pek mühimdir.Bilindiği gibi Melikşah,Tamgaç Han İbrahim'in yeğeni Terken Hatun'u almıştı.Âişe isimli bir başka Karahanlı prensesi de Selçuklu Börkyaruk'un eşidir.Sencer'in annesinin de bir Karahanlı prensesi olduğu muhakkakdır.Ayrıca kardeşi Gevher Hatun,bir zamanlar Gazne sarayında iken,kocası ölünce Karahanlılara gitmiş ve Kızılarslan'la evlenmişti.Bu gibi evlenmeler,Selçuklularla Karahanlılar arasında,çok yakın münâsebetlerin teessüsüne sebep olmuştur.Hasan Tekin de bu şekilde Selçuklularla akrabadır.Fakat bunun mahiyet ve derecesini bilemiyoruz.Hasan Tekin, daha Kızılarslan hayatta iken Fergana taraflarını idare ediyordu.Kendisinin tam ismi,Kılıç Tamgaç Hakan Ebul Maali Hasan Tekin bn Ali

bn Abdülmümin bn Ali'dir.Fritsak son Ali'yi,maruf Buhara hâkimi Ali Tekin olarak kabul eder.Zambaur ise,Arslan Han'ın büyük babası olarak Davud Göktekin'in oğlu Ali diye kaydeder.Hocamız da aynı kanaattedir. Avfî,bu hükümdarı Merv'inan hükümdarı Toğan Han diye kaydetmiştir.Şiirlerde ise,Hakan Hisam-ı Hasan bn Ali'dir.Hasan Tekin Kızılarslan'ın başlıca rakibidir.Ona karşı daha bidâyette harp eğek Sağın Tekin kendisi olabileceği gibi,onun emriyle hareket eden bir Karluklu beyi de olabilir.

Kızılarslan Han,hayatının sonlarına doğru hastalanmış ve devlet işleri,Nasr isimli oğluna kalmıştı.Fakat ona karşı Semerkant'da nüfuz sahibi olan Eşref Alevî,isyan tertip edip onu öldürttü.Sonra Ahmed ismindeki oğlu veliahd sayılmıştır.Kızılarslan Belh'de ölmüş,veya Sultan Sencer'in emriyle öldürülmüştür.Cesedi Belh'den Merv'e getirilmiş ve orada yaptırdığı medresede defnedilmiştir.Bu medresenin harabeleri el'an vardır.Merv harabelerini bir Rus Alimi Tukovsky,geçen asrın sonlarında neşrettiği eserinde tetkik etmiştir.Şimdilerde Merv ve umumiyetle Türkmenistan'ın güneyinde yapılan tetkiklerde,Sencer ve Kızılarslan devirlerine ait birçok eserler meydana çıkarılmaktadır.Sultan Sencer,Bağdat halifesine yazdığı mektubunda Kızılarslan için "öldü"demektedir.Zaten birçok zamandanberi hasta olup,böylece ecelî ile ölmüş de olabilir.

Kızılarslan'dan sonra yerine oğlu A h m e d geçti,ki Semerkant'da az b i r zaman hüküm sürmüştür.Bu devirde görülen bir gelişme ilerde izah edilecektir.Zîra Sultan Sencer,halifeye yazdığı mektubunda Karahanlı ülkesine hakan olarak birâderi İbrahim'i tayin ettiğini söylüyordu.Bu zamandaki birçok mektuplaşmalar,Harezmşah Atsız'ın başkâtibi olan Reşideddin Vatvat'ın eserlerinde vardır.İlhanlılar devrinde yaşayan bir zat olan Nasreddin Münşî Kirmanî'nin Nesâim ül-Eshar'ında da Sencer devri anlatılmıştır.Kızılarslan ve halefleri zamanında birçok inşa kitapları vücuda getirilmiştir.Ahmed Han tahtta az kaldığından icraatı fazla olmadı.Hakkında yalnız Suzenî'nin birkaç mısraı vardır.Markov'un neşrettiği vikkelerde bunun adı Kadır Han Ahmed olarak geçiyor.Bu Kadır Han Ahmed için birçok farsça şiirler de vardır.Her halde Selçuklularla ilişiği az olduğundan,Sencer bunun yerine Merv'den Hasan' Tekin'i göndermiştir.Bu tarihten sonradır ki,Hasan Tekin, Hüsameddin Hakan Tamgaç Toğan Kılıç Han diye zikredilir.Fakat asıl hakan Tamgaç Han İbrahim olmuştur.

T a m g a ç H a n İ b r a h i m :Tamgaç Han İbrahim,Karahanlıların maruf hükümdarlarından birisidir.16,17 sene kadar hükümdarlık etmiş olup,devrinden birçok eserler kalmıştır.Sultan Sencer İbrahim'den ayrı olarak Ferğana'da oturan Celâleddin Çağrı Tekin'i de Hakan olarak tâyin etmiştir.Karahanlı prensleri,Sencer'in bazen il ilifa-

tına uğrayıp Hakan olmuşlar, bazen de hâkim oldukları şehirler ellerinden alınıp başkalarına verilmiştir. Bu vakitlerde Maveraünnehr ve Selçuklular ülkesine Oğuzlar ve Karluklar hâkimdiler. Hakanlara karşı istediklerini yaptırırlar, olmazsa isyan ederler ve onu tahttan indirebilirlerdi. Bu göçebeler, gerek Selçuklu gerekse Karahanlı hâkimiyeti için büyük bir huzursuzluk kaynağı idi. İşte bu vaziyetten Selçuklu hâkimiyetinden sıyrılmak isteyen Harezmşahlar istifâde etmek istediler. Sencer'in zayıflamasından bilistifade müstakil kalmak istemişlerdir. Bunlar Karlukları, destekliyor ve onları kışkırtıyorlardı. Bu sırada Karahıtaylar, doğudan önemli bir kuvvet olarak belirince, Harezmşahlar müstakil kalmak faaliyetlerinde onları davet ettiler. Müslüman Sencer'e karşı budist ve gayrimüslim Karahıtayları Orta Asya sahasına davet etmek Harezmşahların yaptığı bir vakıadır.

Karahânlıların bu parlak olmayan zamanlarında Sultan Sencer'in hâkimiyeti çok müşkilâtlar geçiriyordu. Daha 1141 Katvan muharebesini kaybetmekle, Karahanlılar üzerindeki hâkimiyeti kalkmış, manevi nüfuzu da azalmıştı. Fakat kendisine nisbeten toparlayan Sencer bu defakendi devletinin ana kuvveti ve müessisleri ile, çatışmak zorunda kalmıştır. Sencer'e karşı Oğuz ve Karlukların isyanı, bu tarihlerin en büyük olaylarından birisidir. Bu isyanın sebebi hakkında tarihlerde kayıtlar vardır. Başlıcası mer'alerin yetersizliği idi. Fakat bu isyanın asıl sebebi değildir. Bunun bir farklı kültür anlayışına dayanan tarafı da olmuştur. İran'da yetişen, farsça konuşan Sultan Sencer, İran kültürüne bağlı idi. Bu yüzden onları, Semerkant ve Buhara gibi yerlere, oralar halkının üzerine İranlıları vali ve kumandan yapmışlardı. Bu hareket ise, bilhassa Oğuzların çok kırılmasına yol açtı.

Oğuzların Selçuklu devletini kurduktan ve onun yükselmesine çalıştıktan az bir zaman sonra, Sencer'i esir edebilecek bir vaziyete gelmeleri meselesi tamamen aydınlanmış değildir. Herhalde Oğuz ve Karluklar, Tamamen Türk an'anesine sadık kaldıkları halde, Sencer ve Son Selçuklular, İran medeniyetinin fazla tesirinde kalmışlar, göçebelere karşı Farsları tutmuşlardır. Karahanlılar da Sultan Sencer'in felâket yıllarında idareyi ellerinde bulundurdular. Hatta Merv'de Kızılarslan'ın oğlu Mahmud Hakan ve Sultan olmuştur. Gerçi o da Oğuz ve Karlukların tesirinden çıkamadı ve ülke Oğuzların eline geçmiş oldu. Fakat burada iki Oğuz zümresi birbirine karıştırılıyor. Birisi Hutteian Oğuzlarıdır ki, Peygamber zamanında Hasan Gang tarafından görülmüş bir Oğuz zümresidir. İbn Esîr, Ravendî ve diğerleri Sencer'e isyan eden zümre olarak bunları zikretmektedirler. İkinci zümre ise, Sîr Derya havzasındaki Oğuzlardır. Bu Oğuzlar, başka taraflardan diğer birçok kavimler hicret ederek mer'alarını işgal ettiklerinden Sultan Sencer'den kendilerine "yurt" istediler. Gerçi isyanın devamında Hutteian Oğuzları [illegible] yol

oynamıştır.İhtimal o hadisede Sultan Sencer'in büyük emîri olan Emîr Kamac ile ihtilâfları başlıca sebep olmuştur.Çünkü Emîr Kamac'in ismi bazı kâynaklarda Kümic diye de yazılıyor.Bu gösteriyor ki,bu emîr Kamac Huttelan Oğuzlarıyla aynı mıntıkada yaşamakta olan Kümiç Türklerinden olmuştur.Fakat asıl Horasandaki isyanları Siistan ve Hind hudutlarına kadar genişleterek şarkî İslâm ülkeleri için çok pahalı ödetân Oğuz fitnesi yağmalarını yaşatanlar Sîr Derya ve Horasan Türkmenleri olmuştur.Huttelan Türkmenleri,çokdan müslüman kültürüne alışmış bir zümre olarak görülüyorlar.Hutteli veyâ Huttelânî ismiyle yâd olunan bazı Türk âlimlerinin ğu Oğuz Kümic Türklerine mensup olmaları pek muhtemeldir.Sîr Derya,Kırılkum ve Karakum mıntıkalarında yaşayan Oğuzlar ise,tamamiyle eski Türk usulünde yaşayan zümrelerdir.İşte asıl isyan eden Oğuzlar bunlar olup,Belh ve Buhara taraflarına gelip,hatta Sultan Sencer'i 1153 de esîr etmişlerdi.Zâhiren ona hürmetkâr olan Oğuzlar,bu yaşlı Selçuklu Sultanını kafesde yanlarında dolaştırıyorlar, böylece yağmalarına meşru bir mahiyet vermek istiyorlardı.Oğuz isyanı Maveraünnehr ve Horasan tarihinde pek acıklı bir yer tutar.Son Selçuklular devrinde Horasan' ve Maveraünnehr'e ilim ilerlemişti.Buna muvazî olarak mülk ve servet de hayli artmış bulunuyordu.Bunların hepsi,Oğuzların yağmalarından kurtulamadı.Herat,Nisabur,Gazne,Belh yağma edilmiş, Hatta Kirman taraflarında Hind Okyanusuna kadar inmişlerdir.Bütün bu hareketlerinde Sultan Sencer de berâberdi ve şehirlerin yağmalanması emîrlerini de ona imzalatmışlardı.

Devrin şairleri bu isyanların mahiyetini pek acıklı bir şekilde tasvîr ederler.Evhadî'nin bu Oğuz isyanına dair şiirleri vardır. Fakat Sencer'e karşı isyanları daha çok Enverî anlatmaktadır.Tahran'da neşredilen divanında birçok şiirler buna tahsis edilmiş gibidir. Zaten kendisinin vazifesi de Oğuzları,Semerkant hükümdarı Kızıl [illegible]'ın kardeşi İbrahim Tamgaç Han'a şikâyet etmekti.Horasan ahalisi[illegible] feryadlarını,Sultan'ın merhamet hisleri galeyana gelsin diye anlat[illegible]dır:"Elbette bu bu uğursuz Oğuzların zulmü altında Horasan'da [illegible] bir insan esirlikten kurtulamadı.Hepsini alıp götürdüler.Memlekette[illegible] güzel ve kaliteli şeyleri yok ettiler,vaktiyle eşek kovalayanlar,bunlara sahip çıkar oldular.Mescid,cami herşey pâmâl oldu.Horasan'da çok cuma namazı kılanamıd.Çünkü Horasan'da ne hatîb kalmıştı,ne minber".Enverî devam ederek diyor ki:"Rum diyarında ve Çin taraflarında da müslümanlar vardır.Fakat böylesi sadece bu ülkededir".Hâl gerçekten bir zaman için böyle feci olmuştu.Bütün göçebeler yağmalara girişiyorlardı.Tabiî Karluklar da bundan kendilerini alamıyorlardı.Selçuklu Sultanı Sencer üç yıl kadar,bu Oğuzların yağmalarına zorla iştirak ettirildi.Fakat x sonraları artık Oğuzlar da bir anlaşmaya gitmeye tuttular.

Sultan Sencer'in kendisi tarafından Bağdat halifesine gönderilen bir mektupda,Kızılarslan öldükten sonra,yerine biraderi Tamgaç Buğra Han İbrahim'in Türkistan Hakan-ı Azam'ı tâyin ettiğini söylemişti.Fakat diğer kaynak ve sikkelere göre,1130'larda Muhammed Kızılarslan'ın oğlu Ahmed,han olmuştur.Semerkant'da az sonra Hasan bn Ali'yi de hakan olarak görüyoruz.Burada zahiren bir tezad görünüyorsa da,gerçekte olmamıştır.Çünkü birisine İbrahim'in Türkistan Hakan-ı Azam'ı tanındığını görüyoruz.Diğer taraftan Kızılarslan'ın oğlu Kadır Han Ahmed'in daha babasının sağlığında,ağabeyisi Nasır'ın Eşref Alevî tarafından öldürülmesinden sonra veliahd tâyin edildiğini biliyoruz.Anlaşılıyor ki bu veliahd,babasının ölümünden sonra sadece Semerkant'la iktifa etmiştir.Nitekim Cengizlilerden de veliahd olan Tuluy,Uluğ Yurt denilen hususî ulusunda hükümdar olmuş,lâkin bütün İmparatorluk üzerinde ise Ogeday Hakan olmuştur.Kerhalde Karahanlılarda da Uluğ Yurt babanın yurdu olmuştur.Buna benzer olaylar,Türk tarihinde birhayli vardır.

Kaynaklarda geçen Hasan bn Ali veyâ Ahmed Han'dan sonra 1132-1141 arasında Kızılarslan'ın oğlu M a h m u d 'un hanlık ettiğini biliyoruz.Bu Mahmud,Kadır Han Ahmed ya öldükten,veya azledildikten sonra Semerkant hükümdarı olmuştur.Fakat biz Mahmud Han'ı 1161'e kadar Merv'de görüyoruz.İbrahim Tamgaç Han,gerçi Sencer'in Türkistan valisi idiyse de,Muhammed Kızılarslan'ın hükûmetine gerçekten varis çıkanlar Ahmed ile Mahmud oldular.Bu Mahmud'un hayatı kaynaklarda epeyce mufassal olarak yazılmıştır.Zîra bu Mahmud,Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esîr edilmesinden sonra bütün şarkî büyük Selçukluların hanı ilân edilmişti.Gerçi kendisi de Oğuzların tesirindeydi ve onların istekleriyle hareket ediyordu.Ancak devrin tarihçileri,şairleri ve edibleri onu hakan tanımışlardır.Mahmud yalnız Karluklarla iyi anlaşamadı.Bu yüzden büyük hadiseler çıktı.Kendisi Sultan Sencer'in esâreti zamanlarında Merv'de kalmamış,daha çok Tirmiz'de olmuştur.Burası ise tamamen Karlukların elindeydi.İşte asıl nüfuz sahibi kabileyle anlaşamadığı için ülkede karışıklıklar çoğalmış bulunuyordu.Kendisi aldığı Rükneddin,Kemâleddin ve lakaplarının yanında,şairlerin verdikleri birhayli tutar.Fakat bunun gerçekten böyle olup olmadığı bilinmiyor.İşte hükümdarlığı sırasında aralarında anlaşmazlık çıkan Karluklar,kendisine isyan ettiler.İbn Esîr,1136,37 yıllarında isyân edip,sonradan Karahıtay hükümdarı Ung Han'ın nezdine giden Karlukkraklerinin sayısını 30.000 kadar gösteriyor.İşte bunların ve diğer taraftan Karahıtayların bilhassa Harezmşahlar tarafından davet edilmeleriyle Karahanlılarla aralarında büyük bir savaş oldu.İlk olarak Hocent yolunda büyük bir bozguna uğradılar.Mahmud,maniheist ve budist Karahıtaylara karşı,Sencer'i

yardıma çağırdılar.Sencer ve müttefiklerin ordusu, K a t v a n 'da Karahıtay kuvvetleriyle karşılaştı.10 Eylül 1141 de cereyan eden savaşta Karahıtay ordusunun öncüsü ve en şiddetli savaşçılarını Karluklar teşkil ediyordu.Sencer'in 30.000 kişilik ordusunu,bu Karluklar şiddetli hücumlarla perişan ettiler.İşte Sencer'in Karahanlı ülkesindeki aktif rolünü,bu tarihten sonradır ki Karahıtaylar aldılar.Maveraünnehr hâkimi olan Karahıtaylar,Karahanlı sistemine hiç dokunmadılar.Bu sebeple Karahanlı devleti sonra da devam edecektir.Fakat Karahanlı hükümdarı Mahmud,bu mağlubiyetlerden halk nezdindeki itibarını kaybetmiş olduğundan onu Merv'e götürdü.Orada belki kendisinin muavin hakanı olarak kullanmış,Türkler nezdinde Hakan sayıldığı için,Türklere hitabeden fermanları kendisine imzaletmıştır.Mahmud,Sencer'in yeğeni ve aynı zamanda damadıdır.

1153 senesinde Sultan Sencer Oğuzların isyanında,onlara esir düştüğü zaman,Mahmud Sencer'in yerine müstakil Hakan ilân edilmiştir. Türkler hükümdar olarak onu tanımışlardır.Sultan Sencer yaşlılığında pek çok sıkıntılar çektiği Oğuz esâretinden döndüğünden sonra çok yaşayamadı ve 26 Mayıs 1157'de vefat etti ve Merv'deki Türbesine gömüldü.Devrinde türbesi,Türkistan'ın en büyük yapılarından birisi idi.Sencer vefat eder etmez,Bağdat Halifesi onun yerine,Mahmud'u Sultan ilân Bu,Selçukluların daha Tuğrul zamanında aldıkları dünyevî şânlerin hükümdarı idi.Elkabda bu,Hakanlıktan önce geliyordu.Burada şuna da dikkat etmek gerektir ki,Sencer'in Karahanlı prenslerini doğrudan doğruya kendisi Han tâyin etmiyordu.O,halkın ve Karahanlı hükümdar ailesinin seçimini tasdik etmek durumunda olmuştur.Gerçi Sencer bazı Karahanlı tekinlerini "bizim yetiştirmemiz"diye tavsif ediyorsa da,aslında Han'lar sülâleye mensup prenslerin muahharen kurultay ismini alacak olan meclis tarafından seçilmesini kabul ediyordu.

Sencer ölüp,yerine Mahmud"Sultan ve Hakan" olduktan sonra,birçok yerlerden tebrikler aldı.Bunlardan birisi Harezmşah İl Anslan tarafından yazılmıştır.Bu,Sencer'e itaat etmek istemiyor ve onlardan ayrılmayı düşünüyordu.Bunun için gayrimüslim Karahıtayları çağırmaya kadar varmıştır.Müslüman bir Türk idarecisinin,hele devlet kurma yolunda olan birisinin,istiklâl için Çin'den gelen budist-maniheist Karahıtayları yardıma çağırmaları ve onlara dayanarak zulm yaplamarı ne acıdır.Gerçi Oğuzlar bu sırada yatıştırılmışlar,hatta Sultan Sencer'in Merv'e gitmelerine müsâde etmişlerdi.Zîra bir bakıma maiyeti ile beraber Sencer'in iaşesi kendileri için hayli külfetli idi.Fakat onlar, Sencer'in Merv'e dönüşünden ve hatta ölmesinden sonra da siyâsî hadiselere karışmaktan geri kalmadılar.Oğuzlar ve Karluklar iki damla su gibidir.Bu zamanda,birisi Horasan'da,ötekiler de Maveraünehr'de hâkim

durumdaydı.Bu Türkler,fazla acemleşmiş Sultanların idâresini kontrolleri altında tutuyorlardı.İşte bu arada beliren kabile nüfuslularından birisi,Müeyyed Ay-Aba'dır."Aba" tabiri Türklerde eskiden beri olmuş,meselâ Tuna Kıpçaklarında Basar-Aba,Anadolu Selçuklularında da Şemseddin Ayaba isimli zatlar maruf olmuşlardır.Mervde diktatör işte bu Müeyyed Ay-aba idi.Ay-Aba'nın idâresi gittikçe sertleşmiş,kendisine rakib saydıklarını da öldürmeye başlamıştır.Hatta 1161'de Sultan Mahmud ve oğlu Davud'un gözlerine mil çektirerek Karahanlı sülâlesine nihâyet verdiğini zannetti.Fakat selçuklulara akraba olan Karahanlılar yine de Merv'de hüküm sürmeye devam ediyorlardı.Devrin şairlerinin medhiyelerinde bunu görüyoruz.

Buzamanda birçok âlimler de zikredilmektedir.Bunlardan birisi Ebu Bekr Ahmed olup,Çin'e gitmiş,sonra Balasagun'a ve oradan da Horâsan'a geçmiştir.Birçok eserlerini bildiğimiz bu zat,Tıp ve felsefede de maharetli idi.Bir başka âlim Şemseddin Muhammed Hocendî ise, meselâ bu ülkeye Karahıtayların gelmelerini mazur görmüştür.Ahmed Tayangu'nun da yazdığı şiirler vardır."Tayangu" diye,Karahanlı hükümdarlarının itimad ettikleri,şâhıslara yâni müşâvirlerine deniyordu.Şemseddin Taberî'nin de Melik Yabgu'ya yazdığı şiirler vardır.Anlaşılıyor ki bu,Karahanlılardan değil,Karluklardan olmuştur.Yine bu devirde Fahreddin Razî de ehemmiyetlidir.Buhara,Semerkant ve Hoşent'de bulunmuş,Karahanlı âlimleriyle ilmî münakaşalarda bulunmuştur.Birçok yerleri dolaştıktan sonra nihâyet Herat'da ölmüştür.Fakat Harezm'de de bir mezar ona nisbet ediliyor.Bunun Semerkant ve Harezm âlimleriyle münâkaşalarına ait risâle,Haydarabadda basılmıştır.Bu zat,yazdığı büyük tefsîri ile ünlüdür.Ayrıca Yunan felsefesine dair eserleri de vardır.

Sencer'in ölümünden Harezmşah hâkimiyetinin yerleşmesine kadar geçen yarmyüzyıl kadar devirde,birçok yerlerde mahallî beyler ve Selçukluların vezirleri yarı müstakil bir şekilde hüküm sürmüşlerdir. Onlardan birisi Emîr Müezzibiddin Kümic'dir.Bu zat Tirmizle Huttelân arasında yaşayan Kümic Türklerinin beyidir.Bunlar Sultan Sencer'e sadık olup,Oğuzlarla hayli mücâdele etmişlerdir.Bu zat,Ay-Aba'nın da başlıca rakibidir.Yine bu devirde Kâşgarlı bir zengin,yâkin biraz pinti olan Tağarbek Muhammed bn Süleyman ül-Kâşgarî'yi de görüyoruz.Önce Türkistan Hanının veziri idi.Sonra Sultan Sencer'in veziri olmuştur. Kendisini Muizzî gibi şairler medhederler.Hayli zalim olan bu veziri Sencer,şikâyet üzerine bir ay kadar hapsetmişti.Kaynaklar bu Tağarbek'in,Sencer'den sonra Türkistan Hükümdarının yanında vezirlik ettiğini söylerler.Bir oğlu da zikredilen bu zat,sonraları deveden düşerek ölmüştür.Müntecebiddin'in Atabet ül-Ketebe'sinde,Sultan Sencer tarafından tâyin edilen,Türkmenlerin bir şahnesinden bahsedilir.Bu zat,Gürgân yâni şimdiki Gümüştepe Türkmenlerinin reâsi olan Şemseddin İnanç

Bilge Uluğ Candar Bek'dir.Candar tebiri,hükümdarın sarayındaki [illegible] larına denilir,ki kendisine Şemseddin Sipehsalar da deniliyordu.Diğer bir Sipehsalar Cemâleddin adlı bir Türkmen beyi de Mangışlak ve Kıpçaristan Türkmenlerinin şahnesi olarak tayin edilmiştir.

Sencer zamanında Kemâleddin Mahmud bn Ebu Bekr Hasan ez hanan-ı Türkistan,Cend valisi olarak görülmektedir.Bu Kemâleddin Mes'ud Kılıç Tamgaç Han İbrahim Böri Tekin'in oğludur.Sunc karşı Harezmşah Atsız sefer etmiş ve 1193'de yâni Sencer'in esir edildiği senede Sığnak'a gâderek Oğuzların bu şehrini almıştır,ki bu sırada Kemâleddin zikredilmektedir.Atsız daha önce 1145'de Cend'e gelip burasını almıştı.Anlaşılıyor ki,Karahanlılar yine bureya sahip olmuşlardır.Bu münâsebetle Reşideddin Vatvat,onun hakkında "Han ismini benimseyen bir mütegallibe"diyorsa da bunun böyle olmadığı anlaşılıyor.Zîra Cüveynî'de de II,s.10'da Cend valisi olarak Kemâleddin bn Arslan Han Mes'ud diye zikredilmektedir.Böylelikle mesele birhayli değişiyor.Anlaşılıyor ki Ebu Bekr,Mes'ud bn Muhammed Arslan İlik'in oğludur.Cüveynî,bunu Cend valisi olarak 1152 de,yâni Sencer'in esâretinden bir sene önce zikretmektedir.Reşideddin Vatvat,bu Kemâleddin'in Harezmşah Atsız'la dostâne münâsebetlerde bulunduğunu,Cend'de yaşadığını ve misâfir olarak geliyorum dediği halde onu yakalayıp öldürdüğünü anlatır.Şüphesiz Karahanlılar,Sir Derya'nın kuzeyindeki Sığnak'a sahip olmamışlarsa da,Şâşd onların elinde olmuştur.İşte Sencer ölüp,Merv'de gevşek bir idare kurulduğu vakit,memlekette böyle mahalli beyler idareye sahip çıkmışlardı ki,birisi Yabgu Melik,aşağıda zikredilecektir.

Tamgaç Han İbrahim bn Muhammed Han,1155'lere kadar hüküm sürmüştür.Bu vakit de Karahıtaylar kendilerinin büyük İmparatorluk siyâsetlerini takip etmeye başlamışlardı.Onlar bir umumî Hakan tanımayarak ayrı hanlara istiklâl vermişlerdi.Böylece Horgana,Semerkant ve Balasagun'da ayrı ayrı hanlar bulunuyordu.Karahıtaylar baradaki ayrı kabîle reislerini Han mertebesine çıkarmışlardı.Bunlar arasında müttefiki Karluk reisleri dikkate değerdir.K a r l u k l a r ı n maverâünnehir ve Türkistan'da Karahanlılar ve evvelki devirlerde hükümdarları oldukları,dikkate değerdir.Türk tarihinin kaynaklarda lâyıkıyla aksâlar bulmayan bir meselesi de Karluk ve Çiğillerin tarihî rollerine dairdir.Gerçi bugün maverâünnehir ahalisi Özbek tesmiye edilmektedir.Fakat bu isim Timurlulardan sonra,XVI.asırdan itibaren yayılmaya başlayan bir addır.Altınordu Hükümdarı Özbek Han'ın tebaasına ve o sahada oturan kabîlelere itlak olunmuştur.Bu kabileler Altınordu sahasının ekserisi içinde olmasından dolayı,Türkâ doğru kaydılar ve Timurluların iç meselelerinden de istifâde ederek Orta Asya'ya sahip oldular.Timurlular da doğadan Kalmuklar,Batıdan Türkmenler ve Kuzeyden de bu Özbeklerin tazyiki ile,ancak tek yoldan [illegible]'a kaydılar.

Orta Asya'nın medenî ülkelerine gelen bu bozkır kavimleri Timurlularla asla dost olmamışlardı. Ali Şir Nevaî, sevdiği bir Özbek güzelinin gönlünün Toktamış tarafında olduğunu kaydeder. Yerleşik Timurluların bu bozkır halkına dikkat etmemesi, onların felâketlerinin sebebi olmuştur. Daha Harezmşahlar zamanında, Orta Asya'nın içlerinde yerleşmeye başlayan bu kabîleler, diğerlerini de yardıma çağırıyorlardı. Bu, Timurlular ülkesinin taa kalbine bir sızma idi. Fakat bunların buraya gelişlerinden önce, Orta Asya sahasının yerli Türk halkı Karluk, Çiğil ve Oğuzlardı. İşte bu Türk kabîlelerinden Oğuzların oynadıkları rol kısmen açıklığa kavuşmuşsa da, Karluk ve Çiğillere pek dikkat edilmemiştir. Karlukların Türkistan'daki rolünü Barthold da tam anlayam amıştır. Gerçi maruf eserinde birçok Karluk beyleri zikreder; ancak bunların gerek oturdukları yerlere, gerekse katıldıkları siyâsî hadiselerin ehemmiyetine dikkat etmemiştir. Özbekler gelmeden evvel, Karlukların çoğu, Belh ile Buhara arasında idiler. Ayrıca Fergana taraflarında da oturuyorlardı. Selçukluların Oğuzlara tam olarak dayanması gerekti. Lâkin bunu yapamadılar. Oğuzların ekseriyeti Huttelan tarafında, Kıpçaklarla birlikte idi. Diğer büyük bir kısmı da, Sir Derya havzasında Taraz taraflarında bulunuyordu. Sem'anî ve Yakut, buralardaki köy ve kasabalardan bahsederlerse de, halkının ne olduğundan hiç bahis yoktur. Selçukluların büyük zaafları, bu bozkır kavimlerinin istikbaldeki rollerine kıymet vermemeleri olmuştur. Onlar devletlerine lazım olan asıl unsurun, şehirli olan tacir, san'atkâr vs olarak kabul ediyorlar, savaşçı göçebeler yerine âlim ve şairlere kıymet veriyorlardı. Kendileri de onların dilini önce edebiyetda, sonra da aile içinde konuşur oldular. Salur rivâyeti olan Oğuznâme'de "Selçuklular önceleri biz Oğuz'uz diyorlardı; şimdi biz Afrasiyab neslinden hükümdarız" dedikleri nakledilmektedir. Nizamülmülk, Siyâsetnâme'sinde Oğuzlar hakkında hükümdara "askerin arasında onlar da var, vaktiyle hizmetleri de geçmiş" şeklinde bahsediyor. Sencer'in bu bozkır kavimlerinin rollerine ehemmiyet vermemesi yüzünden başlarına gelen felâket, sonradan Timurluların da başına gelmiştir. İşte Selçuklular gibi Timurlular da bozkır kavimlerinin siyâsî faaliyetlerinin ehemmiyetini anlamayadılar ve bu, onların felâketlerinin sebebi oldu.

Karlukların Orta Asya Türk tarihinde oynadığı rolü, ancak şimdilerde kesin olarak tesbit edebiliyoruz. Hocamızın "Efdalitlerin menşeine dair" makalesinde, İstanbul kütüphânelerindeki kayıtların doğruluğu, son zamanlarda Rusların Türkistan'da yaptıkları kazılar tarafından teyid edilmiştir. Bu makalesinde Efdalit camiasını meydana getiren Türklerin çoğunlukla Karluk olduğunu göstermiştir. Şimdi Ruslar açtıkları Efdalit mezarlarında Karluk san'at eserleri çıkınca bu tamamen

kesinleşmektedir.Şu halde Karluklar daha V yüzyıldan itibaren tarihte ehemmiyetli roller oynamaya başlamışlardır.Son Samaniler devrinde yapılan Kur'an tercümesine iştirak eden heyet üyesinden birisi,İsfijabli,yâni Karluklar ülkesinden bir şahıstır.Bu tercüme Karluk ve Argu Türkmenleri için yapılmıştır ki,bunu Hocamız "Eadliest translations of the Kur'an into Turkish" isimli makalesinde göstermiştir.Karahanlılar da,kendi ülkelerinde esas kuvvetin Karluklar olduğunu bilmediler ve onlara kıymet vermediler.Bütün bu devletler Boskır kavimlerine dikkatli davranmadılar.Böylelikle Sencer esir edildi,ülkesi yağma edildi.Timurlular da sonradan Hindistan'a atıldılar.Gerçi Kur'an Oğuzcaya da çevrilmiştir,fakat Karlukların dili,Kaşgar taraflarının Çağatay şivesine daha yakındır.Bu Kur'an tercümeleri iki nüsha olup, biribi İlhanlı sarayında,diğeri Altınordu'da istinsah edilmiştir.İşte bu Kur'an,Samaniler devrinde de Maveraünnehr halkının esasını teşkil eden Karluklar için yapılmış olmalıdır.Karlukların bir diğer özellikleri,Ruslar yoluyla Avrupa'ya kadar giden cevherli kılıçlarıdır.Isıkgöl taraflarında kılıç yapılan "Polat" diye bir şehir mevcud olmuştur ki,Cengiz orduları gittikleri yerlerdeki ustaları buraya gönderip kılıç yaptırmışlardır.Şarkî Avrupa'dan topladıkları Alman ustalarını buraya getirmişlerdir.

Karluklar,Karahanlı camiasında müslüman oldukları halde,niçin doğudan gelen gayri müslim Karahıtaylara rağbet ettikleri de merak ediliyor.Keza Harezmşahlar devrinde de müslüman Türkler,gayrimüslim Cengiz'i davet etmişlerdir.Katvan savaşında Karahıtayların ordusunun öncüsü olan Karluk kuvvetleri,Selçuklu-Karahanlı ordusunu perişan etmişti.İşte Karlukların bu hareketlerinden sonra,Karahanlılarla araları hayli açıldı.İlerde bu mevzuya yeniden dönülecektir.Şimdi İbrahim Han devrinden olaylarına bakalım.Bu devrin meşhur âlimlerinden birisi İzzeddin Kendî'dir ve Hulasat ül-Fetava adlı eseri,kütüphanelerimizde vardır.İbrahim Han,Karahanlıların en mümtaz hükümdarlarından birisidir.Kendisi hattat olup,ancak hattından bir nümune devrimize kadar gelememiştir.Kendisi şairdir de?Enverî bunların güzel olduğunu söyler.Bilindiği gibi Sultan Sencer Oğuzlara esir düştüğü zaman Sencer'in hanımı Terken Hatun,bu Enverî'yi İbrahim Han'a göndermişti. Enverî İbrahim Han'a şiirler yazmıştır ki birisinde şöyle der:"Bütün hüner ve sanʿatın her nevi senin elindedir?Bilhassa şiirde,nazımda ve parlak kasidelerde bu iş görülüyor.Herşeyi tekrarlamak iyi değildir, ama ben tekrarlamak mecburiyetindeyim".

İbrahim Han'ın bir kızı,Terken Hatun da herhalde bir Selçuklu yüksek zatlarından birisi ile evlenmiştir.Bu hanımın namına yapılan bir Ribat,Serahs'a giden yol üzerinde Rabat-ı Şeref'de kitâbesi

yolu[illegible]a anlaşılmaktadır.Bu yakınlarda İran'da çıkan Hüner-i Merdim mecmuasında,1967,52 bu hususta bir yazı çıkmıştır.Bu rabatın Terken Hatun tarafından yaptırıldığı kitâbesinden anlaşılmaktadır:"Arap ve Acemlerin padişahı Ebul Hüseyin Sencer bn Melikşah zamanında büyük hâtun,dünya kadınlarının melikesi Afrasiyab sülâlesinin derecesini yükselten,şeref veren Kutluğ Bilge Seyyide Terken bintül-Hakan ül'Azam".Buradaki kitâbe,549/1154'ü göstermektedir.Bu tarihlerde Hakan-ı Azam,İbrahim Tamgaç Han'dır.Burada dikkati çeken,Karahanlı prenseslerinin nereye giderlerse gitsinler,"Hakanlılardan sülâlesinden olduklarını" iftiharla söylemeleridir.Karahanlılarda erkekler için daha ziyâde Tunga Bilge deniyordu;hanımlar için de şu halde Kutluğ Bilge denilmektedir.Selçuklularda ise,Kutlu Bilgi şeklindedir.Bu Hatun,Sencer zamanında yaptırdığı bu Kervanserağda babasının ülkesindeki ünvanları kullanmaktan zevk^duymuştur.

Muhammed Arslan Han'ın oğlu İbrahim Han zamanında,Karahıtayların Türkistan'daki idâre sistemleri tebellür etmeye başlamıştı. Onlar İbrahim'e Han demişler,fakat diğer mahallî beyler için daha ziyâde "İlik" tâbirini kullanmışlardır .Bu feodal mânada idi ki meselâ "İlik-i Türkmen" deniyordu.Şehirlerin idâresini ayrı şahıslara beylere veriyorlardı ve onlar Han'a tâbi olmadan müstakil olarak idare ederlerdi.Böylece Karahanlı ülkesinde bir merkezî kuvvet kalmıyordu. Buhara'da ayrıca "sadr"lar idareci olarak vardı ki,bunlar O.Pritsak'ın bir makalesine mevzu olan Al-i Burhan'dandılar.Bunlar oraya Selçuklular tarafından götürülen zengin ulemâ idiler.Karahıtaylar,Selçukluların bu sistemini değiştirmediler.Sadrları Türk devletleri iyi tanımıyorlardı.Ahmed Yesevî,şiirlerinde onların aleyhindedir ve tenkid eder.Orta Asya Türkleri meyanında bunlar Buhara'da sömürücü insanlar olarak telakki ediliyordu.Fakat onlar Karahıtaylarla iyi geçiniyorlardı.Buhara'da bu Al-i Burhan'dan Ahmed ibn Abdülaziz bn Mazo' vali olarak buluyordu.Yanına bir Karahıtay memuru da komiser olarak bırakılmıştı:Atemtekin.Karahıtay hükümdarının bir mümessili olan bu Atemtekin,isminden anlaşılıyor ki Türkdür.Buhara halkı,muhtemelen Veli Sadr'ın teşvikiyle bu Atemtekin'i Karahıtay Hakanına şikâyet ettiler. Buhara şehrinden gelen heyet,Şu nehri havzasındaki Balasagun'a gelerek şikâyetlerini Karahıtay hakanına bildirdiler.O da,Karahıtayların dinî ve fikrî siyâsetlerini gayet güzel belirten şu sözü söyledi: "Atemtekin,Ahmed ne emrederse onu yapsın.Ahmed de Hz.Muhammed ne söylemişse,onu emretsin".Şu halde Atemtekin örf ve âdete,Ahmed de İslâm'ın yolundan gidilecek hükümleri bildirecekler di.Bu,çok meşhur bir sözdür ki,Karahıtayların İslâm şeriatı ve an'anesine riâyet ettiklerini gösterir.Daha önemlisi artık insanların nazarında İslâm'ın bir muayyen ve ortak bir tip yaratmış olduğudur.Karahıtay Hükümdarı karşısın-

da bir islam tipi görüyor, ona göre hüküm verebiliyordu. Bu hakikaten mühimdir. Meselâ yeni birşeyler olmak iddiasında olan komünistlerin şimdi dahi ahlak ve karakter itibariyle muayyen ve ortak bir hüviyetleri yoktur. Müslümanlıkta ise, böyle bir hüviyet tebellür etmiş, müslüman deyince Uzak-doğu ve Orta Asya 'dahükümdarlık eden Karahıtay hakanı dahi, "bunu ben bilirim, bu müslamdır, karakteri şudur" diye kendi komiserine emir vermiştir. Bu hikâye Çahar Makale-i Aruzi'de nakledilmiştir.

K a r a h a n l ı l a r ı n S o n D e v i r l e r i :

Sultan Sencer ölünce, Obuzlar Kızalarslan'ın oğlu Mahmud Han'ı hükümdar olarak tanımışlardı; kendileri de Belh civarından Merv'e gelmişlerdi. Fakat ovakit Serahs da bulunan Mahmud Han, onlara güvenemedi. Aralarında şiddetli savaşlar oldu. Mahmud Han büyük zayiata uğrayıp Cürcan taraflarına çekildi, Oğuzlar 5 Kasım 1158'de Merv'i aldılar. Bir yıl sonra bu Oğuzlar, kendisine tekrar müracaat edip Hakanları olmasını istediler ve Merv'e çağırdılar. Ancak oğlu Celâleddin Muhammed, Oğuzlara daha yakındı. Han önce oğlunu gönderdi, sonra kendisi de Oğuzlarla görüşmek üzere Nisabur yanına geldi ve onlarla anlaştı. 11 Mayıs 1159. 1161'de Mahmud Han, o vakit Nisabur'u müstakilen idare etmekte olan Ay-Aba'yı, kendisine bağlanmadığı için zorla itaat almak için Oğuzlarla birlikte Nisabur'u yürüdü. Bütün Haziran bu Ay-Aba ile savaşla geçti. Fakat Oğuzların elinde esir vaziyetinde Sencer'inkine benzer şekilde kalmak, Mahmud Han'ın hoşuna gitmiyordu. Oğuzlardan ayrılarak Şehristâne geldi. Oğuzlar da köylerine dağıldılar, fakat tekrar toplanarak her tarafı yağmaya başladılar. Bu vaziyette Hakan, Ay-Aba ile anlaşmakdan başka çare göremedi. 1163 Eylülünde Nisabur'a geldi ve Ay-Aba ile anlaştı. Fakat Ay-Aba hakanı yakalayıp gözlerine mil çektirdi ve oğlu Celâleddin Muhammed'e da aynı muameleyi yaptı. Her ikisi hapishanede vefat ettiler, yahud öldürüldüler.

Mahmud Han, zamanın edibleri tarafından Merv ve Nisabur taraflarında bulunduğu zaman dahi "Büyük Hakan Celâlüddin Şema ül-Mülk Tünge Bilge Buğra Kara Ebul Kasım Mahmud ibn Muhammed Karahan" ünvanıyla tesmiye edilmiştir. Herhalde Karahanlı devleti, Karahıtaylar nüfuzuna girmeden evvelki 150 yıllık istiklâl devri bu Mahmud Han'ın Semerkant civarındaki meğlubiyeti ile sona ermiştir. Bunun Ali Kemaleddin isimli bir oğlu, Sırderya havzasında Cend valisiydi. 1152'de Harezmşah Atsızla birlikte Sığnakdaki gayrimüslim Kıpcaklarla harpetti, fakat vefasız dostu Harezmşah Atsız tarafından esir edilerek esârette ölmüştür. Meşhur Reşid Vatvat, onun dostu idi.

Yukarda da anlattığımız İbrahim Han bn Muhammed Han, 1141 1156 arasında fasılalarla hanlık etmiştir. Zeyn üd-Dünya veddin, Burhan-

ül-İslâm vel'Müslimin gibi lakaplar kullanmıştır.İbrahim Han'ın Karluklarla arası açıktı.Herhalde o daha ziyâde Çiğillere dayanıyordu. Zira bu arada birçok Çiğil beylerinin isimleri geçiyor.Karluklar bu İbrahim Han'ı tasvip etmiyorlardı.Nihâyet İbrahim Han onlarla harpetmek mecburiyetinde kalmıştır.Bu savaşlar,Karlukların en kuvvetli oldukları yerlerden olan Buhara yakınlarında olmuştu.Karlukların oturdukları bu yerlerde bıraktıkları isimler,hâla Halluh veyâ Halluhan deye yaşamaktadır.İşte arada bir çatışma olmuş,İbrahim Tamgaç Han ölmüş ve Buhara yakınlarında Kelabad'da defnedilmiştir.Kendisinin dayanağı olan Çiğil beyleri Teksin lakaplarıyla kaynaklarda zikredilir.Bunlar arasında Ebu Bekr Teksin,Alaeddin Yargu,gibi isimleri Said Nefisî naklediyor.Ayrıca Nasıreddin Ali Uluğ Hacib ile Şemseddin Eğdeş Teksin'i de biliyoruz.Bu sırada Karluklar kuvvetlerini devam ettiriyorlardı.Ancak bu kuvvetleri arada kırılacaktır.Karlukların reisi olarak bu tarihlerde Ayyar Beği görüyoruz.Büyük ve muktedir bir kumandan olan bu zatın emrinde 100.000 kadar askeri varmış.Bu zat,Feggana taraflarının kalabalık Türkmenlerinin başında idi.Bu devirde Karluklar,devlet içinde devlet özelliğini haizdiler.Bu Ayyar Beye ilerde yine temas edilecektir.

İbrahim Han'dan sonra Göksağun aile adını taşımakta olan Ali bn Hasan Tekin geçti.A l i bn Hasan Tekin,tarihte çok meşhur bir hükümdardır.Cüveynî,II,14'de kendisinden Çağrı Han Celâleddin Ali bn Hasan Tekin diye bahsedilmiştir.Ali bn Hasan Tekin'in başında büyük bir gaile Karluk derdi vardı.Gerçi bu hükümdarın babası Hasan Tekin zamanında Karluklarla iyi geçinmişlerdi.Avfî bu Hasan Tekin'i Tuga Han diye zikretmiştir.Onun veziri olduğu anlaşılan Karluk Beyi Yabgu Melik hakkında aynı Avfî "Merginan ve Kasan melikî" demektedir. Fakat Hasan Tekin'in kendisi de,Karluklar üzerinde hâkim olduğundan Yabgu [illegible] lâkabını taşımış olduğunden,Yabgu Melik'in Hasan Tekin'i medhederek yazdığı şiiri iyice anlaşılmamıştır:Avfî,I,52.Burada "Hakan Hisam üd-din Hasan bn Ali"demiştir.Said Nefîsi ise bunu Yabgu Melik'e ait bir şiir zannetmiştir,Beyhaqî,III,1355-1377;Kudretli bir edîb olduğu anlaşılan Karluklu Yabgu Melik,daha önce Ahmed Han'a da bir medhiye yazmıştır.Ali'bn Hasan Tekin de Köksağun lakabını taşımıştır ki,bu ünvan Divan-u Lugat it-Türk'de de vardır.Bu zat,sonra Karahıtayların da yardımıyla Semerkant hükümdarı olunca tabiatıyla Çiğil kabilesine dayanmıştır.Bu sebeple Karluklarla arası açıldı.Karlukların beyi Yabgu Melik,Mec uat-üt-Tarih'de Yabgu Han ismiyle zikredilmiş ve babası da Vurgun olarak kaydedilmiştir.Yabgu Melik'in oğlu Laçın da Laçın Karluk veyâhut Laçık Bek ismiyle zikredilir.İşte Karluklarla arası açılan Ali Göksağun,Yabgu Melik'in üzerine yürümüş ve bu

zamanlarda hayli ihtiyar olduğu anlaşılan Yabgu Melik'i de öldürmüştür.Bundan sonra Laçın Bekle birâderleriyle Harezme iltica ettiler. Ali ise,Karahıtay hükümdarıyla iyi münâsebetlerde bulunduğundan ondan yardım alabilmiş ve İlik-i Türkmen,onbin kadar askerle Ali Han'a yardıma gönderilmiştir.İşte bu "İlik-i Türkmen"in Şarkî Türkistan ve Balasagun hükümdarı olan Ahmed Arslan Han'ın oğlu İbrahim Han olduğu anlaşılmaktadır,ki ondan sonra bunu Nayman Küçlük öldürecektir.Harezmşah İlarslanla Ali'nin arasında cereyan eden savaşı sulhle sona erdiren bu İlik-i Türkmen olmuştur.Çin kaynaklarında İlik-i Türkmen'in muhalifleri olan İlarslan ve Laçınbeyler,Horasan askeri olarak yazılmıştır.Karahıtay hükümdarı,Karahanlıların ve hususiyle Göksağun'un ezilmesine taraftar değillerdi.Bununla birlikte Karahıtay hükümdarı Ali bn Hasan Tekin'den sonra geçen Mes'ud'a,"Sen Karlukları Buhara tarafındanalıp,Kâşgar'a naklet" demesinden de anlaşılıyor ki,gerek Amî Göksağun gerekse Mes'ud Han'ların her ikisi de,Garbî Türkistanda olduğu gibi,Şarkda da,nüfuz sahibi olmuşlardır.

Mes'ud Han :Ali Göksağun,1164'de öldükten sonra yerine birâderi Mes'ud Han Batı Türkistan hükümdarı oldu.1178'e kadar devam eden hükümdarlığı zamanında Türkistan mühim hadiselere sahne olmuştur.Bu hükümdarın zamanında yazılan bazı eserler devrimize kadar gelmiş olup,bunlarda o zamanın hadiselerine dair kayıtlar vardır.İşte bu eserlerde Karluk hadisesi oldukça tafsilatlı olmasa da vazıh olarak anlatılmıştır.15 sene kadar hükümdar olan Mes'ud Han'a ithaf edileneserlerin başında Sinbadnâme gelir.Müellifi Zahireddin Kâtib-i Semerkandî olup,yegâne nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesinde ve Prof.A. Ateş tarafından neşredilmiştir.Bu eser,farsçaya çevrilen Hind hikâyeleridir.Ancak bazı yerlerinde Mes'ud Han'a dair kayıtlar vardır.Eserin basma nüshası 14.sahifede bu Han'ın ismi "Kılıç Tamgaç Han bn Mesud" şeklinde yazılmıştır.Kılıç Tamgaç Han tâbirini taşıyan bir başka Mes'ud Han mâlumumuz olmadığından "buradaki "bin" yâni oğlu kelimesi fazladır.Böylece anlıyoruzki,bu kitap Mes'ud Han'ın kendisine ithaf edilmiştir.Aynı müellifin bunun yeğeni İbrahim Han'a da yazdığı eserler vardır.Bu Sinbadnâme'nin kime ithaf edildiği meselesi mühimdir.Sonra kitabın içinde,devrinde cereyan eden bazı hadiseler zikredilir ki, böylece zamanı tesbit edibilirdi.Kitabın 16.sahifesinde "56 senesinde Buhara yanında Karahanlılara düşman bir kavmin Hıtta-ı Turan'dan gelerek tecâvüzde bulunduğu,fakat büyük hezimete uğratıldıkları zikredilmiştir.56 dediği 555 olup,bu Mes'ud Han devrindedir.Turan,Mâverâünnehr'e atlak edildiğinden mütecavizlerin Horasan veya Sirderya'dan gelmiş oldukları muhakkakdır.Fakat anlaşılıyor ki bu tecavüz,Harezm

tarafından gelmiştir,yâni Harezmşah İlarslan zamanındadır.Harezmşah Karahanlılarla savaşıp dönmüş,sonra ordusunun başına Ayyar Bey isimli bir Karluk reisini başkumandan tayin etmiştir.Bu Ayar bek,fırsat düştükçe Karahanlı ülkesine tecâvüzlerde bulunmuştur.Turan sınırlarından geçip savaşılan kavmin ismi kaynaklarda zikredilmiyorsa dabu kayıt Karluk reisi Ayyar Bek'e aittir.Bu savaşta"mütecavizler tamamen mağlup edilmişler ve kafatasları vahşi hayvan ve kuşlara yem olmuştur" Savaşın nerede yapıldığı da kaydedilmiştir.Ancak bu farklı olup,bir nüshada Karlukların çok olduğu Rabat-ı Melik'de savaş olmuştur.Bu doğru olabilir,ki Buhara'nın güneydoğusundadır.

Cüveynî diğer bir hadiseden de bahsediyor,ki Harezmşah başkumandanı Ayyar Bek'in Mes'ud'un ülkesine tecavüz edişi 1172'de cereyan etmiştir.Bu saldırıda savaş,Amu Derya'nın Buhara' geçitinin Türkmenistan'a geçen yerinin batısındaki Çarruy veyâ Amuye'de olmuştur. Bu savaşta Ayyar Bey mağlup olup,Karahanlılara esir düştü.Az zaman sonra görüyoruz ki,Bu Ayyar Bey,Karahanlı Mes'ud'un kumandanlarındandır.Bu dikkate değer ve anlaşılması da güçdür. Lâkin anlıyoruz ki, Karlukların büyük kısmı Laçınbekle birlikte İlraslan'a iltica etmekle berâber,bir kısmı da Semerkant-Buhara taraflarında kalmışlardır. Mes'ud Han herhalde onları tekrar kazanabilmek için Ayyar Bek'i işbaşına getirmiştir.Zîra Karluklar,Orta Asya'nın en cengâver insanlarıdır.İbn Esir,Karlukların halk arasında en şiddetli savaşlıra olduğunu açıkça söylemektedir.Hattâ ik Ayyar Bek'in babası da muktedir bir şahsiyet olup Ayyar Bek'i İlarslan damad edinmişti.İşte Ayyar Bek'in başlarında bulunduğu Karluklar,o devrin en cesur ve en cengâver kavmi olmuşlardır.Karlukların da en cengâveri ve en iyi binicisi bu Ayyar Bek'dir.İşte devrin bu büyük kahramanını Mes'ud Han ordusunun kumandanı yapmaktan çekinmemişti.Lâkin A'raz-ı Siyasedeki bir kayıttan anlıyoruz ki,bu vazifesinde bir sene kalabilmiştir.İsyan etmiş ve Mes'ud Han tarafından yakalanıp öldürülmüştür.Burada deniyor ki"Ayyar Bek hanedandan değildi,başarıları yüzünden bir sene Hakan'ın Maveraünnehr deki askerlerinin kumandanı oldu.Çünkü çok geçi ve savaşçı idi.Karluk kabilesi arasında onun gibi süvari yoktur.Fakat isyan etti,Zemin ile Sabad arasındaki savaşta mağlup edilip öldürüldü.Zamin,Semerkantla Taşkent arasında olup,Sabat da Hoçent'le Zamin arasındaydı.Bu büyük bir muharebe olmuştu.Savaşçı Karluklardan topladığı kuvvetlerle Ayyar Bek, Mes'ud'un çetrinin dikili olduğu tepeye saldırmış,lâkin yaklaşamamıştır.Kaynağımız bu münâsebetle diyor ki:"Dünyada en gena olan halk iki tanedir,Karluklarla Oğuzlar.Bu Karluklar Tamgaç Han İbrahim bn Muhammed Han'ı ele geçirip öldürdüler.Fakat sonra cezalarını çektiler.Onlara cezalarını Mes'ud Hân verdi ki bu,Rabat-ı Melik mağlubiyeti ile

ilgilidir.Demek ki Karlukların Rabat-ı Melik'de uğradıkları mağlubiyet,onların tarihinde en büyük bir hadisedir.İkinci Halk Oğuzlar olup bunlar bilhassa Muttalık Oğuzları olup,Sultan Sencer'i esir edip,tekmil Horasan'ı yağma etmişler,cami,mescid ve ne varsa yağma ve gasbetmişlerdi.Kaç bin insanı,zahidi,müftüyü ve bunca halkı işkencelerle öldürdüler.Onlar da Mes'ud Han tarafından cezalarını buldular.Bu hadise de 1156'larda olmuş,lâkin tarihi açıkça söylenmiyor:"Kış günü idi, Han yüzbin kadar askerle göprüsüz ve gemisiz Ceyhun'u geçti,kimsenin elbisesi ıslanmadı".İşte bundan böyle Sencer'in de intikamı alınmış oluyordu.Ancak bu hadise tafsilatıyla bilinmiyor.Han bundan başka Zamin,Nahşeb,Karakesük,Kakaniyan,Hisar-ı Hunyan adlı yerlerde meşhur savaşlar verdi.

Buradaki "Hunyan" tabiri dikkate değerdir;Bunlar İslâmın içine girmiş bir zulüm ordusu imişler.Hanın hizmeti sayesinde Mavera-ünnehr vilâyeti bu Hunların kötülüklerinden kurtuldu.Bu şekilde Keş, Nahşeb,Çağaniyan ve Tirmiz ahalisi rahat uyuyabildiler".Han'ın kış gününde Ceyhun'u geçmesini,kaynağımız Hz.Musa'nın Nil'i geçmesine benzetiyor.Nasıl ondan sonra Firavn helâk oldu ise,Oğuzlar da öyle oldular.Dünyada böyle bir büyük hadise görülmemiş.Kaynağımız verdiği bu malûmatı ne yazık ki başka bir kayıt veya kaynakla kontrol edemiyoruz.Burada geçen isimlere gelince,Zamin Semerkant-Taşkent arasında bir kasabadır.Cen neresidir bilinmiyor,ki belki bir istinsah hatası vardır.Nahşeb,yahud Nesef yahud Karşi,malum bir şehirdir.Karakesu,ki kesu nehr geçitidir,neresi olduğu belli değildir.Kakaniyeh'ın da ne olduğu meçhuldür?Hisar-ı Hunyan da meçhuldür.En büyük savaş burada olmuştur.Yalnız bu "Hunyân" yâni Hunlar mağlup edildikten sonra Keş ve ahalisi emniyette olduklarından,bu kalenin Semerkant güneyinde olması muhtemeldir.Hunların hisarı,bu Çağanyân taraflarında,son zamanlarda kazılar yapılan Balalık tepe olması muhtemeldir.Zira burada yapılan kazılar çok mühim neticeler vermiştir ki,herhalde Hunlar tepesi burasıdır.Burada yapılan hafriyat neticesini Alfsam,1960'da Taşkent'de neşretmiştir.Hunlara dair yakınlarda bir duvar [illegible] bir kitâbe de meydana çıkarılmaştır.Bu fresk,renkli ve canlı bir ifâde taşımaktadır.Soğdca kitâbesine göre,Turantaş'dan Soğd hükümdarına gelen bir elçidir.Ayrıca burada Turantaş'ın tabi bulunduğu Hun hükümdarının ismi de zikredilmiştir.İşte bu Hun'ların ahfadı,sonraları Karluklarla birlikte hareket eden ve kendilerinin ayrı kaleleri olduğu anlaşılan Hunyân olacaklardır.

Meçhul Han zamanına dair malûmat,Harezmşahlar ve son Selçuklular devirlerine ait münşeat kitaplarında vardır.Bunlardan Nesid Vatvat'ın Ebkâr ül'Efkâr'ı,ÜnivBküt.F.Yazmalar,424;Arâis ül-Havatır ,Fatih 4074;Umdet ül-Bulgga,Ayasofya 4150,Esad Ef.3302;Münşeat-ı

Reşideddin Vatvat, Nuruosmaniye 4294; de vardır. Reşideddin Vatvat'ın diğer eberleri yakınlarda Tahran'da basılmıştır. Hadaik-ı ş'ir ve Nâmehay-ı Vatvat bu cümledendir. Bir de müellifi mâlum olmayan farsça münşeat mecmuası Leningrad Asya müzesinde vardır ki, Barthold'un neşrettiği parçalardan biz de bu derslerde nakillerde bulunduk. Bu inşa mecmuasının fotoğraf nüshası, Prof. M.A. Köymen'dedir, DTCFD, VIII, 4'de bunun tavsifini vermiştir.

Mes'ud Han zamanında yazılan edebî eserler ve şiirler hayli çoktur. Bir kısmı Mirza Muhammed Kazvinî'nin neşrettiği Çahar Makale haşiyelerinde zikredilmiştir. Bir kısmı da Said Nefisî tarafından Beyhakî tarihine yapılan eklerde nakledildi. Bu şiirlerin bir kısmı Ruhî Şehristânî'nin, bir kısmı Şerâfeddin Nisam Nesefî'nin, keza Şehab-ı Nesefî'nindir. Burada Han'ın meziyetlerinden ve yaptığı işlerden bahsedilir. Herhalde Mes'ud Han, son Karahanlılar devrinin en büyük ve en faal hükümdarıdır. A'raz-ı Siyâse'de 100.000 askerle Amu Deryayı kış gününde geçip, Oğuzları tarümar ettiğine dair kayıt, başka kaynaklarla mukayese edilemiyor. Mahmud Han'a 1163'de Ay-Aba'nın gözlerine mil çektirmesinden sonra Han oldu, 1164'de [illegible] yerine yeğeni olan İbrahim Han Tamgaç geçti. 1164'den 1201'e kadar yâni 36 sene kadar hükûmet sürmüştür. Bu, son Karahanlıların en maruf bir hükümdarıdır. Hakkında fazilet ve medihden başka birşey görülmüyor. Karahanlılarda İbrahim adında birkaç hükümdar olduğundan, bunlara ait rivâyetler, birbirâna karışmaktadır. İbrahim Han'a ait birçok rivâyetler Tamgaç Han adıyla geliyor. Büyük Babası Böri Tekin Tamgaç Muhammed Han oğlu İbrahim'e de Tamgaç Han denildiğinden bunlara ait rivâyetler birbirâne karışıyor. Ancak yazılış tarihleriyle bunları birinden ayırd edebiliyoruz. Bazı kaynaklarda Hasan, bazılarında İbn Hüseyin'in oğlu diye geçmektedir. Ayrıca "Tuğrul Tekin Hüseyin"de denmektedir. Avfî ondan "Büyük Sultan, Celâlüddünya ved'din Kılıç Tamgaç Han İbrahim bn Hüseyin Sultan-ı Semerkant" diye bahseder. Burdaki "Celâlüd'dünya ved'din " tâbiri dikkate değerdir. Mekasıd-ı Evliyâ ismiyle bu sultana yazılan eserde ise, Temur'un ismine benzer şekilde, "Sahipkıran" yâni iki yıldızın uğurlusu" anlamında da isim taşıyor: "Sultan Melik Şems'ül-Mülk Hakan-ı Azam vel'Alem. Melik-i aâdz Muzaffer Nusret üd-din, Muizziyül'İslâm vel'Müslimin, Kehf ül'enam, Celâl ül-Mülk İftihar-ı Afrasiyab Alp Kutluğ Tünge Melik Arslan Hakan Ebul Muzaffer İbrahim ibn Celâl üd-dünya ved'din Halladallahu mülkehu." Burada babasının ismi yokdur, ancak taşıdığı "Celâl üd-dünyâ ved'din" lakabından bunu anlıyoruz. Keddisinin muasırı olan Raziyeddin Nisaburî, bunu Kılıç Tamgaç Han İbrahim bn Hüseyin diye zikreder veyahud du Celâleddin Kılıç Tamgaç Han İbrahim İbn Hüseyin, Semerkant Padişahı der. Buhara sadrlarından Sadr-ı şeria-ı Semerkant Taceddin ibn Ömer, buna şiir

yazmıştır.Bu medhiyede kendisini Celâleddin Kılıç Tamgaç İbrahim bn Hüseyin diye tavsif etmiştir.Avfî'de de böyle zikredildiğinden babasının Hüseyin olduğu anlaşılıyor.Keza paralarında da böyledir.Pritsak'ın bunları eski Buhara hâkimi Ali Tegin'den indirmektedir.Ancak bunlar Tamgaç Han İbrahim Böri Tekin'in Ali adlı oğlunun neslindendirler. Zambaur da Manuel de Geneologie et Chronologie'sinde,atalarını İbrakim Kec Arslan ibn Hüseyin diye söylüyor ki,Arslan tabirinden Kâşgar taraflarında da nüfuz sahibi olduğunu anlıyoruz."Kec" e gelince bu, derslerimizin başında da böylenen "Bekec"den başka birşey değildir. Bu sportif işlere de katılan bir "bek" tabirinden türetilen Türkçe bir addır..Böylece bu isim"Bekeç Arslan" oluyor.

İbrahim Han zamanında yazılmış birçok eserler ve sikkeler kalmıştır.Bu sikkelerde de İbrahim bn Hüseyin diye geçmektedir.Ancak bu sikke kataloğunu neşreden Markov,bunu öteki İbrahim Han'la karıştırmıştır.Bu hanın namına yazılan eserlerden bazıları bize kadar gelmiştir.Namına yazılan,ancak kaybolan Mecdeddin Muhammed Adnan Surhatî'nin Tarih-i Mülûk-u Türkistan adlı eseri,evvelce de zikredilmiştir. Muhammed Avfî ve Müneccimbaşı bu eserden bol bol nakillerde bulunmuşlardır.Bir diğer müellif de Zahireddin Kâtib-i Semerkandî'dir,ki eseri A'raz-ı siyâse olup,Leiden ve Ayasofya'da vardır.Ancak daha mükemmel olan Ayasofya nüshası,mevzuumuzla ilgili kısımlarda kesilmiştir.Bu zahireddin birçok fermanları toplamıştır.Kendisinin ayrıca İbrahim Han'a şiirleri vardır.İbrahim Han'ın sarayında kalmış oyan Nezîyeddin Nisaburî'nin Mekarim-i Ahlak adlı eserini bu han için,601'de yazmıştır.Yegane nüshası Tahran'da Said Nefisî'nin elinde idi.Zahireddin Feryabî'nin Sahifet ül-ül Fesahaadlı eserin yegane nüshası Konya'da İzzeddin Koyunoğlu kütüphânesindedir.Burada İbrahim Han için güzel şiirler vardır.İbrahim Han bu eserde "Alp Kutluğ Bilge Tünge Kluğ Arslan Hakan Ebul Muzaffer İbrahim bn Celâl üd-dünya ved'din bn Hüseyin bn Hasan" diye geçmektedir.Eser bir münşeat kabilindendir.Bir başka eser Hindistan'da Madras'da Dr.Abdülhak'ın nezdinde olan Makasid ül-Evliya adlı eserdir.Enteresan olan şudur ki,İzzettinKoyunoğlu özel kitaplığındaki nüsha ile,apayrı mevzudaki Madras özel kitaplıktaki nüshanın İbrahim Han'ı tavsif eden ünvanları tamamen birdir.Kendisinin ünvanları her iki eserde de aynı kelimelerle ifâde edilmiştir.Kendi devrinde yazılan birçok fıkıh eserleri de vardır.Bunlar ise,Dr.Y.Z. Kavakçı'nın tezinin mevzuu olmuştur.

İbrahim Han zamanında Karahanlılar hayatında şark,yâni Çin tesiri Karahıtaylar yoluyle hayli artmıştı.Müslüman alimlerden bazıları Gâvur Karahıtay hükümdarına eser ithaf edebiliyorlardı.Hatta onun ülkesine giderek hizmetine giriyorlardı.Karahanlılar,gayri müslim

Türklerle anlaşan bir siyâset takip etmişlerdir.Harezmşahlar ise,Sultan Sencer'in en kötü günlerinde ihânet ettikleri gibi sırf siyâsî ve iktidar hırsı yüzünden maverâünnehrdeki müslümanlara karşı,Hristiyan Nayman ve manihaist Karahıtaylarla anlaşmışlardır.Hatta Bağdat Halifesine karşı Cengizle ittifak yollarını bile denemiştir.Karahanlılar ise Karahıtaylar ve hristiyan Naymanlara müslümanlara karşı kendilerine müttefik edinmemişlerdir.Bilakis onları-müslümanlık için kazanmak yolunda uğraşmışlardır.Karahıtay sarayında memur sıfatıyla bulunan müslüman fakihlerin,bizzat Karahanlılar tarafından gönderilmiş olmaları pek muhtemeldir.

İbrahim Han,karakter olarak evvelki İbrahim Han'a çok benziyordu.Her ikisi de farsça şiirler yazmışlardır.Bunların bazıları Avfî ve başka tezkirelerde nakledilmiştir.Fakat şiirlerinde umumiyetle muvaffak değildir.Tabiatıyla böyle hükümdar şiirlerinde mükemmellik aranmaz.Meselâ İbrahim Han,sevgilisini şöyle medhediyor:"Ey güzel,senin yüzün güzelliğin bir pazadır!Ancak bu zatın hattı gayet güzel olmuş ve bu yolda gerçekten başarılı olmuştur.Hatta yazmış olduğu Kur'anları pazarda satılığa dahi çıkarmıştır.Veziri olan Nizam ül-Mülk, Selçuklulardan adaşına çok benzer.Ayrıca Kerderî isimli bir âlim de zikredilmektedir.Bu isim,bir Türk aşiretidir;Anlaşılıyor ki Karahanlılar,hükümdarlarından vezirlerine varıncaya kadar,hep şair ruhlu insanlardır.Ayrıca Mansur Özgendî isimli bir kadı da şiirler yazmıştır. Selçuklular gibi son Karahanlılar da farsçaşiire çok müştehâ olmuşlardır.Bu ise,hâlâ çekmekte olduğumuz Türkçe'nin ve Türk kültürünün farsça ve fars unsurlar tarafından istilâsına yol açmıştır.Bunu artık şimdi temizlemek boş bir iddiadır.Anlaşılıyor ki son Karahanlılar devrinde farsaç şiir söylemek pek modo olmuştur.İbrahim Han'a Fesefî'nin yazdığı şiirler ve Ruhi Şehristanî'nin yazdıkları,mündericat bakımından çok enteresandır.Bundan Han'ın bizzat Edebiyatla meşgul olduğunu anlıyoruz.Muhammed Arslan Han oğlu İbrahim Han gibi,Hüseyih oğlu İbrahim Han dahattat idiler,farsça şiirler de yazmışlardır.Oğulları arasında kendisine halef olan Osman'dan başka,bir de Muhammed Tüngç Han ismînde bir oğlu da zikredilmektedir.

O s m a n H a n :Babasından sonra hükümdar olan bu Karahanlı prensi,son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Han'a çok benzemektedir.Memdisi şair olup,ulema ve edîblerle beraber bulunmaktan hoşlanırdı.Farsça şiirleri de gayet zarif ve güzeldir.Cüveynî ve Avfî,ondan bazı şiirler naklemektedirler.Ayrıca bu devirde yaşayan Sencu isimli bir şairin de şiirleri vardır.Onun en çok şâir Sencu şiir ithaf etmiştir?Ayrıca Nazıyeddin Nisaburî'nin ne şiirleri vardır.Burada Han "Nusret üddin..Kılıç Arslan Han Osman bn Kılıç Tamgaç Han İbrahim bn Hüseyin"

diye tavsif edilir.Osman Han gayet yakışıklı idi.Tabakat-ı Nasırî,I, 474'de "Semerkant Padişahı,dünyanın ikinci Yusuf'udur ve Türkistan Padişahları,Afrasiyab oğullarından bunun kadar fazilet sahibi olan gelmemiştir"diyor.Herhalde aslında ençok şairliği ve aşk maceraları ile önemli bir yer tutmuştur.Bilgili bir hükümdardı ve bu sebeple âlimlerle birçok münâkaşaları olmuştur.Onun sarayında bulunan Muhammed Avfî'ye Osman Han birçok ihsanlarda bulunmuştur.Avfî'nin dayısı olan Mecdeddin Muhammed Adnan da,eserini bu Osman Han devrinde tamamlamıştır.Alimlerle münâkaşalara daha 14-15 yaşlarında iken başlamıştır.Semerkant'da veliahd iken bazı edebî meselelerde münâkaşalarda bulunuyordu.Bu münakaşalarda bir arapça şiirde bir demirci ile meleklerin mukayese edilmiş olması bahis konusu olmuştur.Herhalde bu zat,Türk tarihine büyük bir itina göstermiştir.Osman Han'ın sarayında Asya'nın çeşitli köşelerine,meselâ Tibet'le ilgili fıkralar ve meşhur sözler konuşulmuştur.

Cüveynî diyor ki:"Osman Han,Karahıtay hükümdarı Gurhan'a yakındı.Onun karargâhına gider gelirdi;bu ise müslümanlar tarafından hoş karşılanmazdı.Hatta Kur'an'da "müslümanlar dururken küffarlar dostluk yapanların ayıplandığı" ayetiyle kendisine kabahat isnad edildi. Osman Han da onlara cevabını yine Kur'an''dan vermiştir.Gurhan'ın güzel bir kızı vardı ve gaten Osman'ın sık sık Karahıtay hükümdarının karargâhına gitmesine sebep de bu idi.Kızın da Osman Han'da gönlü vardı.Fakat Budist Karahıtay hükümdarı kızını Osman Han'a vermek istemediğ bu yüzden araları açıldı.Diğer taraftan Osman Han'ın bir gâvur kızıyla evlenmek istemesi,Semerkant ulèması tarafından hoş karşılanmadı.Bunlar Harezmşah Muhammed'e müracaat ettiler.Hatta minberlerde artık bundan böyle ismini İslâm hükümdarı olarak zikretmek istemediklerini söylediler.Fakat Sultan Muhammed'in Karahıtaylara karşı savaşlarına Osman Han da iştirak edince,aralarında bir dostluk başladı.Harezmşah Sultanı'nın da güzel bir kızı vardı.Onunla da evlenmek istiyordu. Nitekim Harezm'e gitti ve Sultan Muhammed'in kızı Han Sultan ile evlendi.Ancak onu,Harezmşah'ın annesi Terken Hatun,Türk adeti gereğince kızın ana-babasının evinde kalacağını söyleyerek alıkoydu.Ancak bunun sebebi siyâsî olmuş olacaktır.Bu sırada Karahıtay hükümdarı Maveraünnehr işlerine müdahale ediyordu.Neticede vaziyetin cidden vahim olduğu anlaşılınca Osman Han'ın dönmesine müsâde edildi.Düğün kafilesinin dönüşü,Cüveynî tarafından tasvîr edilmiştir.

Fakat hadiseler,Osman Han'la Harezmşahların arasını açacak şekilde gelişti.Osman bir daha Karahıtaylara yanaştı ve Karahıtay hükümdarı bu defa ona kızını verdi.Bu ise Harezmşah'ların hiddetini mucib oldu.Sultan Muhammed,Osman Han'ın biraderi Ortekin'i hapsettir-

di ve ordusuyla gelip Semerkant'ı muhasara etti.Osman Han,Harezmşah'ın yanına boynunda kefeni ve kılıçı olduğu halde gitti.Son derece kızgın olan Harezmşah Muhammed onu ve bütün maiyetini öldürdü.Daha sonra İsficab taraflarına giderek,Karahıtaylara karşı vaziyet aldı. Bu sıratleMaveraünnehr'in siyâsî durumu hayli karışmış oldu.Semerkant'da dahi katliama girişen Harezmşah'ının böylesine müslümanları soğutmasının meyvelerini Cengiz toplayacaktır.Harezmşah Muhammed çok muhterisdi,bu fikirle onun birâderlerinin elindeki Kâşgar taraflarını da askerleriyme işgal ettirmiştir.Devrin büyük âlimi Abdüllâtif Bağdadî,bu devirde Moğolların muvaffakiyetinin sırrını bir eserinde nakletmiştir.Bu eser kaybolmuşsa da,Şemseddin Zehebî'nin eserinde bazı nakillerde bulunulmuştur.Harezmşah,ona göre kendi memleketini harab ed en bir hükümdardır.Osman Han'ı öldürmüş,birâderlerinin ülkesini alıp Hristiyan Güçlük'e vermiştir.Küçlük ise tam bir İslâm düşmanı olup,son Karahanlılardan pek çok prens öldürmüştür.Hatta öylesine ki, Cengiz'e karşı Bağdat halifesiyle de ittifaka kalkışıyordu.Abdüllâtif Bağdadî diyor ki "bu karışıklaklardan evvel Maveraünnehr'i idare eden İslâm hükümdarları,yâni Karahanlılar,Çinle İslâm ülkeleri arasında yaşayan gâvurlara karşı onların aralarını bozmak,İslâm ülkeleri için zararsız halde tutmak siyâseti takip ediyorlardı.Muhammed Harezmşah ise,müslümanlara karşı tatbik ettiği siyâsette Karahıtaylara,Hristiyan Naymanlara ve şarktaki diğer gayrimüslim Türk unsura dayanarak ezgörme yolunu tutmakla,bunları kendi elleriyle siyâset sahnesine sokmuş oldu ve bu küffâr unsura karşı bir sed vazifesi gören Karahanlıları ortadan kaldırmakla İslâm âlemini bizzat Çin ve Karahıtaylarla komşu yapmış oldu.Onun bu hatası,İslâm tarihinde affedilmiyecek bir işdir"demiştir.Zaten Yakut Hamevî dahi,Fergana maddesinde bu mealde sözler sarfetmiş ve bir "Yeni İskender"olmak yolundaki ham hülyasıyla İslâmın başını belaya soktu demiştir.

Osman Han'a dair bazı mâlumat,Müneccimbaşı'nın naklettiği Cihan Arayı Gaffarî'de de vardır.Bundan Osman Han'ın bütün hükümdarlarla iyi geçinmek istediği anlaşılıyor.O zamanda Harezmşahla rakib olan Afganistan sahasının Gurluları,Aşağı Sirderya havzasına kadar sokulmuşlardı.Bu savaşlarda Osman Han,Karahıtay ordusunu yarılmış çağırmıştır.Gur ordusu böylece mağlup edilmiştir ki,Osman Han'ın "Gurisançtı"isimle oğlu,bu galebenin bir hatırasıdır.Nihâyet Harezmşah, ve Karahıtay hükümdarlarıyle barışan Osman,Gurlularla bir barış yapmıştır.Fakat bütün bunlara rağmen,Harezmşah onu affetmiyordu.Kendisini bu hususta kışkırtan da Osman'ın hanımı olan Harezmli prensesdi.Bu Karahıtaylı gelini kıskandığından Osman Han'ın ölümüne sebep olmuştu. Fakat Osman Han'ın 1212'deki ölümünden sonra çok geçmeden Cengizli orduları bütün buralarını aldılar.Han Sultan da kendi entrikalarının

cezasını çekti.Terken Hatun gibi bu Han Sultân da,esîr olarak götürüldü ve Emel şehrinde ömrünün sonunu bir kunduracı hanımı olarak geçirdi.Harazmşah'ın bu ahmakça hareketiCengiz istilâsından henüz altı sene öncedir.Osman Han pek değerli bir hükümdardı;servet onu şımartmamış,mevki de tevazuuna halel getirmemişti.İnsanlarla münâsebetleri daima arkadaşça olmuştur.Kendisini görenlerin hepsi de hakkında hep iyi şeyler yazmışlardır.Harezmşah prensesine olan aşkı,diğer maceraları,onun hayatını İlhanlı Ebu Said'inki ile birleştiriyor.Harezmli ve Karahıtaylı iki kadının kıskançlığı,onun hayatının sonu olmuştur.Bu aynı zamanda Karahanlıların devlet olarak da varlıklarının sonu idi. B ö y l e c e 8 4 0 ' l a r d a k u r u l a n K a r a h a n l ı d e v l e t i ,3 7 2 s e n e d e v a m e t t i k t e n s o n r a O s m a n H a n ' ı n ö l ü m ü y l e s o n a e r m i ş o l d u .Osman Han'ın hayatı ve tarihte oynadığı rol,gerçek bir trajedidir.Gerçi bunun ölümünden sonra da Karahanlı hükümdar ailesi yaşamakta devam etti.Lâkin artık Han veya hakan olarak değil,münferit valiler olarak yaşadılar.Harezmşahların Türkistan'da yaptıkları manevî tahribata karşı Cengiz tam karşı bir siyâset takip etmiştir.Meselâ Harezmşah'ın müttefiki Küçlük,islama tam düşman olup,nice müezzinin kafasını kesdirmişti.İşte Cengiz bunlara karşı islâmın müdafi olarak gelmiş,Küçlük'ün emirlerini icra edenleri cezalandırmış, hatta namaz kılmayanlara zorla namaz kıldırmıştır.Karahanlı sülâlesinin sona erişinde Küçlük'ün meşum bir rolü vardır.Bu,pek çok Karahanlı tekinini öldürmüştü.Fakat bu sırada bazı şehrlerde yaşamakta devam ettiler ve Cengiz orduları geldikten sonra,onlara hediyeler takdim ederek,onlarla iyi münâsebetler tesis ettiler.Fakat bunlar hakkında verilen mâlumat karışıktır.Bu sülâle birden ânn bulamamış,hükümdar olarak değilse de,aziz ve şeyh olarak devam etmişlerdir.

Son Karahanlılar devri olayları:Karahanlıların son zamanlarına dair bazı karışık bilgiler bulunmaktadır.Bunlardan birisi Mevlâna Celâddin Rumî'nin babasıyla ilgilidir.Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled'in Maarif isimli bir eseri olup,bu Mesnevî ve Mevlâna'nın fikrî teşekkülünde büyük rol oynamıştır.Bunun Konya Mevlânâ dergâhı kütüphânesi 2125 numaralı nüshasında diğerlerinde olmayan kayıtlar vardır. Burada deniyor ki:"Şeyh 607 senesi Rebiülevvel ayında bir rüya gördü" Burada bir kehânet mevzubahis olduğundan bu rüya mevzubahisdir.Burada deniyor ki "Sultan-ı Vahş,on yıl hüküm sürecek,o öldükten sonra yerine Yiğan Tekin değil,Kılıç Tekin geçecektir".Demek ki 1210 senesinde bu rüya görülmüştür.Osman Han 1212'de öldüğüne ve Vahş Sultanı,1210' dan itibarên on sene yaşayacak denildiğine göre burada bir tenakuz var gibidir.Biz vakıanın bu kehânet tarafıyla değil,burada geçen isimlerin gösterdikleri gerçeklerle meşgul olacağız:Bunlar da Vahş

Sultanı Yiğan Tekin ve Kılıç Tekin.Bir Vahş Sultanı'ndan ayrı Yiğan tekin ve Kılıç Tekin adında iki prens vardır.Diğer taraftan bu rüyanın Sultan Bahaeddin'e haber verilmesinde deniyor ki "Bedi'i Türk, alâ Türk'e haber versin,ki o da Bahaeddin Veled'e haber versin diyor. Anlaşılıyor ki bu Türk emîrleri Bahaeddin Veled'in yakınları olmuştur.Bu hikâyenin sonanda Vahş Sultanının ismini de öğreniyoruz:Çephan. Vahş,Belh'in kuzeyinde Amu Derya'ya dökülen bir nehir boyudur.Bunun babası Melikşah olup,bu Tabakat-ı Nasırî'de zikredilir.Bu Çephan kimdir?Karahanlılarda böyle bir isim görmüyoruz.Ancak gerçek Karahanlı isimleri Yiğan Tekin ve Kılıç Tekin gibidirler.

Rüyayı gören Ömer Fakih isminde bir şeyhdir.Bahaeddin Veled Çephan'ın muhitindedir;ancak ne gibi bir vazifesi olduğu bilinmiyor. Bu hikâyede bir de Kadı Gîlek isimli birisi zikredilmektedir.Belki Gîylanlı,belki de Gilek isimli bir Türk'dür.İşte Melik-i Vahş,Çephan Semerkant'a bu Kadı Gilek'i göndermiştirOrada Taytsi ile Tanrı hakkında konuştular.Taytsî Karahıtayların Semerkant'daki mümessili idi.Anlaşılıyor ki,bu Çephan,Semerkantla temasdadır.Keza Harezmşahlanla da temasdadır.Bu Çephan'dan bir başka kaynakda hiçbir bahis yokdur.Burada Gevher Hatun isimli bir Karahanlı prensesi,ayrıca Bahaeddin Veled'in Yiğan Tekin'e gönderdiği mektup da zikredilir.Bunlar Mevlânna Celâleddin Rumî'nin menşeini aydınlatan kayıtlardır.Sultan Veled Vahş sultânının nezdinde imiş.Bu kıssa,rüyadan bahsetmekle o şeyhin kerâmetini göstermek istiyor:Bu da Çephan'dan sonra Kılıç Tekin'in tahta geçeceğidir.Belki Cengiz geldiğinde Kılıçtekin de oradaydı.Vahş havzasında bulunan bu prenslerin durumu nedir?Hocamızın tetkiklerine göre, bunlar Kıpçak Türkleridir.Zaten Harezmşah Muhammed'in annesi Terken Hatun da bu Kıpçaklardandır.İşte Terken Hatun'un mensup olduğu Kıpçaklar,hem bu Vahş havzasında,hem de Türkistan'ın güneyinde şimdiki Afganistan'ın Gârsistan taraflarında oturmuşlardır.Şimdi bile oralarda bir kısım Kıpçaklar bulunmaktadırlar.Bunları Amerikalı Shermann görüp hayatlarını anlatmış ve fotoğraflarını da çekmiştir.İşte Melikşah,Çephan ve Kılıçtekin,bu Kıpçakların Hanlarıdır.Zaten Sultan Veled'in hayatına dair kayıtlarda onun babası Hüseyin'in Kıpçak hükümdarının kızıyla evlendiğine dair kayıtlar vardır.Bizde Mevlânâ ile uğraşan Abdülbaki Gölpınarlı bu kayıtları başka türlü tefsir etmektedir. Çephan,Gurlularla Harezmşahların mücâdelesinde Karahıtay veyâ Harezmşahlılar tarafında olmuştur.Gurlular bu sebeple onlara hücum ettiler; Lâkin Hazermşahlara dayanan ve Karahıtaylarla da temasda olan Çephan, onları püskürttü.Onların bu arada müstakil bir siyâsetleri de vardı; Bu sebeple Cengiz geldiğinde onlara dokunmamıştır.Nitekim Kıpçaklardan olan Terken Hatun'un bazı generalleri Cengiz'e mektuplar gönderip

onun gelmesini istiyorlardı.İşte böylece Bahaeddin Veled de,Cengizle anlaşanlar tarafında idi.Cengiz,bu ülkeleri zaptettikten sonra,Harezmşah taraftarı Kıpçak beylerini öldürtmüş,Terken Hatun taraftarlarına ise dokunmamıştır.Çephan ve sülâlesi Cengiz'den sonra da orada bulunmakta devam etti.Sultan Veled,Moğol ordusunun gelişini"bizimkiler geliyor" diye karşılamıştır.Çünkü bunlar da Muhammed Harezmşah'a muhalif ve Cengiz'e taraftardılar.Anlaşılıyor ki,prensler sadece Karahanlı değildir ve Kıpçaklar da olmuştur.Kıpçakların da bir kısmı,siyâsette Cengiz'e daha yakındılar.

Bu zamanlarda bir karışık mesele daha vardır.Buhara valisi Ali bn Hasan Tekin,Karluklarla savaşmış,onların beyi Yabgu Melik'i öldürmüştü.Ayrıca Ayyar Bek'in babası Hüseyin'i de öldürüp,onların Harezm tarafına kaçmasına meydan vermiştir.Harezmşah Atsız'dan evvel Cend,Karahanlıların elinde idi,ve beylerinin birisinin ismi Kemâleddin Ebu Bekr' idi.İşte Atsız bunu yakalayıp öldürmüştü.Harezmşah İlarslan'ın siyâseti de böyle olup,Karahanlıların Sîr Derya'ya inmelerine muhalifdi.Bu taraflarda bulunan beyler arasında "Yabgu" diye bir isim zikredilir.Melikşah ve ayrıca Uluğ Yabgu diye zatlar da vardır.Bun Buna ithaf olunan birçok şiirleri görüyoruz ki,Şems Hâle isimli bir şair yazmıştır.Bu bir şiirde diyor ki:"Ben Senden büyük hürmet gördüm.Hele o Darbent'de geçirdiğimiz geceler".Bu kısa,lâkin birçok neticeler çıkarmaya elverişli bir kayıttır.Burada geçen Darbent,Otrar şehri olup,ilk Arap kaynakları,Belâzurî,bunu Darbend diye kaydetmişlerdir;bunu Kliastorny tesbit etmiştir.Buraları Kalaç ve Kanklg Türk aşiretinin oturduğu yerlerdir.İşte Şems Hâle'nin şiirinden,bu şehrin Yabgu'ya ait olduğu anlaşılıyor.Bir başka kayıt,618'de yaşayan bir Yabgu'ya ait olduğundan Said Nefîsî bunları karıştırmıştır.Buradaki isimlerden şunları görüyoruz:Atsız'ın oğlu bir Melikşah vardır.Bu bir ara Atsız tarafından Cend valiliğine tâyin edildi ve oradaki Oğuz ve Karluklara yaranmak için "Yabgu" lakabını taşıdı.Bu tabiatı ile bir sahte "yabgu"dur.Diğer bir Melikşah da 593'te vali olmuştur.Bir de Uluğ Yabgu olup,bu Yabgu Melik'den ayrıdır.Bundan başka Uluğ Melikşah olup,bu Fergana'da yaşıyordu.Yabgu Melik ise,Karahanlı Ali bn Hasan Tekin,yâni Göksoğun tarafından öldürülen zatdır.İşte Said Nefîsî,verdiği bilgileri tenkîdden geçirmediğinden,onları birbirine karıştırmıştır.Herhalde Karahanlılar,Harezmşah'ların Cend'i işgallerinden evvel,bu mıhiti idare etmişlerdir.Kendilerine hitâben farsça şiirler ve medhiyeler yazılmıştır.Bu şairlerden,sonradan Çağatay'ın vezîri olacak olan Bahaeddin Merginanî,hayli dikkate değerdir.

Bu Karahanlı prenslerinden ayrı olarak, bir de Batı Türkistan Karahanlılarından Muhammed Arslan Han'ın torunları da zikredilmektedir. Prof. Barthold'un zikrettiği bir isim Melikzâd'dır. Bu şahsiyet, Kızılarslan Han'ın Hüseyin ismindeki oğlunun Mehmed adlı oğlunun oğludur. Ebu Müslim romanlarından bir varientının kendi namına yazılan bu prens, Merv'de vali bulunuyordu. Bu romanın aslı Tarsusî adlı bir zatın olup, bu sonradan her devrede yazılmış ve o zamanın hadiselerinden akisler almıştır. Meselâ bu rivâyette Merv'in tarihî topoğrafyasına dair kayıtlar vardır. Bir Karahanlı prensinin Merv'de vali olmasından anlaşılıyor ki, Karahanlılar inkıraz ettikten sonra da, bu sahalarda Karahanlı hükümdar ailesinden bazı prensler hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. Horasan'da hâlen de asîl Türkler arasında bazı sünnî guruplar, Türkler bulunmaktadır. Bu topluluklardan birisi, Hocamızın da gördüğü Şigilân'lardır ki, Çiğiller olsa gerektir. Bunlar diğer Türkmenlerden biraz farklıdırlar. Aralarında bazı Hanzâdeler bulunmaktadır. Anlaşılıyor ki bazı Karahanlı prensleri, atalarının dayandıkları ana kuvvet olan Çiğiller arasında varlıklarını temadî ettirmişlerdir.

Şarkî Karahanlıların tarihi biraz daha karanlıktır. Ahmed Yesevî'nin adaşı Ahmed Han'dan sonra, orada oğlu İbrahim Han' olmuştu. Bu zat, Balasgun'da hükümdarlık etti. Ancak bunun da kendi tebaası olduğu halde Karluk ve Kanklılarla arası iyi değildi. İbrahim Han nihâyet, Karluklara karşı Karahıtaylardan yardım istedi. Karahıtaylar 1129' de Emil havzasına gelmişlerdi. İşte böylece başlangıçta yardımcı olarak geldikleri bu yerlerden sonradan çıkmadılar. Karahanlı hükümdarı, yâni Gurhanı, Kozuulus dedikleri Balasgun'da kalmıştır. Karahanlılar da bundan sonra "Han" değil, ancak "Tekin" veyâ "İlik" ünvanı taşımışlardır. Bundan sonra İbrahim Han da ülkesini Balasgun'dan değil, Kaşgar'dan idâre etmiştir. Bununla beraber Karahıtaylar bazı Karahanlı prenseleriyle anlaşarak onlara bazı kasabaların idaresini vermişlerdir. Bunlardan birisi Arslan Han'dır, ki bu zat Cengiz'in adamı idi. İbrahim Han, Karluklar ve Harezmşahlarla savaşan Ali bn Hasan Tekin, yâni Köksağun'a yardımcı olarak Karahıtay hükümdarı tarafından "İlik-i Türkmen" ismiyle gönderilmişti. Buna dair bir kayıt, Cüveynî II. 87, 88'de vardır. Fakat bu hadiseler sırasında İbrahim Han'da öldürüldü. Nitekim kendisini Cemal Karşî "İbrahim Han'ı Şehid" tesmiye etmektedir. Bu İbrahim Han'dan sonra oğlu Muhammed bn İbrahim, Kaşgar Hanı olmuştur. Bu da Sîr Derya havzasındaki Karluk ve Oğuz reislerini öldürmüştür. Bu zatın sikkeleri 1158'den sonra görülmeye başladığından, babası İbrahim Han'ın 1157 civarında şehid edilmiş olduğu anlaşılır. Bu hükümdarın ne vakte kadar hüküm sürdüğünü bilmiyoruz. Ölümünden sonra

yerine oğlu Yusuf geçti.Cemal Qarşî buna,Ebu Muzaffer demektedir.

Karahanlıların son hükümdarlarına "İlik" lakabı verilmesi, enteresandır.Reşideddin'in bize getirdiği Oğuznâme rivâyetlerine,Türk tarihinin en eski devirlerine ait bazı mâlumât sızmıştır.Burada Maveraünnehr'e "İlik vilâyeti" denmektedir.Diğer taraftan kaynaklardan öğreniyoruz ki,Yağmaların kabile reisleri de "ilik" lâkabını taşımışlardır.İbrahim Han,Karluk ve Kalaçların,yâni Türkmenlerin hükümdarı olduğundan reisleri anlamında "İlik" denmiştir.Herhalde ona bizzat tâbi olan aşiret Yağmalar olduğundan kendisine "İlik",daha doğrusu "İlik-Türkmen" denmiştir.Anlaşılıyorki bu tâbir Milâd senelerine kadar inmektedir.İşte bu İbrahim Han'ı,sonradan hristiyan Naymanların beyi Küçlük öldürmüştür.İbrahim Han'dan sonra,yukarda da denildiği gibi,, Yusuf Arslan Han,bunun ardından ise Ebul Feth Muhammed Arslan Han geçti.Küçlük 1217 de bunu da öldürdü.Küçlük,Karahanlı sülâlesinin bitişinde meşum bir rol oynamıştır.

Karahanlıların son prenslerine ait bazı mezar taşları da görülmüştür.Bunlardan birisi Oş şehrinde,Taht-ı Süleyman denilen yerdedir.Bunu Hocamız 1913'de ve Prof.Barthold da görmüştür.Bu taş,Emîr Ziyâeddin Osman bn Yubuf bn Bumahmed Bekş eş-Şâşî el'Garib üş-Şehid" e aittir.1209 tarihli bu taşdan anlıyoruz ki,bu zat zikri geçen İbrahim Han'ın torunudur?Muhammed Arslan Han'ın birâderi Taşkent hükümdarı olmuş,ülkesinden uzak düştüğü için olsa gerek,kendisine"Garib" denilmiş,orada şehid düşmüştür.Mezarı da Taşkent'den,yâni vali bulunduğu yerden hayli uzaktadır.Belki kendisini de Oş şehrinde Küçlük öldürmüştür.Bundan başka Evliyaata,şimdiki adıyla Cambul şehrinde de bir mezar kitâbesi vardır:Bu "Uluğ Bilge İlik Tünge"ye aittir.Bu hayli geç tarihli,1262' olup,kimin oğlu olduğu belli değildir.

Cengiz zamanında Karahanlılardan Buzar Han vardır ki,buna Tuğrul Han da denilmektedir.Bu zat,daha ziyâde Küçlükle savaşmış,ömrü onunla mücâdelede geçmiştir.Cüveynî hakkında epeyce mâlumat verir. Barthold Buzar Han'ın Karahanlı aşâsından olmadığını,aslında bir eşkiya iken,sonradan prenslik taslâdığını söyler.Fakat bu zat,aslında hükümdar ailesinden olduğu halde,eşkiyalık da yapmış olabilir.Buzar Han'ın memleketi Almalık yakınlarında olmuş,Küçlük'le çok savaşlar yapmıştır.Oğlu Sığnak Tekin'i Cengiz'e rehin olarak da göndermiştir. Fakat Küçlük,bir fırsatını bulup Buzar Han'ı,Almalık civarında yakalayıp öldürmüştür.Ancak karısı Silik Hatun,şehri Küçlük'e vermedi.Bu sırada Küçlük'ün başka hasımları ortaya çıktığından,Kâşgar taraflarına çekildi.İşte bundan sonradır ki Kâşgar taraflarında Yusuf ve diğer Karahanlı prenslerini öldürmüştür.Cengiz,büyük hasımlarından olan Küçlük'e karşı Cebe Noyan'ı gönderdi.Cebe Noyan az bir kuvvetle,bütün

etrafı titreten Köğlük'ü yakalayıp öldürdü.Cemal Qarşî,maruf eserini Çağatay zamanında yazdığından,Buzar Han'ın oğullarından bahsetmektedir:"Dokuz oğlu vardı:Hinduçak Melik,Sığnak Tekin,Ahmed Tekin,Hüseyin Tekin,Selüyman Tekin,Zülfikar Tekin,Davut Tekin,Tünge Tekin,Ögaldı Tekin".Bu sonuncusu isminden anlaşıldığına göre,Hakanın yaptığı bir savaş sırasında dünyaya gelmiştir.Bunların içinde en iyibilinen Sığnak Tekin'dir.Babası bunu Cengiz'in yanına rehin olarak göndermiş ve orada gözhapsinde kalmıştır.Ogeday Kaan,daha sonra bunu kurtarmış,yanına alarak hatta babasının mülkünü de vermiştir.Sonra bunu Cengiz'in torunu Batu'nun kızı Bulga Biki ile evlendirmiş ve ondan İlbutar isminde bir oğlu dünyaya gelmiştir.Cemal Qarşî bunun hakkında şöyle diyor:"O benim kucağımda büyüdü.Ben küçükken de büyükken de onun muavini idim".Cemal Qarşî'nin Cengizli sarayına mensup olduğu ve bu sebeple Qarşî ismini aldığı malumdur.Sığnak Tekin,Mengü Kaan zamanında 648'de vefat etmiştir.Sonra oğlu Danişment Tekin,babasının yerine "oturdu" ve Almalık hakimi oldu.Şu halde artık eski mülklerinin tam olarak maliki idiler.İlbutar,Cemal Qarşî ile aynı sarayda büyüdüğünden onu daha iyi biliyoruz.İlbutar çok şakacı,iyi ata binenve silah kullanan bir insan olup,ayrıca siyasî idi de.658'de İle nehri kuzeyindeki Kozıbalık şehrinde vefat etti.Almalık'a götürülüp saraydaki babasının türbesine defnedildi.Cemal Qarşî "Ben Almalık'a taşındıktan sonra öldü.Ben bu aralık Habeş Amid'i de gördüm" diyor.Gördüğünden övündüğü Habeş Amid,Çağatay Han'ın müslüman vezîri idi.İle nehri yukarı havzasında medfun olan Habeş Amid'in yanında Yusuf Sekkâkî de vardır.Habeş Amid,İlarguvî,yâni Argu Türklerindendir.Talas-Balasgun tarafları Türkleri olan Argu4lardan Ahmed Yesevî de zikredilmelidir.Arguyan da yazılan bu Türkler,nisbeten medenî Türkler olup,lehçeleri de işlenmiş ve kıvraklaşmıştır.İlk Türkçe Kur'an bunların dilindedir.Yine uygur harfleriyle olan bazı edebî parçaları F.V.K.Müller tarafından Uigurica'da neşredilmiştir.Çağatay Han'ın Habeş İlarguvî'yi "amid" yâni müşâvir yapmasına sebep,bunun Uygur ve Arga edebî diline vakıf olmasıdır.Habeş Amid,Türklerin Tayangu veyâ İnak dedikleri "hacib" vazifesindedir.Abbasi halifeleri devrinde bile,yanlış olarak "İtak" kaydedilen Türk müşâverilere vardır.İşte Cemal Qarşî,bu Türk'ü görmekle iftihar etmektedir.Mezarı yanındaki Yusuf Sekkâkî ise,mâhâsı ister para basan,ister yol yapan anlamında olsun bir san'atkârdır.Ancak arap dilinin fesahatına dair eseri pek ünlüdür.

Arkeoloji müzesi,840'numaralı yazmada v.366a'da bir kayıt vardır.Bu devir kültür hârcketlerini göstermek bakımından önemli olan bu kayıtta,birçok hususlar mevzubahisdir.Bu esere Mahmud bn

Muhammed Cusi ül-Yazeri isimli zat sahip olmuştur.Yazer,Hazar'ın güney-doğusunda bir yerdir.Bunu Mahmud bn Yahnaz Tekin bn Dipsheslar et-Tirskendî'den almıştır.Bu kayıt,Türklerin kültür hareketlerini isbat etmek bakımından önemlidir.Tirskent adlı yer,Talas havzasında Terekan nehri civarında olsa gerektir.Bu isimli bir nehir,Türkiye'de de vardır. Cend'li olan bu zat,bu esere Kırım'da Sulhat'da sahip olmuştur.Bu üç coğrafî mekân,birbirinden hayli uzaklardadır.Ama aralarında bir kültür bağı mevcud olmuştur.Osmanlılar devrinde yaşatılan Türk kültürü,Türk âleminde aranılıp bulunan eserlerle doludur.Bunların seyir yollarının tetkiki son derece dikkate değerdir.

Son Karahanlılardan,ayrıca Hoten'de vali olan Munmuş Tekin'den de bahsetmeliyiz.Ancak bunun kimliği kat'iyetle tesbit edilemiyor; kimin oğludur bilinmiyor.Yalnız Cemal Çarşî diyor ki:"Hoten sultanı idi.Diğer Karahanlılar gibi Fars edebiyatına vakıf,ilmi ve edebiyatı seven bir zattı".İsmini edebîleştirmek için hakkında birçok şiirler de yazılmıştır.Bunlardan birisinde Munmuş Tekin'in çok yaşaması için dua ediliyor:"Türk desin ki,Munmuş Tekin ihtiyar adam olmuş".

Karahanlılar zamanındaki kültür hayatı,ayrı bir ders mevzuu olacak kadar geniştir.Bu zamanda hayli çok âlimler yetişmiş,çok iş yapılmıştır.Hoten,Sülmi vs'de şüphesiz oradaki medreselerde yetişeh bir çok âlimler biliyoruz.Karahanlılar,yeni islâm olduklarından,müslümanlığı yaymak ve diğer Türkleri islâm yapmak için çok çalışmışlardır. Hatta önceleri de söylendiği gibi,Basmıllar,sünnet edilmek korkusundan uzaklara kaçmışlardı.İşte Karahanlılar Orta Asya sahasında bir islâm mücâhidi olarak göründüler ve İslâmı birçok dalgalara karşı müdafaa ettiler.Karahanlılar devrinin bir özelliği de,bu devirde pek çok fıkıh,yani İslâm hukuku eserleri yazılmasıdır.Karahanlılar devrinin fıkıh edebiyatı,Y.Z.Kavakçı tarafından doktora mevzuu olarak incelenmiştir.Bu fakihlerden doğum ve ölüm tarihleri bilinenler 48;doğum ve ölüm tarihleri belli olmayanlar 4;fakih oldukları halde eserleri tesbit edilemeyenlerden doğum ve ölüm tarihleri bilinenler 92;bilinmiyenler ?? ki,cem'an bu devirde 180 kadar âlim yetişmiştir.Kaynaklarda bu âlimlerin Türk oldukları sarahaten kaydedilmemiştir.Ancak biz onları,Karahanlı mamiasında yetiştikleri için Türk kabul ediyoruz.

Burada bir nokta dikkate değerdir:İslâm olan bütün ülkeler fıkıh eserleri yazılmışsa da,Orta Asya devletlerinden Samanî,Saffarî Harezmşah vs devirlerinden böylesine çok fıkıh kitapları görülmüyor. Karahanlılar acaba niçin fıkha bu kadar önem vermişlerdir?Buna sebep Karahanlıların İslâm fıkhında bir yenilik ve ilerilik görmeleridir. Zira İslâm' olmadan önce Türkler,Yasa'nın hükümleriyle idâre ediyorlardı.Ancak bu hükümler,bütün halleri için kesin ve ayrıntılı değildi.Bu

çok hususlarda,hükümleri şiddeti ve tatbikatı tamamen "Yargucu"nun inisyatifinde idi.Karahanlılar müslüman olduktan sonra,İslâm'in böyle kesin ve birbirinden ayrı hükümlerini,bir yerde tesbit edilmiş görünce bu onların çok hoşuna gitti.Orta Asya kavimleri,İslâmı bu hükümleriyle artık kat'i olarak biliyorlardı ve bundan hiç şüpheleri yoktu.Karahanlıların metbu'u Karahıtay Gurhan'nın Atemtekin'e söyledikleri,bu hususu belirtmektedir.İslâm tesbit edilenin dışında birşey düşünülmeyecek muayyen bir sistem ve hükümleri ifâde etmektedir.Karahanlılar devrinde yazılan fıkıh kitapları arasında elbette Türkçeleri de olmuştur.Ayrıca Farsçaları da vardır ki,birisi Manisa Umumî kitaplığındadır? Karahanlılar devri fıkhının bir diğer hususiyeti de,hükümlerinde diğer İslâm devletlerine nazaran daha çok hayata yakın olmalarıdır.Manisa'da bulunan Fıkıh kitabında,zekat ve öşür bahislerinde,devrin ölçü ve paralarına dair kayıtlar vardır.Bu kitaplarda yaşayan hayattan akisler hayli çoktur.Karahanlı devri fıkhının bir diğer özelliği,onların formalitelere esir olmamalarıdır.Liberal düşünceli olup,cezaları hayli hafif ve kanaatkârdırlar.Gerçi sünnî ve hanefî dirler.Ancak bu zorlama ile korunmamıştır.Devirlerinde çeşitli fikir akımları olmuş,bunda da ilhada aslaa yol vermemişlerdir.Yer yer hükümdarlarını dahi bu yolda öldürmekten çekinmemişlerdir.

Karahanlılar devri fakihlerinden en büyüklerinden birisi, Ali bn Ebu Bekr el-Merginanî olup,bu zat Rişţan isimli bir köyden neş'et etmiştir.Bu,meşhur "Hidâye" kitabının müellifidir.Hidaye,Türklerin fıkıh yâni hukuk sahasındaki el kitaplarıdır.Birçok defalar şerhedilmiş,pek büyük bir rağbet görmüştür.İngilizceye,oradan Rusçaya çevrilmiş,daha geçen yüzyılda basılmıştır.Ayrıca Farsçası da vardır.Bu eser niçin bu kadar gözde idi.Bunun sebebi,hükümlerinde sağlam olması,mazbut bir hüviyette bulunmasıdır.İslâma ait bütün hükümler,kesin olarak tesbit edilmiştir.Bir tereddüt veyâ aykırılık yoktur.Zaten Karahanlılar da bir kesinlik ve muayyenlik istiyorlardı.Ancak arapçası biraz ağır olduğundan,şüpheli gibi gelir.Lâkin bu varit değildir.Hidâye kitabının hükümlerini tahlil ve açıklamak için pek çok şerhler yazılmıştır.Bunlardan belli başlıları şunlardır.Anadolu sahasında:Ekmâleddin Buverdî'nin "İnâye"si vardır,ki müellif Bayburt'ludur.Bir diğer şerh Alâeddin Ali bn Osman Türkmânî ül-Mardinî'nin olup,eseri "Hidâye"nin bir muhtasarıdır.Ayrıca meşhur tarihçi Aynî'nin Nihâye isimli şerhi vardır.Cemâleddin Konevî ile Kemâleddin Sivasî'nin eserleri,Hulasat ül-Nihâye ve Feth ül-Kadir'i de zikredilmelidir.Türkistan'da yazılan şerhlere gelince,bunların içinde en önemlisi Harezm'de Amu Derya'nın sağ tarafında olan Kat şehrinden Kuvâmeddin Katî'nin Minhac-ı Dirâye'sidir.İçinde Türk içtimaî hayatından bazı notlar vardır.Hisâmeddin Sığnakî'nin ki-

tabı Nihâye,Kıvameddin İ'kanî'ninki de Gayet ül-Beyan isimlerindedir. Buharalı Tac üş-şeria Ömer bn Meze'nin eseri Nihâyet ül-Kifâye'dir. Şemseddin bn Ahmed'in Mütâyic ül-Efkârı'dan büyük tefsirlerindendir. Türkiye'nin geçen yüzyılda hukukunu tanzim eden Mecelle büyük ölçüde bu eserden mülhem olmuştur.Avrupalıların İslâm fıkhına ait bilgilerinin esâsı da bu kitapdan gelmiştir.Bu fıkhın daha birçok asırlar,hayatı tanzim etmesine,bunun Türkler tarafından kabulü büyük rol oynamıştır.Türkler bunu samimî olarak benimsediler.Çünkü daha çok umumî hükümler ihtiva eden yasa,hayatın bütün yönlerine cevab veremiyordu.İslâm fıkhı,bu sebeple saçma şamanî an'anelerin devamını ihtiva eden yasaya göre çok daha realist olduğundan Türkler tarafından kabul edilmiş ve uzun asırlar kullanılmıştır.

Karahanlılar devrinde edebiyat da dikkate değerdir ve bu sahada da hayli ilerleme vardır.Karahanlı devri edebiyatı,Gazneliler ve Ali Büveyh zamanına nisbetle hayata daha yakındır.Şairler hayâlî meseleler yerine,yaşanılan hayatla ilgili konulara el atmışlardır.Bu edebiyat,hayatayabancı ve alegorik bir edebiyat değildir.Ancak bunlarda itibar edilen farsça olmuş,bu da farsçanın Türkler arasında yayılmasına sebep olmuştur.Karahanlıların Farsçaya rağbet etmelerinde de bir özellik vardır.Bu devirden önce Maveraünnehirde Toharca,Soğdca,Harezmce gibi bazı İran lehçeleri bulunuyordu.İşte Karahanlılar devrinde bu lehçeler kaybolmağa yüz tutmuştur.Bunların yerini ise tek tip,edebî farsça hâkim almıştır.Bunda Karahanlı hükümdarlarının bir nebze rolleri olmuştur.Zîra Şarkî Türkistan'dan gelen bir Karahanlı Hükümdarı, Buhara'da şüphesiz kitaplardan öğrendiği edebî farsçayı konuşuyordu. Bu sebeple Türkistan'da edebî farsça hâkim olmuştu,"tacik dili" Türkler arasında da yayılmaya başlamıştır.Tipleri,yaşayışları,adet ve an'aneleriyle Türk olan bazı farsça konuşan unsurun,böylece bu dili öğrendikleri muhakkakdır.Gerçi şehirlerde de fars unsurunun galib olması, buna sebep olmuştur.Anadolu'da ise Türk unsuru hâkim bulunuyordu.Bazı şehirlerde Farslar galib idiler ki,bunların tesiriyle Anadolu Selçuklularının da resmî dili Farsça olmuştu.Ancak Anadolu'da Farsçanın ilerlemesine,doğudan gelen İlhanlı tesiri engel oldu.Bu bakımdan Karamanoğullarının Farsçayı resmî dilden kaldırmaları dikkate değerdir.Karahanlılar zamanındaki dört dillî durumu evvelce de söylemiştik.Bu zamanda umumî teâmül,ilim eserlerini arapça,edebiyatı farsça ve nihâyet birçok şiirleri de Türkçe yazmışlardır.Karahanlılar devrinde,yaygın ve gelişmiş bir Türkçe edebiyat da bulunuyordu.Bu edebiyat,şimdiye kadar lâyıkı veçhile işlenmemiştir.Bu mevzuda Fuad Köprülü'nün Türk Edebiyatı Tarihi ile,A.Caferoğlu'nun Fundamenta ....'da çıkan yazıları,zikredilmelidir.Ancak Karahanlı devri Türk edebiyatı,daha hayli tetkike muh-

taşdır.Eskiden Karahanlı devri edebiyatına misal olarak sadece Kutadgubilik gösterilirdi.Ancak Karahanlılar devrinde edebiyat,geniş ölçüde gelişmiştir.Bu arada,Karahanlılardan sonra yazılmakla berâber,bu devre ait an'analeri taşıyan Hibet ül-Hakayık'ı zikredebiliriz.Keza Ahmed Yesevî'nin "hikmet"lerini toplayan divanı gibi birçok eserler de bu arada zikredilebilir.Gerçi burelarda görülen şiirlerin hepsi,meselâ Ahmed Yesevî'ye ait değildir.Bunlar,mahlaslarından da anlaşılacağı gibi farklı şairlerin olup,bir kitap altında toplanmışlardır.Hocamız daha 1927'de Yesevî şairleri fihristidiye bir eser tertip etmişse de, basılmamıştır.

Mahmud Kaşgarî'de Divan'ında birçok şiirler naklettiktedir. Bunları Prof.C.Brockelmann bir makalesinde toplamış ve tahlil etmiştir.Bunun Türkçesi,Edebiyat Fakültesi Mecmuasında neşredilmişse de,bunun üzerinde sonradan kimse durmamıştır.Kaşgarlı'nın naklettiği şiirler dikkatle tasnif edilirse,bu devir edebiyatı daha iyi anlaşılabilir. Keza Karahanlılar zamanında yazılan "Tarih-i Türkistan" bize kadar gelememiştir.Karahanlılar dil bakımından merkeziyetçiliğe ait medikleri için,bir Karahanlı lehçesi veyâ şivesi olmamıştır.Bu edebiyatı eserlerini bıraktıkları için,bu devir eserlerinde birçok farklar görülür. İşte belki böyle bir merkezî şivenin olmaması,Karahanlı devri edebiyatının lâyıkı veçhile tanınmasına engel olmuştur.Zira edebî mahsuller ortada,lâkin onlarda bir ortak Karahanlı özelliği pek görülmemektedir. Buna karşılık sonradan Timurlular devrinde,Herat'da Ali Şîr Nevâî etrafında dil bakımından bir merkezileşme ve klâsikleşme olacaktır.

Karahanlı Şehir Hayatı:Karahanlılar devrinde Batı Türkistan daha ziyâde İran tesirinde kalmıştır.Bu da ahşab inşaata önem vermek yolundadır.Maverâünnehr'in Karahanlılardan evvelki binaları ahşabdı. Ağacın ömrü az olduğundan Orta Asya'da Karahanlılardan önce kalan yapılar azdır.İşte Karahanlılar bu ahşabın yerine taşı soktular ve binalar taştan yapılmaya başlandı.Karahanlılar mimarî sahada önder olmuşlardır.Selçuklu ve Harezmşah şehir tarzları ve binaları,Karahanlı tesirindedir.Karahanlılar şehir hayatını sevmişler ve benimsemişlerdir.- Karahanlılar devri şehir hayatının kaynakları,onlardan kalan bina ve kalıntılarıdır.Bunlar gibi mimarî abide ve eserler,az çok neşredilmektedir.Karahanlılar devri şehir hayatının diğer kaynakları,bu devirde yazılan şehir tarihleridir.Şehir tarihlerinin kendilerinden önce yazılmayıp,Karahanlılar zamanında yazılmasının sebebi malûm değildir.Bu devirde Buhara,Semerkant,Şaş,Belh vs'nin tarihleri vardır.Bunların içinde en meşhuru,Nerşahî'nin Buhara tarihidir.Ayrıca Nesefî'nin Kitab ül-Kand ismiyle bir Semerkant tarihi vardır.Schefer'in neşrettiği Buhara Tarihi,aslında arapça olup,biz onu Farsça tercümesinden biliyoruz.

Diğer bir kaynak da Cemal Qarşi'nin eseridir.Bu zat,Buzar Han evlâdından İlbatır'ın muallimi idi.Ancak eserinde,şehirlere dair bilgiler de vermiştir.Bu daha ziyâde Buhara'da bulunan valilerden bahsetmektedir. Bunlar arasında Cengiz'in yanına giden ve sonradan Türkistan umumî valisi olan Mahmud Yalvac'ın oğlu Mes'ud'u zikreder.Bu,688'de vefat edip,Buhara'daki medresesinde defnedildi.Bundan sonra oğlu,Ebu Bekr bn Mes'ud vezir oldu.O da,697 de Buhara'da öldü ve yerine oğlu Batılmış vali oldu.Bundan sonra hep Mes'ud diye kaydedilen zatlar,Buhara valisi oldular.

Hocamızın Karahanlılar tarihiyle ilk teması,1912'de Kazanlı âlim Şehabeddin Mercanî'nin "Gurfet ül-Havaqîn li marifet ül-Havaqîn" isimli eseri tanıtmasıdır:"Gurfet ül-havaqîn ve onun Karahanîler tarihini öğrenmek için ehemmiyeti".Şimdi 3 senelik bir mesâinin mahsülleri bu ders yılında anlatılmıştır.Karahanlılar tarihinin önemi şudur ki,bunların bilinmesi için insanın Türk tarihinin türlü yönlerinde derinleşmesi gerektir.)700.000 askerle 7 padişahın gelmâsi",daha bir çok problemler,Tibet,Kuzey Çin ve Kuke-nor mıntıkaları tarihî yerinin bilinmesini gerektiriyor.Karahanlıların müslüman olduktan sonra fıkha ehemmiyeti vermeleri de ehemmiyetlidir.Karahanlılar tarihi,bir bakıma Kutadgubilik'in öğrenilmesini de sağlamıştır.Önceleri sadece Türk dilinin bir nümunesi gibi görünen bu eser,Türk hayatını içinde aksettirmektedir.Bundan başka konuştukları diller,Türkçe ve Kur'an'ın kimler için Türkçeye çevrildiği meseleleri,ardınca sökün etmişlerdir.Karahanlı devri an'anesini gösteren bir diğer eser de Kısâs-ı Enbiya adlı bir eserdir.Gerçi bu eser,Osman Han'ın 1212'deki vefatından sonra yazılmış isede,burada Karahanlı an'anesini yaşamakta devam ediyordu.

Karahanlılar,Türk tarihinin sadece siyâsî bakımdan değil, kültür ve san'at bakımlarından da büyük ve soçkin bir devletidir. Hakanları içinde ihtiras sahibi olan hiçbirisi yoktur.Hepsi faziletli, feragatlı ve iyi insanlardır.Hiçbirisinin hakanlığı zorla olmamış,Türk halkı ve sonradan kurultay ismini alan Karahanlı Hakanlılar ailesi topluluğu istediği için Hakan olmuşlardır.Hükümdarlar çok toleranslı ve iyiniyetlidir.Birçokları savaş meydanında "şehid" düşmüşlerdir.Zaten öbrisi de,halkını kaba bulduğu Türk ülkesinin Hakanının son derece adil,merhametli dürüst ve iyi bir insan olduğunu söylemektedir....

1966-1967' ders yılı sonu.